

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ЗА СПЕЦИЈАЛНУ ЕДУКАЦИЈУ И
РЕХАБИЛИТАЦИЈУ

Наталија Грубач Стаменовић

ПОВЕЗАНОСТ СОЦИЈАЛНИХ, ДЕМОГРАФСКИХ
И КРИМИНОЛОШКИХ КАРАКТЕРИСТИКА
ОСУЂЕНИХ ЛИЦА СА РЕЦИДИВИЗМОМ

Магистарска теза

Београд, 2017.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

Natalija Grubač Stamenović

**THE RELATIONSHIP OF SOCIAL, DEMOGRAPHIC
AND CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF
CONVICTED PERSONS WITH RECIDIVISM**

Master's thesis

Belgrade, 2017.

Ментор:

доц. др Даница Васиљевић Продановић,
Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију у Београду

Чланови комисије:

проф. др Зорица Кандић Поповић, председница комисије
Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију у Београду

доц. др Горан Јованић,
Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију у Београду

доц. др Небојша Мацановић,
Факултет политичких наука, Универзитет у Бања Луци

РЕЗИМЕ

Рецидивизам учинилаца кривичних дела у нашој литератури још увек је недовољно истражена друштвена појава. О томе сведочи и чињеница да стопа рецидивизма расте из године у годину и да премашује стопу криминалитета. Овај рад представља покушај да се одређена важна питања у вези са рецидивизмом сагледају из различитих углова, а најпре да се доведе у везу са социодемографским и криминолошким карактеристикама осуђених лица. Циљ овог истраживања јесте испитати које су социодемографске и криминолошке карактеристике у вези са пенолошким и кривично-правним рецидивом, односно које од ових карактеристика су дистинктивне између осуђених лица са пенолошким и кривично-правним рецидивом. У истраживању је учествовало 100 испитаника, мушког пола, који су тренутно стационирани у Окружном затвору у Суботици, као и 100 испитаника мушког пола чији су релевантни подаци, уз дозволу етичке комисије, преузети из архива затвора од стране испитивача. Примењени су новоконструисани Упитник социодемографских карактеристика (Грубач-Стаменовић, 2017) и Упитник криминолошких карактеристика, који су дистрибуирани испитаницима у папир-оловка формату. Анализа дескриптивних показатеља и резултати хи-квадрат теста за независне узорке указују на то да пенолошки рецидивисти предњаче у погледу незапослености, ниског образовног статуса и социоекономског статуса, лошије комуникације с породицом, повећане конзумације алкохола, више изречених санкција (новчаних и казне затвором) и осуђиваности у криминолошкој историји, као и у погледу броја извршених кривичних дела у поређењу са кривично-правним рецидивистима. Резултати овог истраживања дискутовани су у контексту модела и теорија рецидива, при чему аутор у завршном делу рада ставља акценат на препоруке за даља истраживања и примену резултата у кривично-правној делатности.

Кључне речи: рецидивизам, криминалитет, социјалне карактеристике осуђеника, демографске карактеристике осуђеника, криминолошке карактеристике осуђеника.

ABSTRACT

The recidivism of the perpetrators of crimes in our literature is still underdeveloped social phenomenon. This is evidenced by the fact that the rate of recidivism is increasing from year to year and exceeding the crime rate. This paper is an attempt to look at certain important issues related to recidivism from different angles, and first of all it is related to the sociodemographic and criminological characteristics of the convicted persons. The aim of this research is to examine the socio-demographic and criminological characteristics related to the penological and criminal-legal recidivism and which of these characteristics are distinctive between these two profiles of convicted persons. The survey involved 100 male respondents who are currently stationed in the District Prison in Subotica, as well as 100 male examinees whose relevant data, with the permission of the Ethics Commission, were taken from the prison archives by the examiner. A newly constructed Questionnaire of Socio-Demographic Characteristics and Questionnaire of Criminological Characteristics were applied, which were distributed to respondents in paper-pencil format. The analysis of descriptive indicators and the results of the hi-square test for independent samples indicate that penological recidivists are leading in terms of unemployment, low educational status and low socioeconomic status, poorer communication with the family, increased alcohol consumption, more pronounced sanctions (fines and sentences) and convictions in criminological history, as well as in terms of the number of crimes committed in comparison with criminal-law recidivists. The results of this research are discussed in the context of models and recurrence theory, with the author emphasizing, in the final part of the paper, recommendations for further research and application of results in criminal-legal practice.

Key words: *recidivism, criminality, social characteristics, demographic characteristics, criminological characteristics*

САДРЖАЈ

1. Увод	5
I Теоријски део	9
2. Рецидивизам осуђених лица	9
2.1. Појам рецидивизма	9
2.2. Преваленца рецидивизма	11
2.3. Правна природа рецидивизма	12
2.4. Рецидивизам као кривично-правни концепт	13
2.5. Криминолошко схватање рецидивизма	14
2.6. Рецидивизам из пенолошке перспективе	16
2.7. Етиологија рецидивизма	16
2.8. Рецидивизам у савременим законодавствима европских држава и у Србији	23
3. Узроци рецидивизма	24
3.1. Општи узроци криминалитета и рецидива	24
3.2. Посебни узроци који доводе до понављања извршења кривичних дела	26
4. Социодемографске карактеристике осуђених лица и рецидивизам	28
4.1. Повезаност породичних односа осуђених лица са рецидивизмом	30
4.2. Брачни статус осуђених лица и рецидивизам	34
4.3. Ставови друштвене заједнице, рурална и урбана средина као фактори повезани са рецидивом осуђених лица	35
4.4. Старосна доб осуђених лица као фактор појаве рецидива	38
4.5. Повезаност нивоа образовања, радног и социоекономског статуса осуђених лица са рецидивизмом	41
5. Криминолошке карактеристике осуђених лица и релације са рецидивизмом	49
5.1. Повезаност кривичног дела насилног карактера са рецидивом осуђеника и значај за третман осуђеника који су починили кривично дело насилног карактера	52
5.2. Насилно понашање у затворским установама- повезаност са кривично-правним и пенолошким рецидивом	53
5.3. Санкција- појмовно дефинисање, класификација и повезаност са рецидивизмом осуђених лица	55
5.3.1. Појмовно одређење и класификација санкције	55
5.3.2. Појам казне	55
5.3.3. Казна затвора	59
5.3.4. Дужина затворске казне и рецидивизам	60
5.3.5. Новчана казна	63
5.3.6. Условна осуда	65
5.4. Алкохол и наркотици као криминогени фактори и фактори рецидива	68

5.4.1. Алкоголизам- проблем појединца и друштва.....	68
5.4.2. Алкохол као криминогени фактор и фактор рецидива осуђеника	69
5.5. Дрога као криминогени фактор и фактор рецидива.....	78
5.6. Претходна осуђиваност и рани почечи извршења кривичних дела као фактори повезани са повратом осуђених лица	82
5.6.1. Претходна осуђиваност.....	82
5.6.2. Рани почечи извршења кривичних дела	86
5.7. Повезаност броја почињених кривичних дела са рецидивом осуђених лица.....	89
5.8. Награда и казна у затвору- повезаност са рецидивом осуђеног лица.....	91
II Емпиријски део	97
1. Методологија истраживања.....	99
1.1. Методе за прикупљање емпиријских података.....	99
1.2. Методе обраде података.....	99
1.3. Просторни оквир истраживања	99
1.4. Узорак истраживања.....	99
1.5. Извори података, начин прикупљања података, технике испитивања и инструменти	100
2. Резултати	101
3. Дискусија.....	108
4. Закључна разматрања.....	135
5. Препоруке за будућа истраживања.....	140
6. Литература.....	144
7. Прилози	165

1. УВОД

Криминалитет је негативна, масовна, друштвена појава под којом се подразумева укупност свих злочина у одређеном времену и простору (Игњатовић, 1998). Сматра се да се у савременом свету, из године у годину, повећава стопа криминалитета. Иако се у теорији и пракси већ дуго времена тражи решење за сузбијање криминалитета кроз оштрије санкције у казненом систему и спровођење различитих пенолошких третмана, чини се да наведено нема, или има негативан ефекат. Зато је од круцијалне важности испитати, разматрати и проучавати узроке криминалитета. Сматра се да ће се откривањем узрока и спровођењем превентивних или интервентних мера смањити стопа кривичних дела. Чини се, на основу наведеног, као да се до сада узроци криминалитета нису ни испитивали, али напротив, на узроцима се ради већ годинама уназад. Међутим, поставља се питање шта ће се добити откривањем узрока? Јер, нису сва кривична дела последица истих узрока, већ су, најчешће комбинација више међусобно испреплетаних. Такође се поставља питање на који начин треба спроводити превентивне и интервентне мере како би се стопа криминалитета смањила?

Криминалитет и рецидивизам су негативне друштвене појаве и, како је важно разматрати узроке криминалитета, једнако је важно узети у обзир и узроке рецидивизма, односно повратништва, јер спречавањем повратништва једним делом спречавамо и криминалитет. На основу претходних истраживања, може се доћи до података шта би све могли бити узроци рецидивизма (Јованић, 2010; Кнежевић-Томашев, 2009; Мацановић, 2009; Николић-Ристановић, 2002). Многобројна истраживања, која ће бити разматрана у даљем тексту, дају увид у сагледавање општег стања проблема рецидивизма на нивоу Републике Србије, али и других држава (Константиновић-Вилић, Николић-Ристановић и Костић, 2009). Узимајући у обзир све до сада наведено, може се закључити да је испитивање узрока рецидивизма широка област из које, проучавајући је, може се доћи и до потенцијалних решења овог глобалног проблема. Зато је циљ овог истраживања испитати повезаност социјалних, демографских и криминолошких карактеристика осуђених лица са рецидивизмом.

Све до 2014. године о рецидивистима је бринуо Центар за социјални рад. Међутим, новим законом о извршењу кривичних санкција образоване су основе система прихвата и социјалне реинтеграције осуђених лица (Кривични законик Републике Србије, 2014).

Закон о извршењу кривичних санкција¹ прописује обавезу завода да у оквиру програма поступања утврди програм припреме за отпуст и програм помоћи након отпуштања (чл. 185. и 186.). Припрема за отпуст је део третмана осуђеног и спроводи се са циљем да осуђени усвоји друштвено прихватљив систем вредности и овлада вештинама за успешно укључивање у заједницу, како убудуће не би чинио кривична дела. Програм припреме изграђује се на основу процењених потреба осуђеног и спроводи уз његов пристанак и активно учешће. Посебан акценат је на одржавању односа са породицом, успостављање и одржавање контаката са установама и особама које се баве укључивањем осуђеника у живот на слободи. Поступак пружања помоћи лицу после извршене казне затвора уређен је Законом о извршењу ванзаводских санкција и мера², којим су установљене основе система прихвата и социјалне реинтеграције осуђених лица. Напуштање казнено поправне установе, често је шок за бившег осуђеника. Када је напусти, бивши осуђеник преузима све одговорности живота о којима није морао да размишља док је боравио у затвору. Повратком у заједницу друштвена средина, односно породица, од њега очекује да се понаша као да није био у затворској установи, то јест, да се потпуно прилагоди окружењу. Под тим се подразумева да се од истог очекује да заради за живот, брине о породици, као и да решава текуће животне проблеме. А, што је најважније од свега, од њега се очекује да одустане од криминалног начина живота. Према статистичким подацима управе за извршење кривичних санкција у периоду од 2011. до 2013. године, 58% осуђених лица у Србији чине повратници (УИКС, 2011-2013, према Лукић, 2015). Ово је јасан показатељ да велики број осуђених лица не успева да испуни очекивања друштва и да напори за реинтеграцију у средину не доносе позитивне резултате. Постоји низ разлога због чега се то дешава. Бивши осуђеник често бива неприхваћен од стране окружења које према њему ствара стереотипе, посебно ако је био осуђен на казну затвора. Он је, даље „жигосан“ као „робијаш и пропалица“, те се друштво дистанцира од њега. Уколико је функционална, породица од истог очекује да се понаша у складу са нормама друштва, али га окружење спречава у томе. То доприноси чињеници да у таквом окружењу често не проналази посао, што га спречава да се стара о себи и о породици, уколико је има. Незапосленост доприноси сиромаштву и потреби да се нађе неко решење. А како га средина не прихвата, бивши осуђеник, у наведеној ситуацији, често бива склон да поново почини кривично дело. Ово је само један пример који указује на

¹“Сл. гласник РС“, бр. 55/2014.

²“Сл. гласник РС“, бр. 55/2014.

чињеницу да су многобројни фактори, истовремено, повезани са појавом рецидивизма и да је у питању комплексан проблем.

Како би се смањила стопа рецидивизма, уведене су измене у закону. Новим ЗИКС-ом прописана је обавеза завода да у оквиру програма поступања утврди програм припреме за отпуст и програм помоћи након отпуштања (чл. 185. и 186.). Припрема за отпуст је део третмана осуђеног која се спроводи са циљем да осуђени усвоји друштвено прихватљив систем вредности и овлада вештинама за успешно укључивање у заједницу, како убудуће не би чинио кривична дела. Програм припреме изграђује се на основу процењених потреба осуђеног и спроводи уз његов пристанак и активно учешће. Процена потреба врши се на основу стандардизованог упитника који је саставни део правилника о третману и она обухвата: 1. Социјалне вештине, побољшање способности комуникације и друштвено прихватљивог понашања у свакодневним ситуацијама; 2. Стручно усавршавање и образовање, стицање, развијање и одржавање радних навика; 3. Психолошку, психијатријску, медицинску и социјалну помоћ; 4. Пружање правне помоћи у вези са извршењем казне; 5. Лечење од болести зависности; 6. Посебне мере заштите од свих видова психичког, физичког и сексуалног угрожавања, или било ког другог облика дискриминације. Осуђени се подстиче да активно учествује у припреми за отпуст, одржава односе са породицом и успоставља и одржава контакте са институцијама које учествују у његовој социјалној реинтеграцији. Прецизније, од велике важности за реинтеграцију осуђеника јесу институције од јавног значаја попут здравствених установа и центара за социјални рад (Константиновић-Вилић, Николић-Ристановић и Костић, 2009).

Како је већ наведено, низ фактора утичу на то да ли ће бивши осуђеник поновити преступништво, односно, да ли ће доћи до рецидивизма. Зато и јесте предмет овог истраживања испитати који социјални, демографски и криминолошки фактори могу утицати да се бивши осуђеник врати криминалним радњама. С обзиром на то да су утицаји социодемографских и криминолошких карактеристика, о којима ће се говорити у даљем тексту главне карике при анализирању проблема у овом раду који испитује, преваходно, повезаност наведених карактеристика осуђених лица са рецидивизмом, ово истраживање могло би дати одговоре на нека питања претходних истраживања (Васиљевић-Продановић, 2011; Соковић, 2011): на који начин се може ојачати мрежа подршке у оквиру програма помоћи отпуштеним лицима из затворске установе? Да ли

ће се, ојачавањем мреже подршке у непосредном окружењу осуђеника који је пуштен на слободу, смањити стопа рецидивизма?

Поставља се питање, у чему лежи срж проблема, ако се пође од чињенице да се, последњих година, у већини установа за издржавање кривичних санкција спроводе одређене мере, односно третмани, како до рецидивизма не би дошло. Са друге стране показало се да је већина осуђених којима је изречена казна другачије природе, такође склона да понови једно или више истих или различитих кривичних дела. Стога се, како је већ речено, може наслутити да су социодемографске и криминолошке карактеристике веома испреплетане, уско повезане и да интерактивно утичу на појаву рецидивизма осуђених лица. Већ је споменуто да се, при напуштању затвора, од бившег осуђеника очекује да преузме све одговорности и прихвати моралне норме, како би се укључио у систем ван затворског. Међутим, показало се да велики број осуђених не успева да испуни ова очекивања у друштву и да, самим тим, напори за реинтеграцију не доносе резултате (Петровић, 2014; Стевановић и Играчки, 2011; Shinkfield & Graffam, 2009).

I ТЕОРИЈСКИ ДЕО

2. РЕЦИДИВИЗАМ ОСУЂЕНИХ ЛИЦА

2.1. Појам рецидивизма

Рецидивизам, односно поврат, је термин који се користи у различитим областима науке и праксе. Сама реч „поврат“ води порекло од латинске речи „interum jādere“, што у дословном преводу значи „поново пасти“. У латинском језику „recidivus“ је повратник, односно, особа која поново чини исто или слично кривично дело (Henslin, 2008). Сматра се да је претеча речи „рецидив“ застарела реч „recide“ што би значило „вратити се уназад“, а употребљена је још 1600. године у једној од верзија Библије којом се описивало поновно чињење греха (Motiuk, 2012). У српском језику, поврат би значео: понављање, односно, падање, настављање с нечим раније започетим, поновно падање у исту грешку.

Прегледом релевантне литературе о поврату, односно рецидивизму, може се констатовати да не постоји јединствени консензус у вези са његовом операционализацијом и дефиницијом. Као најфреквентније коришћена дефиниција издваја се она која тврди да је рецидивизам заправо проценат отпуштених преступника који се поново враћају у казнено-поправни завод због поновног извршења кривичног дела у одређеним временском периоду од отпуштања (Motiuk, 2012). Оваква дефиниција, према Мотиуку (Motiuk, 2012) рецидивизма трпи најмање три критике:

1. Није конкретно дефинисана основа за отпуштање преступника;
2. Није конкретно детерминисан појам „враћања“ у казнено-поправну установу;
3. Није конкретно ограничен временски период који може да се узме у обзир када се говори о „враћању од првог отпуштања“;
4. А Јансић додаје и једну методолошку критику која се односи на неконзистентност у мерењу рецидивизма (Jancić, 1998).

Као најрелевантнији резултати користе они који се добијају у метааналитичким студијама, те се на наведене недоумице најчешће може одговорити из метааналитичке пераспективе. Метаанализа јесте методолошки поступак који сумира истраживања релевантне теме ослањајући се и упросечавајући резултате претходних студија које су

се бавиле истим феноменом. Вилсон и сарадници (Wilson, Gallagher, & MacKenzie, 2000) наводе четири мере рецидивизма у својој метаанализи: поновно затварање, хапшење након условног отпуста, нове осуде и опозив паралелног надзора, при чему у 66% случајева као мера рецидивизма се користи поновно затварање. Аутори једног истраживања (Brewster & Sharp, 2002) сматрају да пресудна улога, у погледу тога која ће мера рецидивизма бити употребљена, зависи од тога шта је предмет интересовања, односно, шта је предмет мерења истраживањем. Аутори наводе да, ако је циљ истраживања евидентирање промена у понашању, тада поновно хапшење може бити жељена мера рецидивизма. Али ако је фокус усмерен на процени ефективности програма, да осуђеника држи даље од казненог система, тада је поновно затварање добра мера рецидивизма.

Скакавац (2014) наводи да је термин „рецидивизам“ контекстуално условљен својом применом, при чему се највише контекст односи на научну сферу у којој се термин користи. Тако правник поима рецидивизам као неко ко се бави законодавством, одмеравањем кривичних санкција и контекстом развоја повратника, док, нпр. запослени у казнено-поправним институцијама рецидивизам посматрају кроз призму третмана и ресоцијализације, а криминолог кроз призму негативне друштвене и масовне појаве. Основни проблем савремене криминологије јесте утврђивање тачних карактеристика овог облика криминалног испољавања, јер би се тиме могла изградити успешна борба против рецидивизма. Већина аутора истиче да једина неоспорна карактеристика рецидивиста јесте да су то лица која су склона вршењу кривичних дела, односно, да су то лица према којима изречена кривична санкција није дала позитивне резултате у процесу ресоцијализације (Петровић, 2014; Стевановић и Играчки, 2011; Shinkfield & Graffam, 2009). Међутим, због постојања низа различитости у психолошким, економским, правним и другим елементима, као и у етиологији и околностима извршеног кривичног дела, до сада нису установљене и неке друге заједничке или специфичне карактеристике свих рецидивиста.

Екстензивним прегледом литературе, често се може срести мишљење да рецидивизам представља меру неуспеха преваспитавања (Ђорђевић, 2011; Жакман-Бан, 1992), што говори о томе да једна од доминантних струја гледа на рецидивизам из перспективе интервенције. Када су у питању лица лишена слободе, присталице ове струје полазе од научног аргумента да у њиховом претходном васпитном процесу постоји „празнина“, која је довела до вршења кривичних дела, а за последицу имала

лишавање слободе. Кроз низ садржаја који су плански, систематски усмерени и организовани врши се компензаторска функција и испуњава циљ изворног васпитања (Ђорђевић, 2011).

Критике које се најчешће упућују оваквом становишту односе се већином на детерминисаност „повратка“. Наиме, поврата не може да зависи искључиво од третмана који се примењује са лицем лишеним слободе, већ зависи и од одређених персонолошких и контекстуалних чинилаца који су се јављали током развоја појединца (Константиновић-Вилић, Николић-Ристановић и Костић, 2009).

2.2. Преваленца рецидивизма

Висока стопа рецидивизма уочљива је у свим казним системима и, према различитим изворима, креће се у просеку од 43% до 80% (Caldwell, 2010, према Јованић, 2010). Национални статистички подаци о рецидивизму у САД-у указују на високе стопе рецидивизма међу ослобођеним затвореницима. Поменути извор наводи интернационалну студију у којој је обухваћено 404.638 затвореника у тридесет држава након отпуштања из затвора 2015. Године. Резултати ове студије говоре у прилог томе да:

1. је у року од три године од отпуштања, поново ухапшено 67,3% ослобођених затвореника;
2. је у року од пет година од отпуштања, поново ухапшено 76,6% ослобођених затвореника;
3. је од оних који су били поново ухапшени, 56,7% ухапшено до краја прве године по отпуштању из затворске установе (National Institute of Justice, 2014).

Стопа рецидивизма у Републици Србији износи нешто изнад 50%, мада варира у зависности од извора и мере рецидивизма. Најнижа стопа у нашој земљи забележена је 2008. године када је износила 53,6%, док је 2009. године износила 60% (Илић и Јованић, 2011), да би се, 2013. године стопа смањила, у односу на 2009. годину, на 53,7%.

2.3. Правна природа рецидивизма

Често је, у фокусу интересовања и разматрања науке и теорије кривичног права, дефинисање појма рецидивизма на првом месту, а потом и третирање рецидивизма као отежавајуће околности приликом одмеравања казне или околности које утичу на оцену кривице учиниоца. Са настанком института поврата, настају и разматрања о томе да ли казна треба да буде строжа и на чему треба да се темељи строжа репресија према повратницима. Када је институт поврата у питању, постоје различита схватања. Присталице најприхваћенијег схватања у кривичноправној литератури и позитивном кривичном законодавству третирају поврат као околност која указује не само на повећану кривицу учиниоца, већ и на повећан степен опасности таквог лица по друштво (Elliot, 1962).

Рецидив није обична околност коју суд цени приликом одмеравања казне. Под тиме се подразумева да поврат указује на то да је учинилац посебно склон вршењу кривичних дела и да није у питању случајна околност као друге околности приликом одмеравања казне, већ је у питању израз криминогене личности учиниоца. С обзиром на то да је личност појединца у питању, може се претпоставити да је реч о временски стабилној карактеристици појединца која сама по себи представља извесну опасност, а не само сплет околности (Жегарац, Бауцал и Гвозден, 2005). Према томе, строже кажњавање је последица повећане друштвене опасности повратника и његове кривице, које су међусобно повезане. Присталице блажег кажњавања у својим постулатима ослањају се управо на „поновно“ вршење кривичног дела, односно тврде да строжа казна не делује, чим појединац поново врши кривично дело. Стога они акценат стављају на мотивационе процесе који се одвијају унутар бихејвиоралног дијапазона појединца. Строжа казна заснива се на само једној објективној околности- поновном извршењу кривичног дела, а да се при том не узима у обзир читав низ индивидуалних карактеристика личности учиниоца кривичног дела (Златарић, 1968). Овакво схватање је, данас, увелико прихваћено јер се вековима уназад радило на поштравању казни за повратнике, при чему је са поштравањем казни расла и стопа рецидивизма. Као генерални закључак не можемо извести екстрем у тврдањама, већ посматрати сваког појединца индивидуално, у контексту његових диспозоционих (персонолошких и когнитивних карактеристика) и контекстуалних чиниоца.

2.4. Рецидивизам као кривично-правни концепт

Према кривично-правном схватању рецидивизма, разликују се специјални и општи поврат (Игњатовић и Симеуновић-Пантић, 2011). Према цитираним ауторима, *општи поврат* представља поновно извршење било ког кривичног дела после осуде за раније извршено кривично дело, а *специјални поврат* представља поновно вршење истог кривичног дела после раније осуде за то кривично дело. Теорија кривичног права и кривични закони разликују и вишеструки поврат који постоји када лице више пута врши кривична дела показујући склоности и навике за вршење истих или различитих кривичних дела или зависност рецидивизма од животног стила (Игњатовић и Симеуновић-Пантић, 2011). Из наведене поделе постаје јасно како се рецидив поима у кривично-правном контексту: као поновно извршење кривичног дела од стране лица које је већ било осуђено за неко кривично дело (Игњатовић, 2002). Јанковић и Пешић (1988) наводе да се поврат пре свега детерминисао објективним елементима, који су већ споменути: временски размак, врста извршеног дела итд, али се касније, уплитањем хуманистичких наука у кривично-правну делатност уводе и нове детерминанте рецидивизма попут структуре личности, психолошких корелата криминалитета, мотивационих процеса или бихејвиоралне генетике. У складу са тиме кривична законодавства разликују рецидивисте у односу на објективне околности, рецидивисте из навике и професионалне деликвенте (Јанковић и Пешић, 1988).

Кривични законик Републике Србије³ у члану 55. прописује да поврат постоји када лице после издржане, застареле или опроштене казне, или ослобођења од казне, по протеку рока за опозивање условне осуде или после изречене судске опомене поново изврши кривично дело. Застарелост извршења кривичних санкција подразумева да се изречене кривичне санкције не могу извршити, протеклом законом прописаних рокова, који теку од дана правоснажности пресуда којима су изречене. Ослобођење од казне је могућност да се под законом прописаним условима у одређеним случајевима ослободи од казне учинилац који је крив. Према члану 58, горе наведеног законика, суд може ослободити од казне учиниоца кривичног дела само када то закон изричито предвиђа. Суд може ослободити од казне и учиниоца кривичног дела учињеног из нехата кад последице дела тако тешко погађају учиниоца да изрицање казне у таквом случају очигледно не би одговарало сврси кажњавања. Суд може ослободити од казне и

³“Сл. гласник РС“, бр. 85/2005, 88/2005-испр., 107/2005-испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 и 94/2016.

учиниоца кривичног дела за које је прописана казна затвора до пет година, ако после извршеног кривичног дела, а пре него што је сазнао да је откривен, отклони последице дела или надокнади штету проузроковану кривичним делом.

2.5. Криминолошко схватање рецидивизма

Када се говори о криминолошком поимању поврата, Дуроси и сарадници најбоље описују један утопијски циљ посла криминолога: практични задатак криминологије биће испуњен када се једном проблем поврата (Durosi, Cooper & Snyder, 2014). Дакле, из наведеног постаје јасно да се криминолози баве искорењивањем поврата, али савремени резултати истраживања, како наводе домаћи аутори, указују на закључке да рецидивизам остаје у истом обиму или расте. Чини се да је стопа поврата од 20-60% далеко од практичног циља криминолога савременог друштва (Константиновић-Вилић, Николић-Ристановић и Костић, 2009). Криминолошко схватање рецидивизма почива на премиси осуђености за ново кривично дело, иако можда ранија извршена дела, која не морају бити исте природе као дела за које је лице осуђено, нису детектована у досијеу осуђеног лица (Јовашевић, 2010; Радоман, 2003). Такође, извршена дела не морају да се „поклапају“ са делом за које је лице осуђено по етиолошкој бази нити по степену просефионализације извршења. Рецидивизам у криминолошком смислу значи да неко лице које је извршило законом утврђено кривично дело и за то било осуђено или на други начин третирано од стране друштва, изврши ново кривично дело- повратник *stricto sensu* да неко лице које је извршило законом утврђено кривично дело или било за то осуђено или на други начин службено третирано, поново предузме криминалну делатност због свог „опасног стања“- повратник *lato sensu* (Кандић, 1992). Криминолошке дефиниције појам поврата третирају знатно шире јер му, поред елемената кривичноправне дефиниције, додају елементе који се односе на личност делинквента, али и на опасно стање криминалне личности.

Савремена криминолошка литература, како наводи Скакавац (2014) диференцира три категорије повратника:

- делинквенти из навике које одликују недостаци у психичкој сфери, исфрустрираност и почињена кривична дела у периоду малолетства;
- професионални делинквенти и

- делинквенти по тенденцији (који имају „практични“ циљ: наследство, утаја итд).

Бошковић у својој литератури детаљно наводи карактеристике поменутих рецидивиста. Делинквентима из навике сматрају се рецидивисти антисоцијалне, алијентне и асоцијалне природе код којих се постепеним понављањем преступничког понашања ствара криминална навика, односно учвршћује се стабилан образац криминалног понашања (Бошковић, 2015: 338). Код ових рецидивиста, навика ка извршењу кривичног дела се може детектовати још у раној младости, услед изражених антисоцијалних црта, ниског прага фрустрационе толеранције, израженог неуротицизма или друге црте личности као што је тражење сензација, ниских интелектуалних способности и осталих временски стабилних психолошких карактеристика. Најчешће је у питању лице које његова неприлагођеност да живи у друштву води поновљеним конфликтима са средином, конфликтима који, у овом случају, узимају форму преступа против закона који се у тој средини поштују од стране већине (Бошковић, 2007: 223). Делинквенти по тенденцији или делинквенти из страсти, су особе чија је криминална каријера узрокована субјективним персонолошким чиниоцима. Дакле, код ове врсте поврата, на испољавање поврата делују и неке црте личности којима се бави и савремена психијатрија. То су најчешће лица која имају детектовану дијагнозу, по савременим класификацијама менталних поремећаја. Из наведеног се може претпостави да повратник има (или ће имати након осуде) историју хоспитализација у адекватним здравственим установама са изреченим мерама безбедности и медикаментним третманом (Бошковић, 2015: 338). Код професионалних делинквената, криминално дело представља једну врсту „сталног запослења“ и то најчешће у циљу обезбеђивања сопствене егзистенције или стицања материјалних добара упркос пригодном социоекономском статусу. Они такође одлично поседују једну или више криминалних техника (Бошковић, 2015: 339). Може се рећи да су у питању извршиоци кривичних дела који су по неким особинама слични повратницима из прве категорије, али су и с посебностима рационалне криминалне оријентације, односно избора извршења кривичних дела као професије, занимања и мотивом користољубиве природе, која код прве категорије није увек изражена. Када се говори о професионалним рецидивистима, не може се са сигурношћу одредити степен њихове неприлагођености. Они се наиме криминалом баве као својом професионалном делатношћу, а често нису „остручени“ у једној области преступништва већ се баве широким дијапазоном криминалних радњи.

Један од типичних примера из праксе, који је познат и широкој јавности, јесте пример када макро, који се бави подвођењем сексуалних радница, уједно дилује дрогу и бави се утајама пореза.

Значај криминолошких класификација рецидивиста огледа се у томе што могу да послуже пенолошком третману рецидивиста управо из разлога јер указују и на значај особина личности (Скакавац, 2014).

2.6. Рецидивизам из пенолошке перспективе

Пенолошки, рецидивизам се посматра као феномен који је детерминисан поновним враћањем осуђеног лица у институцију за одузимање слободе, под условом да је лице раније већ било на извршењу казне затвора (Илић и Јованић, 2010; Јованић, 2010). Пенолошко схватање рецидивизма се не бави персонолошким карактеристикама осуђеног са аспекта са ког наступају кривично-правна или криминолошка сфера. Кнежевић (2007) наводи да са пенолошког аспекта рецидивизам се посматра као исходиште два потенцијална предиктора поврата: неадекватна друштвена реакција и неуспели процеси ресоцијализације. Неадекватна друштвена реакција односи се на непримерен избор кривичне санкције или неадекватан третман васпитања, док се неуспели процес ресоцијализације односи на неодговарајући третман у казнено-поправним и васпитно-поправним установама у којима се издржавају кривичне санкције (Кнежевић, 2007). Један од пенолошких фактора рецидивизма је и неадекватан постпенални третман, у ограниченој могућности или чак у немогућности делинквента да се након издржане казне укључи у ширу друштвену заједницу.

2.7. Етиологија рецидивизма

Према једном од многобројних схватања узрока криминалитета, етиолошки фактори криминалитета сагледавају се кроз три најосновније групе теорија, а то су биолошке, психолошке и социолошке теорије (Крстић, 1996).

Биолошке теорије темеље се на мишљењима да су биолошке предиспозиције основни криминогени фактори. Ту се, пре свега, убрајају чиниоци биосоматских процеса попут урођених, наследних, органских, физиолошких и других биолошких функција које условљавају делинквентно понашање код појединаца. У овој области у

криминологији, временом се развило више биолошких праваца проучавања делинквентности, а међу најзначајнијим теоријама убрајају се френолошка теорија, теорија наслеђа, биоконституционална теорија и теорија урођених склоности, хромозомска теорија, ендокринолошка теорија и расна теорија. (Бошковић, 2015: 37). Данас су као биолошке теорије најзаступљеније *теорије наслеђа*, које почивају на бихејвиорално-генетичким и молекуларно бихејвиорално-генетичким студијама, као и на адоптивним студијама или породичним (трансгенерацијским) студијама. Наведене теорије полазе од претпоставке да су за испољавање одређеног фенотипа (у овом случају криминалног понашања) заслужни утицаји гена, али делимично и средине. Наиме, одређени фенотип долази до изражаја уколико постоји генска основа за понашање, али под утицајем дељених и недељених срединских чинилаца ово понашање бива подстицано или потискивано. Тачније, фенотипско понашање организма продукт је дејства како генских тако и срединских чинилаца појединачно, али и њиховог интерактивног деловања, јер гени и средински фактори континуирано утичу једни на друге. Бихејвиорална генетика се најчешће служи са три врсте методолошких истраживања. То су близаначке студије, адоптивне студије и породичне студије при чему близаначке студије представљају доминантан метод проучавања. Испитивањем парова монозиготних близанаца, који деле 100% генског материјала, и дизиготних близанаца, који деле око 50% генског материјала, пореде се индивидуе различитих фенотипова при чему се утицај дељене средине држи константним, јер се полази од претпоставке да су близанци, како монозиготни тако и дизиготни, одрасли у истим условима. Логика проучавања близанаца почива на претпоставци да уколико би улога хередитета била значајнија, код монозиготних близанаца би требала да постоји већа сличност у понашању него код дизиготних близанаца. С обзиром на то да монозиготни близанци могу да манифестују различите фенотипове иако деле исти генски материјал, различитост у фенотипским карактеристикама може се објаснити утицајем недељених срединских чинилаца који су јединствени за сваку индивидуу (Tucić i Matić, 2002). Централно питање које се односи на наследне и срединске факторе који утичу на понашање тиче се улоге њихове интеракције у обликовању одређеног фенотипа. Корелација између средине и генотипа представља корелацију између генски условљеног понашања особе и њене изложености одређеним срединским условима (Moffit, Caspi, & Rutter, 2005; Silberg & Eaves, 2004). Мере породичног окружења обично имају значајну генску основу ако се третирају као фенотипска варијабла у близаначким и адоптивним студијама. Иако се овакав закључак може учинити

парадоксалним и контраинтуитивним, мере окружења показују генске ефекте и то на начин да генски условљене карактеристике особе могу бити процењене кроз мере срединских околности (Plomin, Reiss, Hetherington, & Howe, 1994). Како наводи Бошковић (2015: 38) овим теоријама желело се указати на јак утицај генетике, нарочито када је реч о кривичним делима против имовине и уколико су у питању особе са нижом интелигенцијом, с обзиром на то да је интелигенција једна од варијабли која је највише испитивана психолошка карактеристика. Према *теорији социјалног наслеђа*, старије генерације преносе у наслеђе своје особине на млађе. Према таквим схватањима, најпре се мисли на одређене улоге које појединац има у породици или некој широј друштвеној заједници, те се према учењу по моделу (Bandura, 1963, према Smederevac i Mitrović, 2006) улоге преносе са генерације на генерацију. Учење по моделу је врста социјалног учења за коју је специфично угледање онога ко учи на узор или модел, чије се понашање и особине личности усвајају имитацијом или идентификацијом. Узор (модел) је особа за коју је појединац, најчешће, афективно везан. У детињству, најчешћи модел је родитељ, ујак, старији брат, учитељ или, касније, познати певач, спортиста, политичар, научник, књижевник, бизнисмен или нека друга јавна личност. Стога угледањем на узор, дете временом, сложеном интеракцијом когнитивних, емотивних и конативних процеса усваја одређена понашања од модела. Зато није реткост да деца криминалаца често, такође, постају криминалци (Wilson, 1980). *Биоконституционална теорија* потекла је из Ломброзове антрополошке школе. Иако су његова почетна учења у целини била оспоравана, чињеница је да су неке основне поставке остале извор за многа учења настала у каснијем периоду. Суштина оваквих биолошких приступа почива на чињеници да персоналне карактеристике злочинца, поред конституционалних карактеристика, одређују и психолошка својства. Постоје схватања да је повезивање криминалне антропологије и криминалне психологије имало за последицу да биолошка теорија има становиште да између биолошких и психичких процеса постоји зависност (Grassberger, 1949, према Бошковић, 2015: 41), на чему се темеље савремена неурокогнитивна истраживања која говоре у прилог томе да одређена кривична дела имају узрок у неуралним структурама мозга или неурокогнитивним процесима који се одвијају у централном нервном систему (Filipović-Đurđević i Zdravković, 2013). *Хромозомске теорије* наводе да је основа поремећаја који може да настане заправо у поремећају у језгру ћелије, хромозомима, чији су елементи гени, носиоци су наследних особина, продукују друштвено абнормално понашање. Теорија је настала на основу резултата истраживања

спроведеног на осуђеницима. Резултати спроведеног истраживања указују на чињеницу да се међу извршиоцима кривичних дела мушког пола, знатно чешће јављају ХYY комбинације хромозома него у нормалној популацији. Тако се и развила хипотеза да је вишак хромозома Y у вези са криминалним понашањем, нарочито насилним (Jacobs, 1965, према Hull, Forrester, Brown, Jobe & McCullen, 2000). Овај синдром (ХYY) се назива Јакобсов синдром, и често се у истраживањима сретао код мушке затворске популације, а његова преваленца у мушкој популацији износи 1:1000 (Gravholt, 2013; Milunsky, 2010; Zergollern, 1994). С обзиром на то да је криминогена популација бројчано редукованија од типичне, постоје схватања да је Јакобсов синдром чак 50-60 пута више заступенији у затворској популацији у поређењу са типичном (Porić-Paljić, 2007; Zergollern, 1994). У тесној вези са претходно наведеним теоријама јесу и *ендокринолошке теорије* која узрочност криминалитета објашњава поремећајима у функционисању ендокриних жлезда (Nestorović, Slijepčević i Vujović, 2002). Посебан значај ендокринолошке теорије приписују утицају тестостерона на агресивно и девијантно понашање које води чињењу кривичних дела и смештањем у казнено-поправне установе. Критичка истраживања и осврти на ову теорију указују на то да поремећаји ендокриних жлезда утичу на емоционално стање личности, а веза са криминогеним понашањем је више индиректна него што је непосредна последица. Ипак, неки елементи наведене теорије везују се за објашњење сексуалних деликата, али не као директни узрок девијантности, већ као узрок поремећаја нагона и интелигенције, изазивање афеката и асоцијалности (Corn & McCorkle, 1964).

Психолошке теорије почивају на психолошким схватањима, објашњења појава социјалних девијација и делинквенције наводе истичући у први план психолошке детерминанте. Ове теорије су развиле два глобална правца учења. Једно, по коме се понашање личности може сагледавати из психолошког основа, али не ван контекста утицаја социјалних и друштвених чинилаца –интегрално становиште, и друго, које узима у обзир само психолошке основе узрочности (Krstić, 1996; 1997). Психоаналитичка схватања имају полазну основу објашњења девијантности психичким стањем личности у сфери несвесног, односно подсвесног, пре свега потиснуте сексуалне силе и импулсе (Freud, 1920, према Corn & McCorkle, 1964). Други психолози криминалне диспозиције човека објашњавају поседицом трајног деловања фрустрационих чинилаца на личност у њеном развоју (Dollard & Miller, 1950, према Hull et al., 2000). Ова теорија полази од становишта да је појачана агресивност реакција

на све што представља задовољавање мотива. Услед немогућности задовољења мотива, изазвана гомилањем фрустрација, агресија се усмерава ка најприступачнијим циљевима, објектима који не морају бити стварни извор фрустрације. Одбрамбени систем фрустриране особе је у дисфункцији са социјалном средином. Тај конфликт се решава компензационим формама понашања од којих је неко и по својој суштини абнормално, перверзно или делинквентно (Hull et al., 2000). Бихејвиористичке теорије делинквенцију тумаче као стечени, научени облик понашања, а као основни узрочник људске деструкције узимају друштвене факторе. Приступ је заснован на, закону имитације и радовима о агресији из експеримената Алберта Бандуре (Bandura, 1978, према Smederavic i Mitrović, 2006), по коме је делинквентно понашање узроковано као и свако друго посредством тзв. опсервационог учења односно по учењу по моделу. Дакле, према овој теорији свако понашање, укључујући и криминално, је научено, те се стога може и научити супротно понашање од делинквентног кроз одговарајуће интервенције са појединцем. Учење се стиче посредством више образаца, кроз породицу, посредством медија, учешћем у субкултурним групама. Уколико су такве групе делинквентно оријентисане, оне ће по моделу социјалног учења имати утицај и на понашање особе која пре тога није имала делинквентне склоности (Akers, 1985). О овој теорији, већ је раније било речи.

Социолошке теорије представљају научна схватања која појаве и догађаје изучавају и тумаче с позиција шире или уже дефинисаних друштвених детерминанти. Социолошка теорија уз личност посматра и друштвене узроке, који је формирају као такву, као и утицај личности на друштвене односе, економске, социјалне и друге детерминанте. *Теорија аномije* спада у наведену групу теорија и има изворно полазиште у једном од Диркемових позитивистичких схватања о узрочности делинквенције (Durkheim, 1897, према Бошковић, 2015: 52). Овом теоријом настоји се објаснити рецидивизам кроз аномију, ондосно кроз помањање, суспензију или неефикасност друштвених норми, закона, прописа и вредности које доводи до дезорганизације и дестабилизације друштва, као и до конфузије у моралној свести појединца, а често и до делинквентног понашања. До стања аномije долази у периодима друштвене и политичке кризе, ратова и буна, као и у временима друштвене транзиције када више не важе раније норме и традиционалне вредности а нове још нису успостављене, што доводи до пометње и дезоријентације чланова друштва у трагању за социјално пожељним обрасцима понашања (Опалић, 2006; Rock, 2006). *Теорија*

социјалног интеракцизма и етикетирања полази од општег приступа о девијантном понашању, објашњавајући тиме и делинквентно-криминално. Почива на схватању да девијантно понашање није појава сама по себи, већ га друштвена реакција одређује таквим (Becker, 1974). Другачији приступ ове теорије огледа се у *теорији етикетирања*, по којој свако делинквентно понашање не мора имати групни карактер, пошто је образац делинквентности оно што је друштвено санкционисано и код индивидуалног чина и од стране државног или друштвеног органа. Одговарајући на питање зашто неки појединци почињу да се девијантно понашају, представници ове теорије наглашавају важност друштвених дефиниција и негативних друштвених санкција које су повезане с притисцима на особу и које условљавају више девијантних дела. Позорност је од индивидуалног деловања преусмерена социјалној реакцији, тј. динамици друштвеног дефинисања појединих активности особа као девијантних. Развојни процес којим резултира девијантност садржи различите иницијације, прихваћања, усвајања и затварања у девијантну улогу због утицаја других (Macionis & Gerber, 2010). Етикетирање је, према томе, ознака друштвене реакције на криминалну радњу, односно, стигма која прати извршиоца кривичног дела. Поборници ове теорије не сматрају девијантима особе које су извршиле неки злочин, већ особе чије понашање друштво осуди као криминално. Према томе, сам поступак личности и његова оријентација нису важни, важна је друштвена реакција (Lemert, 1967). *Теорија суздржавања* почива на мишљењу да се људско понашање одвија у односу међуутицаја два облика контроле, спољне и унутрашње и да обе штите личност од девијантног понашања (Reckless, 1961, према Бошковић, 2015: 58). Ефекти спољног суздржавања су већи уколико су у заједници потпунији процеси идентификације с вредностима и нормама, уколико је друштво поставило разумне лимите понашања и одговорности. Криминал подстиче појаве сиромаштва, депривације, незапослености, несигурности и неједнакости. Унутрашња компонента суздржавања и услов нормалности подразумева јак его, развијену свест, висок степен одговорности и висок праг фрустрационе толеранције (Reckless, 1961, према Ignjatović, 2009). *Групи теорија социјалног учења* припадају она схватања која узроке делинквентног понашања налазе у имитацији, идентификацији, односно, у подражавању модела у друштвеној средини о чему је већ било речи када се говорило о учењу по моделу Алберта Бандуре (видети: Smederevac i Mitrović, 2006). *Теорија диференцијалне асоцијације*, као једна од теорија социјалног учења, узрочност криминалитета налази у узорима преузетим из девијантних, односно делинквентних група (Sutherland, 1974, према Бошковић, 2015: 61). Према мишљењу

заговорника ове теорије, делинквентно понашање је узроковано узајамним утицајем појединаца и група, оно се стиче по моделу криминалних мотивација, ставова и технике учењем и дружењем с делинквентима. Овако дефинисана теорија има велики степен преклапања са теоријом социјалног учења, с разликом да је модел обично делинквентни вршњак, а не фигура од ауторитета (родитељ, учитељ итд...). Према Акерсу (Akers, 1985) кључни појмови по овој теорији јесу позитивно и негативно поткрепљење, односно награђивање и „кажњавање“ од стране групе у случајевима идентификације или опозиције ставовима групе чији је делинквент члан. У циљу стицања статуса у делинквентној групи, појединац се више ослања на стицање позитивног поткрепљења и, у складу са тиме, врши криминална дела, због имплицитних или експлицитних захтева групе. Тако појединац учи криминално понашање у малим делинквентним групама. Идентификујући се са узорима, делинквент постаје криминалац, те стога криминално понашање постаје нормално, типично и прихватљиво за особу која се идентификовала са криминалном групом. Овако дефинисано понашање за последицу има образовање посебних група делинквената, који најчешће бивају етикетирани, што ствара један „*circulus vitiosus*“ из ког је немогуће изаћи спонтано, већ уз интервенцију.

2.8. Рецидивизам у савременим законодавствима европских држава и у Србији

Као што је већ наведено, институт поврата није на исти начин дефинисан у свим земљама. Може се рећи да постоје три различита схватања савремених законодавстава када је у питању дефинисање института поврата. Скакавац (2014) у свом прегледу литературе наводи три групе законодавстава:

1. Она која детектују само једну врсту повратника, те рецидивизам третирају као отежавајућу околност приликом одмеравања казне (најчешће у земљама бившег „Источног блока“, односно Варшавског пакта
2. Она која сматрају да се према обичним повратницима примењује само строжа казна, док се према делинквентима из навике примењује и казна и посебна мера безбедности (најчешће у Немачкој, Италији...)
3. Она која поред рецидивиста и делинквената из навике познају и категорију професионалних делинквената, односно мултирецидивиста, који вршењем кривичних дела себи обезбеђују егзистенцију (нпр. Грчка и Данска).

Када су у питању балканске земље, односно државе бивше СФРЈ, кривично законодавство дуги низ година није познавало појам поврата и строжег кажњавања повратника. За разлику од наведених, већина законодавстава европских земаља је вековима раније познавала овај појам и примењивала одређене санкције за ову врсту учиниоца кривичних дела. Све до доношења Душановог законика, 1349. године, у Србији се не налазе трагови о повратницима. Тек се у Душановом законнику који се, уз Законоправило Светог Саве, сматра најзначајнијим законом средњовековне Србије, наилази на поуздане одредбе о поврату као поштравајуће околности код неких имовинских кривичних дела (Миладиновић, 1983: 296). Према овом законнику, за учиниоце кривичних дела крађе или разбојништва који су поновили дела, то се узима као отежавајућа околност, при чему је за разбојнике била предвиђена смртна казна, вешањем строглаво (Крапец, 1971). На основу наведеног, може се закључити да је поврат у Душановом законнику сматран као отежавајућа околност, и то само специјални поврат, јер регулише кажњавање за кривична дела крађе и разбојништва. У време турског освајања српске државе, за целокупни правни систем Србије, наступа мрачни период вишевековне турске владавине (Миладиновић, 1983: 297). Тек 1860. године,

доношењем Криминалног законика за Књажевство Србију, Србија добија јединствени Кривични законик (према Миладиновић, 1983).

У Кривичном законiku Републике Србије (Кривични законик Републике Србије, Сл. гласник бр. 104/13, 2013: 14), према члану 54, суд ће учиниоцу кривичног дела одмерити казну у границама које су законом прописане за то дело, имајућу у виду сврху кажњавања и узимајући у обзир све околности које утичу на то да казна буде већа или мања. Када су олакшавајуће и отежавајуће околности у питању, посебно се у обзир узима: степен кривице, побуде из којих је дело учињено, однос према жртви кривичног дела, ранији живот учиниоца, његове личне прилике, његово држање након учињеног кривичног дела, и друге околности које се односе на личност учиниоца. Како је већ речено, у оквиру Кривичног законика Републике Србије (Кривични законик Републике Србије, Сл. гласник бр. 104/13, 2013: 14), сам појам поврата дефинисан је у члану 55 на следећи начин: „Кад суд одмерава казну учиниоцу за кривично дело које је учинио после издржане, опроштене или застареле казне, или ослобођења казне, по протеку рока за опозивање условне осуде или после изречене судске опомене, може ту околност узети као отежавајућу, ценећи при томе посебно тежину раније учињеног кривичног дела, да ли је раније кривично дело исте врсте као и ново, да ли су оба дела учињена из истих побуда, околности под којима су дела учињена и колико је времена прошло од раније осуде, односно од изречене, опроштене или застареле казне, ослобођења од казне, од протекла рока за опозивање раније условне осуде или изречене судске опомене“.

3. УЗРОЦИ РЕЦИДИВИЗМА

3.1. Општи узроци криминалитета и рецидива

Већ је споменуто да је рецидивизам негативна друштвена појава уско везана за криминалитет који се, такође, сматра негативном друштвеном појавом. Да би се разумео појам рецидивизма осуђених лица, потребно је појаснити појам криминалитета. Осим што је у питању сложен скуп индивидуалних деликата, односно масовна и негативна друштвена појава, Бошковић (2002: 142) наводи да криминалитет има следећа својства:

1) представља скуп индивидуалних догађаја, има друштвени карактер с обзиром на распрострањеност у простору и времену;

- 2) у питању је негативна друштвена појава;
- 3) реч је о универзалној појави својственој свим облицима државних заједница, појави која не познаје државне границе;
- 4) уједно је и историјска појава карактеристична за одређене или све периоде друштва.

Рецидивизам углавном има исте узроке као и криминалитет. Сматра се да је криминогенеза рецидивизма и криминалитета, у суштини заједничка (Бошковић и Скакавац, 2013). То значи да на понављање извршења кривичних дела утичу, пре свега, елементи друштвене средине- општи узроци криминалитета, као и разни посебни фактори и околности- криминогени фактори који представљају непосредан узрок криминалитета схваћеног као појаве у животу појединца и друштва. Као и код криминалитета као друштвене појаве, етиологија рецидивизма као друштвене појаве изражава се кроз опште законитости, а о узрочности и релативној одређености човековог понашања.

У литератури до сада није изграђена концепција развоја рецидивизма као друштвене појаве која би била опште прихваћена. Међутим, на развој криминалитета најчешће утичу контекстуални фактори и фактори личности (Krstić, 1996). Посматрајући криминалитет из развојне перспективе, криминалитет, па и рецидивизам, објашњавају се општим карактеристикама друштва као целине. Полази се од посматрања криминалитета као масовне друштвене појаве која испољава негативна дејства на различите начине и доводи до штетних последица, а затим се врши анализа корена, непосредних узрока и других чинилаца који условљавају појаву криминалног понашања. Сагласно историјско-материјалистичкој концепцији друштвених појава узроци криминалитета се објашњавају у првом реду општим друштвено-материјалним условима живота. Материјални услови који могу да изазову дезинтеграцију и отуђење човека, повезани су са појавом класа, класне структуре и експлоатације човека. (Скакавац, 2014). Како наводи Стојановић (2015), општу теоријску основу за изучавање криминалитета, а самим тим и рецидива, као социјалне појаве повезане са основним својствима једног друштва, представља етиолошки прилаз криминалитету који полази од општих друштвених услова, попут стања у друштву, ратних услова, социоекономског статуса итд, који су међусобно у интеракцији. Деловање општих узрока је посредно, преко утицаја разних посебних, специфичних фактора и околности

који представљају непосредне узроке криминалног понашања. Ти узроци су многобројни, а неки од њих су: економске кризе и поскупљење живота уопште, осиромашење и беда, алкохолизам, деградирана породица, паразитски начин живота и слично (Букелић, 1988). Рецидивизам, као и криминалитет, треба да се проучава као посебна друштвена појава, динамична и сложена по својој структури, као друштвена појава која се налази у посебном односу према друштвеној структури, нивоу производних снага датог друштва и другим елементима друштвене структуре. Приликом објашњавања узрока понављања кривичних дела, треба поћи од општих друштвено-материјалних услова живота, а као инструмент његовог ширења треба изучавати факторе личности или појединачних негативних животних догађаја који појединца чине вулнерабилним за криминално понашање. Особине личности и негативни животни догађаји се могу, заправо, окарактерисати као посебни узроци који доводе до рецидивизма.

3.2. Посебни узроци који доводе до понављања извршења кривичних дела

Полазна основа за објашњавање етиологије рецидивизма су општи узроци и услови који доводе до вршења кривичних дела, као и посебни криминогени фактори који произилазе из општих узрока и непосредно доводе до делинквентног понашања. Под општим условима подразумевају се они чиниоци који у извесном смислу, обликују последицу, али нису у могућности да је произведу. Они омогућавају да се, у извесним околностима, лакше изврши криминална радња и утичу на то да се непосредни узроци лакше искажу последицом (Бошковић, 2015: 78). Даљи степен ка утврђивању етиологије рецидивизма је посматрање рецидивизма као посебне појаве. То значи да треба утврдити због чега је појединац, упркос ранијем негативном искуству које је имао због извршења кривичног дела, поново дошао у сукоб са друштвеним нормама којима се штите друштвене вредности. Непосредни социолошки фактори криминалитета- узроци и услови који доводе до криминалитета, утичу и на понављање криминалног понашања. У оквиру ових група фактора постоје они који у јачем степену делују на понављање извршених кривичних дела, него на примарно делинквентно понашање. Дејство многих од ових фактора на формирање човекове личности је позитивно, а криминогено делују само када у њиховој структури постоје одређени

недостаци (Живановић, 2004).Истраживања показују да су са понављањем извршења кривичних дела нарочито повезани неповољна породична средина, недовољно и непотпуно образовање и незапосленост, неадекватан третман у току извршења казне лишења слободе, дејство затворске заједнице, неповољно прихватање од стране друштвене средине и недовољна постпенална помоћ, као и делинквентност у малолетству (Константиновић-Вилић, 1977).

4. СОЦИОДЕМОГРАФСKE КАРАКТЕРИСТИКЕ ОСУЂЕНИХ ЛИЦА И РЕЦИДИВИЗАМ

Иако се у много чему разликује од појма криминалитета, очигледно је, на основу свега што је до сада наведено, да рецидивизам има доста сличности са појмом криминалитета и да се може рећи да су ове две појаве, готово, неодвојиве и међусобно испреплетане демографским, социјалним и другим чиниоцима. Да би се дошло до тачних узрока рецидивизма код појединца, потребно је утврдити због чега је појединац поново дошао у сукоб са законом, упркос ранијем негативном искуству које је имао због извршења кривичног дела. Са појавом рецидивизма, како је већ и речено, повезано је низ различитих фактора, спољашњих и унутрашњих, од којих је највећи број утицаја појединих фактора остварен пре саме појаве рецидива (Стојановић, 2015:316). *Спољни фактори* су они чиниоци утицаја на друштво, појединца и његово понашање који воде порекло из друштвених односа и социјалних услова, те се зато у литератури чешће дефинишу појмом социјални фактори (нпр. Calhoun, 2002; Wadsworth, 2000). Они делују на дуже време, што значи да се третирају у динамичком, односно, генетичком процесу. Разни облици девијантног, делинквентног понашања, односно, криминогеног понашања, а самим тим и поновног учињења кривичног дела, повезани су с неуспелим процесом социјализације. Социјална средина, као најважнији амбијент у коме се формирају спољни елементи утицаја на учиниоца кривичног дела и личност уопште, део је друштвене средине, облик примарне заједнице (породица, школа, радна средина) и амбијента неформалне друштвене структуре (вршњаци, улица, суседство). Она представља један од најбитнијих услова социјализације личности али и узрока њеног асоцијалног понашања (Бошковић, 2015: 126). Рецидивисти не представљају хомогену групу, већ се разликују по контекстуалним, диспозиционим и развојним карактеристикама, тако да је врло тешко извршити прецизну класификацију и посматрати рецидивисте по одређеним типовима. Ипак, може се рећи да категорију рецидивиста најчешће чине особе без изграђених позитивних схватања о друштвеним вредностима са јасно израженим негативним ставовима, навикама и низом других негативних својстава личности. Такво структурисање и категорисање личности је у великој мери последица неповољних услова формирања, односно социјалног статуса породице и окружења током одрастања (Перовић, 1993).

Многобројна истраживања указују на значај социодемографских карактеристика осуђеника, односно, повезаност ових карактеристика са појавом рецидивизма (Мацановић, 2009; Скакавац, 2014; Петровић, 2014; Song & Lieb, 1994). Према наведеним истраживањима, фактори повезани са рецидивизмом учинилаца кривичних дела су бројни и веома хетерогени. У даљем тексту биће набројани неки од социодемографских и криминолошких фактора добијених прегледом домаће и стране литературе (Brewster & Sharp, 2002; Callan & Gardner, 2007; Hartney & Vuong, 2009; Makarios, Streiner, & Travis, 2010; Скакавац, 2014; Song & Lieb, 1994; Tripodi, Kim, & Bender, 2010; Uggen, 2000).

Екстензивни преглед литературе упућује нас на неколико закључака у вези са социодемографским детерминантама рецидивног понашања. Најчешће се као рецидивисти спомињу млађи прекршиоци закона и то обично мушкарци (Brewster & Sharp, 2002; Callan & Gardner, 2007). Врста почињеног кривичног дела је веома важан предиктор- извршиоци имовинских кривичних дела чешће рецидивирају од починиоца других кривичних дела, а осуђени на краће затворске казне чешће рецидивирају у односу на осуђене на дуже затворске казне. У просеку, осуђени са вишим нивоима образовања имају мање вероватноће да се врате у затворску установу од осуђених са нижим нивоом образовања (Freeman, 2003; Tripodi, Kim, & Bender, 2010). Укупан скор ризика на скалама процене, значајан је предиктор. Показало се да они са већим скором на скалама, чешће су и рецидивирали. Рецидивисти су, у просеку, постигли 3,5 процентних поена више на скалама од оних који нису рецидивирали (Brewster & Sharp, 2002; Callan & Gardner, 2007). Учешће у програмима професионалне обуке, значајан је предиктор. Резултати многобројних истраживања потврђују постојање позитивне корелације између учешћа осуђеника у процесу професионалног оспособљавања и редукције ризика рецидивизма (Brown, Jobe & McCullen, 2000; Cho & Tyler, 2008; Davis, Bozick, Steel, Saunders & Miles, 2013; Harrer, 1994, 1995; Hull, Forrester, Brown, Jobe & McCullen, 2000; Steurer, Smith & Trasy, 2001; Wilson, Gallagher & Mackenzie, 2000). Осуђени који су укључени у процес професионалног оспособљавања имају мање шансе да се врате поново у затвор, у поређењу са онима који нису укључени у тај процес (Cho & Tyler, 2008; Harrer, 1994, 1995; Hull, Forrester, Brown, Jobe & McCullen, 2000; Wilson, Gallagher & Mackenzie, 2000).

Даљи текст базираће се на социодемографским и криминолошким карактеристикама које се могу, потенцијално, довести у релацију са рецидивизмом

учинилаца кривичних дела. Иако је личност учиниоца кривичног дела веома важан и, још увек, недовољно истражен аспект, овај рад се неће фокусирати на овом проблему истраживања.

4.1. Повезаност породичних односа осуђених лица сарецидивизмом

Породица представља најстарији облик социјалне заједнице заснован на биосексуалним, репродуктивним, економским и социо-заштитним функцијама и представља биопсихосоцијалну заједницу родитеља и њихове деце (Митровић и Петровић, 2008). По свом садржају она је универзална и типична, најхомогенија, најчвршћа и најтрајнија заједница у свим историјским типовима друштва. Породична средина представља полазну тачку васпитања и сматра се једном од битних детерминанти понашања личности. Она је фактор нормалног развоја људског бића и може да буде извор највеће добробити за појединца, али и извор стреса и конфликта. Морална функција породице узима се као један од важних услова могућности и путева интеграције друштва и социјализације човека. У њој се стичу прва и основна морална и естетска начела, интелектуалне предиспозиције, радне навике и социјална функција уопште. Свако одсуство васпитне функције породице, структуралног распада и дезорганизације води у неки облик девијације и делинквенције. Од породичних односа се очекује да буду трајни и да опстају и у тешким и кризним ситуацијама (Бошковић, 2015: 138).

На узроке криминалитета, највећим делом, утичу структуралне аномалије у породици. Одређена истраживања, такође, указују на чињеницу да је васпитна улога, економска и демографска функција породице од важног утицаја на појаве криминалитета (Eagly, 1987; Eagly & Steffen, 1986). Појава социјалне патологије у породичној средини може бити извор сукоба, опонашања патологије или стицања девијантних навика. Породица представља и најближе окружење осуђеног лица и место где ће се највећи проценат осуђеника вратити након одслужења казне. Одлазак члана породице у затвор има велики утицај на породицу (Travis, Solomon & Waul, 2001). Породичне везе осуђених лица комплексније су него што то, на први поглед, делује. Породица која брине о осуђенику може бити примарна (родитељска) или секундарна (партнерска). Међутим, ако у породици, било да је примарна или секундарна, постоје поремећени породични односи (нпр: непоштовање мајке од стране оца и обрнуто, туђе,

свађе, неморално понашање родитеља, и тако даље) или је деградирана, она не може да правилно оствари ову своју функцију. Осуђена лица од чланова своје породице очекују емотивну подршку. Истраживања (Travis, Solomon & Waul, 2001; Visser & Courtney, 2006; Visser, Kachnowski, La Vigne & Travis, 2004) која су имала фазу испитивања пре изласка из затвора и након неколико месеци на слободи, показала су да су у високом проценту (чак изнад 80%) та очекивања испуњена. Подршка се посебно очекује од стране партнера и деце. Они који су добили подршку коју су очекивали ређе су рецидивирали. Резултати истраживања спроведеног на америчком институту у САД, 2001. године (Travis, Solomon & Waul, 2001) показали су да су учесници овог истраживања имали, генерално, висок ниво очекивања у смислу подршке од својих породица, што је и очекивано, обзиром на то да је већина њих пријавила да су имали блиске везе са члановима породице пре, током и након издржавања затворске казне. Њих 42% очекивало је од породице да им буде извор финансијске подршке током првих месеци након изласка из затвора, а две трећине очекивало је да живи са члановима породице након извршења казне. Показало се да су ова очекивања у највећој мери остварена. У прва три месеца по изласку на слободу, 51% испитаника добило је неки вид финансијске подршке од породице, док је 80% њих живело са члановима породице. Укупно 89% испитаника изјавило је да је породица испунила њихова очекивања након изласка из затвора. Међутим, очекивања осуђених лица везано за подршку породице, могу се разликовати од онога што ће се заиста догодити, што може резултирати удаљеним породичним односима и негативним исходом реинтеграције. У неким случајевима, породице могу представљати терет, па је тако 60% испитаника пријавило да у породици има члана који је осуђен за неко кривично дело, док је више од 25% њих изјавило да има три или више чланова породице са проблемом злоупотребе психоактивних супстанци или алкохола. Из наведеног се може закључити да планирање реинтеграције треба да има фокус и на позитивним, али и на негативним утицајима породице (Travis, Solomon & Waul, 2001). Нека истраживања указују на чињеницу да осуђеници који имају блиске везе са породицом имају 6 пута мањи ризик од преступништва, а подршка породице доприноси повећању изгледа за успешну реинтеграцију (Sullivan, Mino, Nelson & Pope, 2002). Резултати једног домаћег истраживања указују на значај контакта осуђеника са породицом (Скакавац, 2014). Наиме, 38% повратника уопште нема комуникацију са породицом, што говори о породичним односима, а поготово о незаинтересованости чланова породице да помогну осуђеницима да више не чине кривична дела и да се ресоцијализују. Са друге стране

62% осуђеника има комуникацију, што је, свакако, позитивно. Значајно је и то што чланови породице комуницирају и са особљем установе које је задужено за преваспитавање и ресоцијализацију осуђених, тако да редовно размењују информације и договарају се око активности (Скакавац, 2014). Истраживање НЕОСТАРТ-а бавило се потребама осуђених лица у постпеналном периоду (Срнић, Симић, Даниловић и Вулевић, 2016). Резултати овог истраживања указују на то да осуђена лица од породице очекују највећу подршку. Испитаници су, у већини случајева, рекли да су породица и блиске особе спремни да им помогну по изласку из затвора (73,4%) и да су спремни да их прихвате назад и пруже им подршку (63,9%). Од свих испитаника, 88,3% изјаснило се да ће се вратити у место где су живели пре одласка у затвор, 80% њих има редовне посете у затвору, а скоро 40% испитаника изјаснило се да ће посао тражити преко породице и пријатеља. Истраживања (Travis, Solomon & Waul, 2001; Visser & Courtney, 2006; Visser, Kachnowski, La Vigne & Travis, 2004) показују да највећи проценат осуђених лица очекује пуну емотивну подршку од стране чланова породице када изађу из затвора и да ће она бити кључни фактор у спречавању рецидивизма. Поред емотивне, породица свакако треба да пружи и финансијску подршку осуђеном лицу након извршења затворске казне. Постоје многобројни разлози за финансијском подршком, међу којима се истиче пре свега чињеница да у првим недељама слободе тек треба да пронађу посао, да обезбеде себи смештај, храну и остале важне животне компоненте. Снажна подршка породице позитивно утиче и на проналажење посла, јер се посао уз подршку брже и лакше пронађе (Smith, Grimshaw, Romeo, & Knapp 2007).

Још један проблем са којим се осуђеници сусрећу је решавање стамбеног питања. Типична ситуација за ослобођене преступнике је да долазе кући са врло мало новца, ресурса или друштвеног капитала, при чему због учињеног кривичног дела нису у могућности да пронађу посао и стан. Због наведених дефицита, неретко се дешава да је укључивање затвореника у друштвену заједницу, неуспешно (Petersilia, 2003). Не може се очекивати да ће њихова реинтеграција бити успешна, уколико немају задовољене основне потребе након изласка из затвора. Истраживања показују да код оних који имају решено стамбено питање мањи је ризик да дође до криминалног рецидивизма. Највећи број оних који су имали породицу у тренутку затварања враћају се, након одслужења казне, најпре у породицу. Финансијски разлози су такође разлози због којих се најпре враћају у породицу, јер услед недостатка финансијских средстава, нису у могућности да себи обезбеде други смештај (Smith, Grimshaw, Romeo & Knapp, 2007;

Petersilia, 2003). Уколико су породични односи нарушени и не реше се убрзо након изласка из затвора, могу да проузрокују додатне проблеме. У том случају, боравак у породичној кући није најбоље решење. Очекује се да, поред емотивне и финансијске, породица пружи подршку и у превазилажењу здравствених проблема осуђених лица након издржавања казне затвора (Griffiths, Dandurand & Murdoch, 2007). Међутим када је у питању злоупотреба психоактивних супстанци, смештање у породицу може да допринесе поновној злоупотреби истих. Истраживања показују да у већини породица постоји историја злоупотребе дрога, па би, поновно враћање у породицу, подстакло поновну злоупотребу (Smith, Grimshaw, Romeo & Knapp, 2007; Travis, Solomon & Waul, 2001). Генерално гледано, породица може бити снажан фактор у спречавању појаве рецидивизма код осуђених лица, али исто тако може бити и фактор ризика. Фактор ризика за појаву рецидивизма који се показује значајним у великом броју истраживања јесу оштећене породичне и друге социјалне везе (Siegel & McCormick, 2006). С криминалним понашањем особа значајно су повезане неповољне психосоцијалне карактеристике њихових примарних породица у виду криминалитета, злоупотребе алкохола и менталних обољења родитеља (Klinterberg, Almsquist, Beijer & Rydellis, 2011; Murray, Farrington, Sekol & Olsen, 2009; Rydellius, 1981); Ипак, повезаност неповољних породичних односа и рецидивизма осуђених лица делимично је посредована и индивидуалним факторима осуђеника попут злоупотребе психоактивних супстанци и алкохола (Klinterberg, Almsquist, Beijer & Rydellis, 2011).

Несумњиво је да ће повољнија породична ситуација, с аспекта васпитања и социјализације, повећати вероватност успешније адаптације осуђеника. Са друге стране, породица је показатељ да осуђеник, у начелу, има мањи број оних облика понашања које је потребно мењати или отклањати у психолошком третману. Поремећени породични односи, као и присуство породичне патологије, неретко воде спектру девијантних понашања. Наравно да је породични статус нужно посматрати са укупним социјалним статусом који укључује материјалне и стамбене прилике, радну активност, образовање и слично. Задовољавајући материјални и стамбени услови, као и радна активност, могу спречавати појаву неких облика девијантности који неповољно делују на опште прихватање осуђеника током третмана (Lykken, 1996).

4.2. Брачни статус осуђених лица и рецидивизам

Брачно стање осуђених лица је фактор који може имати утицаја на испољавање негативних последица извршења казне затвора (Agnew, 1999; Visher, 2003). Уколико се осуђена лица налазе у браку, усклађеност контаката са брачним партнером може утицати и на појачано испољавање других облика деприватности. Често је осуђени и хранилац породице, па се тиме ситуација погоршава. Укупна ситуација зависи од квалитета брачних односа који су постојали пре доласка на извршење казне затвора. Брига за очување брачне заједнице, је додатни оптерећујући фактор за осуђена лица. Казне које трају дужи период представљају посебан „тест“ за брачну заједницу. Како је већ наведено, укупна ситуација зависи од квалитета брачних односа који су постојали пре доласка у казнено- поправну установу. Поремећаји у брачним односима сматрају се једним од микрогрупних фактора девијантности, како код супружника тако и код деце. Несклад у брачним односима вишеструко се одражава на породичне кризе, злостављање међу члановима породице, као и на емоционални и васпитни развој и социјализацију деце. Такви поремећаји могу имати за последицу и теже криминалне радње попут насиља у породици, инцеста и томе слично. Истраживања показују да у дисфункционалним брачним заједницама постоји тренд у понављању извршења кривичног дела насиље у породици од стране учиниоца-насилника, које се, најчешће, врши над женама (Campel & Muncer, 1994; Eagly & Steffen, 1986). Поремећени брачни односи, поред наведеног, могу да утичу и на појаву алкохолизма, прељубе, суицидалних поступака и томе слично

Резултати истраживања (Скакавац, 2014) обављеног на узорку млађих пунолетника, затвореника у казнено- поправном заводу у Ваљеву, указују на чињеницу да је 50% испитаника неожењено, око 30% их је у брачној заједници, а око 10% је остало без брачног партнера због смрти супружника или развода. Када се сагледа ситуација у Казнено-поправним заводима, у Ваљеву, махом, доминирају неожењени и осуђеници без деце (81%). Запажа се и правилност да у заводима у којима се издржава дужа казна затвора, расте и број разведених осуђеника, тако да их је у Падинској скели 8,7%, у Панчеву је 12,4%, а у Пожаревцу 22,4%, што говори да последице извршења казне затвора имају свог одраза и на нестабилност брачних веза (Скакавац, 2014).

Посебан проблем представља и отежано заснивање партнерске везе након изласка из затвора. Ово није зачуђујућа чињеница, обзиром на то да бивше осуђенике прати

стигма „робијаша“ од стране друштвене заједнице у коју се враћају, након изласка на слободу. Негативан став према њима додатно погоршава процес прилагођавања на услове ван затворске средине. Одбацивање од стране социјалне средине у коју се бивши осуђеник враћа додатно им отежава интеграцију у друштво (Јованић, 2011). Стога, фаза након изласка на слободу из затворске установе, наосетљивији је процес пеналне рехабилитације и у овој фази бивши осуђеници често су склони да поново почине кривично дело. Постоје контрадикторни ставови у погледу питања да ли је брачни статус фактор повезан са појавом рецидивизма (Lievore, Scalora, Garbin, Baron, & Straus, 1987). Нека истраживања указују на то да су рецидивисти у великом броју случајева нежењени или разведени. Брачни статус се у истраживањима посматра као један од елемената социјалне дезорганизације заједно с показатељима као што су миграције, културна хетерогеност, породична дезорганизација. У таквим емпиријским студијама потврђена је повезаност социјалне дезорганизације и рецидивизма, а самим тим и повезаност брачног статуса са повратом (Lievore et al., 1987). Са друге стране, нека истраживања потврђују значај овог фактора независно од деловања других показатеља социјалне дезорганизације. На значај брачног статуса и незапослености као фактора који се доводи у везу са криминалним понашањем указују Сампсон и Лауб (Sampson & Laub, 2010), тврдећи да на континуитет криминалног понашања утичу не само понашања у раном узрасту, већ и друштвене везе у одраслом добу, при чему су стабилност посла и приврженост брачном другу инверзно повезани с нивоом криминалитета. Многобројна истраживања иду у прилог чињеници да су општи повратници, односно, они који поново врше различита кривична дела углавном млађи и нежењени мушкарци, често незапослени, са психопатским или неким другим психолошким поремећајем, при чему је присутан и проблем са зависношћу од алкохола или опојних дрога (Међедовић, 2009; Turley, Thornton, Johnson, & Azzolino, 2004; Zamble, Vernon, & Quinsey, 1997).

4.3. Ставови друштвене заједнице, рурална и урбана средина као фактори повезани са рецидивом осуђених лица

Веома важну улогу у процесу прилагођавања бившег осуђеника на живот на слободи има став друштвене заједнице, али и структура окружења у које се враћа (Sampson, Morenoff & Gannon-Rowley, 2002). Неприхваћеност осуђеника по изласку из

затворске установе, не мора бити последица само његовог понашања и третмана, већ је условљена и стањем, односно, окружењем локалне средине у коју се враћа (Kirk, 2009; Kubrin & Stewart, 2006; Wehrman, 2010; Sampson, Morenoff & Gannon-Rowley, 2002). Већина лица осуђених на казну затвора, постају стигматизовани од стране других лица, посебно од стране оних из чије средине потичу. Исраживањем које су спровели Микшај-Тодоровић и Буђановац (Микшај-Тодоровић и Буђановац, 2000) испитивали су се ставови о преступницима и рехабилитацији у Републици Хрватској. Циљ истраживања био је утврђивање структуре и ставова јавности према преступницима и рехабилитацији, у односу на пол, старост, степен образовања и места становања испитаника (село, град). Добијени резултати показују да популација, у просеку, има позитивне ставове према бившим затвореницима и рехабилитацији. Што се тиче ставова у односу на пол, старост, степен образовања и места становања испитаника, показало се како мушкарци, млађе особе, особе са вишим степеном образовања и из већих градова имају позитивније ставове. Лотар, Каменов и Лебедина Манзони (Лотар, Каменов и Лебедина Манзони, 2010) спровеле су истраживање које се бавило полним разликама у стигматизацији осуђених учиниоца кривичних дела. Циљ истраживања био је утврдити да ли постоје разлике у стигматизацији осуђених учинилаца кривичних дела с обзиром на пол испитаника и учиниоца. Испитиване су разлике у стигматизацији осуђених учинилаца кривичних дела мушког и женског пола, разлике у ставовима према учиниоцима, слика јавности о учиниоцима кривичних дела и социјална дистанца према њима. Резултати су показали како испитаници имају позитивније ставове и стереотипе према женама које су починиле кривично дело, у односу на мушкарце. За разлику од мушкараца, жене показују негативније ставове према учиниоцима кривичних дела. Из наведеног је видљиво да постоји потреба за информисањем чланова шире друштвене заједнице с негативним ставовима према учиниоцима кривичних дела. Зато је неопходно да бившем осуђенику ужа и шира друштвена заједница пружи помоћ и подршку, како не би дошло до поновног вршења криминалних радњи. Међутим, став друштвене заједнице према осуђенику одређује и врста кривичног дела. У многобројним културама и традиционалним схватањима, не посматрају се на исти начин лопов, убица, силоватељ и слично (Коцеић и Шимпрага, 2013).

Када је у питању реинтеграција осуђених лица у сеоску средину, као основни проблем наводи се проблем мале средине. Село, као мала средина склоно је осудама и непраштању, што свакако отежава процес прилагођавања у средину ван затворске

установе. Са друге стране, мала средина итекако може олакшати прилагођавање животу ван затвора прихватајући, без осуде, особе по изласку из затвора (Ковчо, Малоић и Рајић, 2013). С обзиром на наведено, може се наслутити да би процес реинтеграције требало тећи једноставније у односу на потешкоће са којима се бивши осуђеник сусреће на селу. У градској средини је већа анонимност, из чега произилази да обележеност бившег осуђеника мање долази до изражаја. Међутим, највећи проблем у процесу прилагођавања бивших затвореника у градску друштвену средину јесте велики каузалитет између урбаних средина и криминалитета. Томе у прилог иду и следеће чињенице: фактор закона великих бројева- већи број људи подразумева и већи проценат асоцијалних; фактор пауперизације- незапосленост и сиромаштво манифестују се више у урбаним него у руралним срединама; фактор искушења- град нуди више изазова за laku зараду, у односу на село; фактор интеракције и имитације- носиоци делинквентног понашања живе, претежно, у граду и у својој средини репродукују криминалце лакше него на селу (Лотар, Каменов и Лебедина-Манзони, 2010). На основу свега наведеног, сматра се да је процес прилагођавања бившег осуђеника тежи у градској, него у сеоској средини. То се поклапа са подацима да је већи проценат бивших осуђеника, који поново почине кривично дело, из града (Матаија, 2014). Ипак, у градским срединама, улога и значај служби за постпеналну помоћ много је већа.

Резултати истраживања су поприлично контрадикторни, када је у питању поврат осуђеника и повезаност са урбаном, односно руралном средином. Нека статистичка истраживања су указала на то да половина или две трећине повратника живи у граду, али да од укупног броја повратника, једне и друге популације две трећине потиче са села (Ђуричић, 2011). Резултати овог истраживања, не поклапају се са резултатима претходно наведеног (Матаија, 2014) што би се могло објаснити чињеницом да и урбана и рурална средина имају и предности и мане када је у питању прилагођавање осуђеника на друштвену заједницу ван затворске. Истраживање спроведено у Србији у Васпитно-поправном дому у Крушевцу, указује на чињеницу да је највећи број анализираних штићеника, 30-40%, са територије централне Србије, затим са територије АП Војводине (28 или 37%) док их је најмање из јужне Србије (18 или 23%). Од укупног броја штићеника у овом Васпитно-поправном дому, 59% чине повратници, док 41% чине лица која су први пут учинила преступништво (Скакавац, 2014).

Дејство затворске заједнице на поновно вршење кривичних дела сигурно би се смањило када би делинквент после изласка из установе био боље прихваћен од стране ужих и ширих друштвених група и организација. С обзиром на то да се делинквент враћа у средину која га познаје као починиоца кривичног дела, врло често долази до неприхватања таквог лица као корисног члана друштвене заједнице, тако да се оно поново враћа криминалном понашању. На ово указују претходне провере које врши установа за извршење казне лишења слободе када осуђено лице тражи да буде пуштено на условни отпуст. Реаговање средине у којој се повратник налазио пре доласка на издржавање казне је недовољно, она не жели да се то лице врати, јер постоји могућност да ће извршити ново кривично дело. Сигурно је да ова средина неће прихватити на одговарајући начин повратника након издржане казне. Починилац кривичног дела неретко је био у заједници са особама склоним почињењу кривичних радњи. То могу бити особе из породичног окружења, пријатељи и томе слично. Истраживања показују да постоји велика вероватноћа да ће учинилац кривичног дела, уколико се врати у такво окружење, поново учинити кривично дело (Andrews, Bonta & Wormith, 2006, 2011; Gendreau, Little, & Goggin, 1996; Hagan, 1993; Sampson, Morenoff & Gannon-Rowley, 2002; Visher & Travis, 2003). Овакви налази објашњавају се „ефектом просторне заразе“ - живети у близини или у заједници са онима који су склони понављању кривичних дела, повећаће вероватноћу понављања таквих дела код појединца (Mennis, Harris, Obradovic, Izenman, Grunwald & Lockwood, 2011). Стога и наведене околности треба узети у обзир при анализирању поврата учиниоца кривичног дела.

4.4. Старосна доб осуђених лица као фактор појаве рецидива

За појаву рецидива, поред наведених фактора, према неким истраживањима, значајна је и старосна доб рецидивисте пре извршеног првог кривичног дела. У литератури се може пронаћи већи број периодизација одраслог доба које се, како наводи Јашовић (Јашовић, 2000) међусобно разликују како у погледу броја и старосних граница појединих фаза, тако и у погледу најбитнијих својстава одређених узрасних стадијума. Јашовић одрасло доба разврстава на следеће потфазе: степен адулације (18-20 година), рано зрело доба (21-30 година), зрело доба (30-45 година), старије зрело доба (45-60 година) и доба старости, преко 65 година. Према неким истраживањима, највећи број осуђених лица је старости 18-30 година, а показало се и да је код жена проценат рецидивизма највећи од 30.-50. године, док је код мушкараца највећи до 35. године (Мацановић, 2009). У прилог наведеном иду и резултати истраживања

спроведеног у Казнено- поправним заводима на територији Републике Србије, који указују да је, у испитиваном узорку, најзаступљенија старосна група 22-30 година живота (43,2%). По заступљености, потом, следе старосна група од 31-45 година (24,6%) и старосна група до 21 године живота (20,2%). Најмање је заступљена старосна група осуђених лица са више од 60 година живота (2,2%). Оваква структура испитаника подудара се и са налазима криминолога о различитом учешћу старосних група у криминалитету уопште (Игњатовић, 2011). Даљим прегледом литературе, примећује се да се наводе подаци слични наведеном у погледу узраста у тренутку извршења првог кривичног дела. Неке студије показују да више од 50% испитаника прво кривично дело против полне слободе учини пре 18. године, док друге потврђују да тај период наступа знатно касније – око 30. године (Nisbet, Peter, Wilson, & Smallbone, 2004). Када се ради о учиниоцима који прво кривично дело чине у периоду адолесценције, не постоји јединствен став по питању да ли је то фактор којим се поуздано може предвидети рецидивизам. Бројне проспективне студије у којима су осуђеници праћени 10 година после извршења првог кривичног дела, показале су да је проценат специјалног поврата био низак (Лукић, 2015). У овом делу рада, ради надовезивања на старосну доб као фактора повезаног са појавом рецидива, наведено је пар истраживања који указују на повезаност раног ступања у извршење кривичних дела са рецидивом, мада ће о истом бити више речи у истоименом сегменту у наставку рада.

Наиме, у укупном повратништву рецидивизам малолетника посматра се као посебна феноменолошка појава, јер се у овој популационој структури одвија процес сазревања и стварања навика криминалног понашања. Малолетници повратници се у више од две трећине случајева појављују у делима против имовине вршећи дела крађе и тешке крађе, разбојништва, и друго. Такође, многобројна истраживања указују и на чињеницу да делинквентност у малолетству представља фактор рецидивизма у каснијим годинама (Милутиновић, 1988; Скакавац, 2014). Поред узраста у тренутку извршења првог кривичног дела, у литератури се разматра и утицај који на рецидивизам има рано започињање криминалне каријере. На пример, за сексуалне преступнике је карактеристично рано започињање вршења кривичних дела, и пре 16. године (Gelb & Vid, 2011). Почетак криминалне каријере по резултатима спроведених истраживања представља значајан индикатор каснијег криминалног понашања. Рани почеци криминалних активности доводе се у везу с већом учесталošћу кривичних дела,

а по правилу узрокују и дуже трајање криминалне каријере као и вршење тежих кривичних дела (Ђорђевић, 2011).

Делинквентност у малолетству према схватањима у литератури, представља фактор рецидивизма у каснијим годинама. Ово схватање потврђено је бројним истраживањима из којих произилази да су многи одрасли делинквентни рецидивисти почели своју криминалну каријеру као малолетници (Ђорђевић, 2011; Милутиновић, 1988; Константиновић-Вилић, 1977; Sampson & Laub, 2010; Скакавац, 2014). Они који су у младости почели са ситним преступима попут бежања из школе, куће, скитња и ситне крађе, касније прелазе на теже облике антисоцијалне делатности што показује да код њих постоји прогресија у криминалном понашању. Ова концепција потврђена је истраживањем на узорку 17 вишеструких повратника, при Казнено-поправном дому у Нишу (Константиновић-Вилић, 1977). Важно је напоменути да повратници нису дисциплински кажњавани нити су долазили у сукоб са особљем дома, а своје радне обавезе уредно су извршавали. Мишљење васпитача о овим повратницима је да се одлично сналазе у затворској средини, боље него у животу на слободи, да уживају одређен углед међу осталим осуђеницима и због дисциплинованости често користе погодности дома. У установи имају одређену сигурност, материјално су обезбеђени, док им живот на слободи често доноси разочарење- неприхватање од стране породице и шире друштвене заједнице, материјалну необезбеђеност и незапосленост- због чега поново врше кривична дела. У овом узорку од 17 вишеструких повратника, њих једанаесторо је почело са криминалном делатношћу у доба малолетства. С обзиром на овакав утицај делинквентности у малолетству на касније криминално понашање, етиологија малолетничке делинквенције представља сложен и свеобухватан проблем и посебну област изучавања.

Рецидивизам или криминални поврат, често је предмет истраживања у оквиру криминологије. Истраживања на подручју криминалне каријере (Palmer, 1975, према Лукић, 2015) потврдила су како је податак о претходном извршењу кривичних дела најбољи предиктор будућег криминалног понашања. То се потврдило у још једном истраживању (Singer, 1994) у ком су описане неке значајности феномена рецидивизма. Између осталог, у наведеном истраживању наводи се како постоји феномен вишеструког криминалног поврата који подразумева поновно извршење кривичних дела. Концепт криминалне каријере дефинише се као постојање одређене групе учинилаца кривичних дела који се, из разлога јер понављају извршење кривичних дела

називају и „каријерним криминалцима“, док се у криминолошкој литератури називају „професионални, непоправљиви учиниоци кривичних дела“ (Singer, 1994). У једном истраживању дошло се до закључка да су починиоци кривичног дела разбојништва релативно младе особе, углавном између 18-25 година, доминантно мушког пола, који не живе у браку или ванбрачној заједници, немају деце и који су највећи период младости провели у урбаним срединама (Жаја, 1984, према Крстић, 1996).

Као што је већ наведено намерно је, у овом делу рада, наведен и део истраживања везан за рано ступање у извршење криминалних радњи, зарад поређења ова два фактора. Наиме, изгледа да фактор раног ступања има већу улогу у појави рецидива од старосне доби у тренутку извршења кривичног дела. Већина истраживања, и овде наведених, али и оних који ће бити наведени у наставку рада, указује на чињеницу да је рано ступање и те како битан фактор када је у питању рецидив осуђених лица. Посматрајући резултате истраживања, може се закључити да старосна доб представља више „статистички податак“ него фактор који се може довести у везу са појавом рецидива.

4.5. Повезаност нивоа образовања, радног и социоекономског статуса осуђених лица сарецидивизмом

Затворска казна, сама по себи, не може да осигура да неће доћи до поновног извршења кривичних дела, стога се најадекватнијим чини да време проведено у затвору треба искористити на најбољи могући начин у погледу кључних фактора ризика који се могу довести у везу са појавом рецидива, као што су ниво образовања, социоекономски и радни статус (Hawley, Murphy, & Souto-Otero, 2013).

Образовање је један од кључних фактора које има важну улогу у рехабилитацији лица осуђеног на казну затвора. Образовање као социјални процес је облик васпитања и социјализације личности и оспособљавања за посебну делатност, занимање, као и усклађеност сопственог понашања са осталим члановима друштва (Бошковић, 2015). Њиме се стичу навике, начин живота и понашања. Оно је услов за одржавање и побољшање животног стандарда и људске егзистенције. Образовање има капацитет да формира мост на путу ка социјалној инклузији осуђеника, посебно оних који се суочавају са социјалном искљученошћу често и пре него што дођу у затвор, као и након изласка из затвора. Нема социјализације без усвајања културе и образовања, као што

нема ни образовања које не значи социјализацију, а самим тим и ресоцијализацију (Јашовић, 2000). Отуда и настојање да се степен стеченог образовања сагледа у односу на депривацију сигурности. Затвори, пружањем позитивног окружења за учење, могу да утичу на осуђеника да паметно искористе време проведено у установи, попуне празнине у њиховом знању, учењу и навикама и побољшају могућности запошљавања по изласку из установе (Hawley, Murphy & Souto-Otero, 2013). Сви ти фактори могу смањити шансе за рецидив. У процесу образовања у затворским установама осуђени стичу знања која их оспособљавају за разумевање услова живота у којима се налазе, али и за изналажење путева друштвено усклађеног понашања (Милутиновић, 1977). Образовање осуђенику обезбеђује стицање образовног нивоа који је пропуштен током ранијег школовања, пружа непроцењиво радно искуство, развија радне и моралне навике и подиже ниво самопоштовања чиме доприноси успешнијој социјалној реинтеграцији и лакшем укључивању у процес рада на слободи. На тај начин могуће је елиминисати управо оне факторе који су довели до извршења кривичног дела (Tripodi et al., 2010; Жунић-Павловић и Јованић, 2006). Резултати бројних истраживања показују да је образовање у затвору повезано са смањеном стопом рецидива (Brown, 2000; Gerber & Fritch, 1995; Hawley, Murphy & Souto-Otero, 2013; Speart, 2016).

Већина учиниоца кривичних дела има низак ниво образовања, ниске или непотпуне квалификације и нестабилну историју запошљавања по пријему у казнено-поправну установу (Tripodi et al., 2010). Иако подаци указују на то да у структури делинквената преовладавају особе са нижим степеном образовања, у теорији није доказано да се недостатак образовања закономerno мора одразити девијантно, као ни то да је са већим степеном образовања искључена тенденција криминалне оријентације (према Бошковић, 2015). Резултати истраживања указујују на чињеницу да структура испитаника према образовању осуђених говори да се криминалитет не може приписати само неуким, ниско образованим људима, већ се неретко дешава да се у криминалне активности најчешће упуштају лица просечног образовања. Слична констатација може се пронаћи у истраживању криминалитета малолетника (Јованић, Жунић и Илић, 1999), где се такође образовна структура помера ка централним вредностима, у овом случају ка средњој стручној спреми.

Када су у питању казнено поправне установе, образовни програми који се спроводе у њима, имају потенцијал да повећају стопу запослености преступника у установи, али и да повећају шансу за проналажење посла након изласка из затвора

(John Howard Society of Alberta, 2002, према Cho & Tyler, 2013). Верује се да је незапосленост фактор ризика криминалног понашања. Ову претпоставку потврђује истраживање које наводи да је у тренутку хапшења, чак 60% преступника било незапослено (Motiuk, 1996). Сличне ставове износи и Кронин (Cronin, 2011) који наводи да је запошљавање преступника након изласка из затвора уједно и најјачи заштитни фактор, те да су стопе поврата двоструко мање, ако се пореде бивши осуђеници са сталним запослењем и бивши осуђеници без посла. Студија која је проучавала однос незапослености и поврата учинилаца кривичног дела, утврдила је да годину дана након изласка из затвора, незапослени бивши осуђеници имају веће шансе да поново почине кривично дело, у односу на бивше осуђенике који су се запослили (Motiuk, 1996). Слични налази се добијају у скоро свим иностраним истраживањима (нпр. Hartney & Vuong, 2009; Tripodi et al., 2010; Uggen, 2000).

Иако не постоје валидни докази који указују да је недостатак образовања један од фактора ризика за извршење кривичног дела, неоспоран је податак да су осуђена лица нижег нивоа образовања од незатворске популације, као и да им недостају основне вештине читања и рачунања (Hawley, Murphy & Souto-Otero, 2013). Осим повећања броја затворске популације у САД-у, нарочито се забрињавајућим чини податак да је већина поменуте популације слабог образовања и врло малог дијапазона способности потребних за запошљавање (Cho & Tyler, 2013). Око 68% затвореника у државним затворима не поседује диплому средњошколског нивоа образовања (Harlow, 2003, према Cho & Tyler, 2013). У Флориди чак 80% затвореника показују на тестовима нивое писмености који су испод препорученог нивоа за основну школу (Cho & Tyler, 2013).

Да је проблем необразованости осуђеника присутан на глобалном нивоу, говоре и подаци развијенијих европских земаља. У Норвешкој, 8% осуђеника није завршило основну и средњу школу, а половина осуђеника није завршила све нивое средњег образовања (Norwegian Ministry of Education and Research, 2004, према Duwe & Clark, 2014). Резултати истраживања писмености у ирским затворима указују да 53% затворске популације има најнижи ниво писмености у Националном оквиру квалификација, или чак и нижи, у поређењу са 23% у општој популацији (Morgan & Kett, 2003). Резултати истраживања спроведених у казнено- поправним заводима Републике Србије указују да је међу осуђеницима који се налазе на извршењу затворске казне најзаступљенија категорија осуђених са неким обликом средњошколског образовања- 54%, док је без икаквог стручног образовања чак 37% осуђених. За петину

је предвиђено стручно оспособљавање што не задовољава ни минималне захтеве у правцу оспособљавања оних који су без квалификација (Јованић, 2010). Према званичним подацима Управе за извршење кривичних санкција Републике Србије у 2009. години, међу осуђеним лицима било је 2,8% потпуно неписмених, 15,2% са незавршеном средњом школом, а свега 26,5% имало је завршену основну школу. Статистички подаци о образовном нивоу у 2013. години нису се важно променили. Према подацима из 2013. године, од укупног броја осуђених лица, 2,2% је потпуно неписмено, док је 15,6% са незавршеном основном школом. Основну школу има завршену 22,3% осуђеника, а 2,8% има незавршено средње стручно образовање. Забрињавајућа чињеница у овом Извештају је присуство неписмених у 21. веку (Илић и Јованић, 2011).

Према подацима истраживања (Илијић и Јованић, 2014) спроведеног у Казнено-поправним заводима на територији Републике Србије, по питању школске спреме, испитаници се распоређују по принципу Гаусове кривуље, што указује на то да се екстреми појављују најређе, а централне вредности су најизраженије. Са завршеном средњом школом највише је испитаника (41%). Подједнако су заступљени испитаници са незавршеном средњом школом (18%) и завршеном основном школом. Завршен неки облик стручно усавршавања у виду заната има 12,6% испитаника, док високообразовани осуђеници учествују са 6%. Осуђени са непотпуном основном школом су најмање заступљени са 3,8% у испитиваној популацији.

Поред наведених, још мноштво истраживања указује на чињеницу да ниво образовања утиче на појаву рецидивизма (Duwe & Clark, 2014; Ђуричић, 2011; Илијић и Јованић, 2014; Кнежић и Савић, 2013; Скакавац, 2014). Према неким истраживањима, већина вишеструких повратника је без основног образовања и са минималним основним образовањем (Duwe & Clark, 2014; Жунић-Павловић, 2004). Зато се, последњих деценија инсистира на образовању осуђеника ради оспособљавања истих за друштвено прихватљив начин живота (Соковић, 2011; Мацановић и Надаревић, 2014). Већина осуђеника, како је већ наведено, има нижи ниво образовања (при чему многи напуштају школу пре 16. године), обавља повремене послове или је незапослена. Поједини аутори су анализирали незапосленост као засебан фактор, а не као индикатор социјалне дезорганизације, како би утврдили његов стварни утицај на рецидивизам. Конкретно истраживање је показало да постоји директан утицај незапослености на поврат сексуалних преступника (Lievoreet al., 1987)

Резултати једног истраживања потврђују да бивши осуђеници који су пронашли запослење по отпуштању имају и мање вероватноће да ће рецидивирати (Strickland & Collins, 2010). Истраживања, даље, указују на чињеницу да добијање високо квалитетног запослења значајно смањује стопу рецидива (Uggen, 1999; 2000). Очигледно је, дакле, да запошљавање представља важан предуслов успешне реинтеграције у друштвену заједницу. Проналаском посла и остваривањем прихода, бивши затвореници могу остварити успехе и на осталим подручјима живота, стећи радно искуство, навику одговорности према радном месту и постати пуноправни чланови заједнице. Јачање социјалних и породичних веза помаже код личног раста и развоја, усвајања прихватљивих образаца понашања и живота на слободи у складу са законима и нормама друштва (Малоић и Рајић, 2012; Матаија, 2014).

Када је ниво образовања у питању, на нашим просторима обављено је истраживање које је имало за циљ да утврди да ли код осуђеника постоји мотивација за наставак неке врсте образовања (Кнежић и Савић, 2012). Ово истраживање дало је веома вредне податке и када је у питању образовна структура осуђених. Истраживање је реализовано у КПЗ Забела и КПЗ Сремска Митровица, на узорку од 260 осуђених. У узорку испитиваних показало се да је најзаступљенија популација осуђеника са завршеном средњом школом (40%), док непотпуну средњу школу или само основну има чак 46%, а непотпуну основну школу, 10% осуђеника, што је слично резултатима горе наведеног истраживања (Илијић и Јованић, 2014). Занимљивим се чини податак да је 55% испитаника изјавило да жели да настави школовање док су у затвору. Мотиви за наставак школовања су, између осталих, жеља за образовањем, могућност запослења по истеку казне, квалитетно коришћење слободног времена, завршетак започетог школовања и жеља за променом посла. Резултати бројних истраживања указују на постојање корелације између учешћа осуђеника у процесима образовања и професионалног оспособљавања и унапређења животних вештина, као и редукције ризика рецидивизма (Cho & Tyler, 2008; Hull, Forestar, Brown, Jobe & McCullen, 2000; Steurer, Smith & Trasy, 2001).

Осуђена лица, као што је већ наведено, имају образовне потребе. Ипак, резултати бројних истраживања указују на податак да затворска популација има нижи образовни ниво од опште популације у САД-у (Davis, Bozick, Steele, Saunders & Miles, 2013; Harlow, 2003), али и у Европи (Hawley, Murphy & Souto-Otero, 2013). Резултати студије спроведене у периоду од 1992. до 2002. године у Сједињеним Америчким Државама

потврђују да у просеку око 50% свих затвореника који уђу у затворски систем, немају завршену средњу школу општег усмерења, а чак 75% нема завршену средњу стручну школу или школу еквивалентну том нивоу образовања (Prison Book Program, 2010, према Duwe & Clark, 2014). Према неким ставовима, постоји уска повезаност образовања са занимањем, а занимање је у многим случајевима услов за извршење кривичних дела (Petersilia, 2003). Образовање се сматра узрочником делинквенције самим тим што нека истраживања указују на то да је, сразмерно степену образованости, криминалитет присутнији у неким друштвеним срединама. Статистички подаци потврђују ове тезе, поготову када су у питању деликти насиља (Petersilia, 2003; Rosenfeld, Petersilia, & Visser, 2008; Travis, Solomon, & Waul, 2001; Visser & Travis, 2003). Иако је недостатак образовања маркер за појаву криминала и рецидива, нека криминална дела, попут организованог или технолошког криминала, захтевају високо обучен кадар (према Бошковић, 2015).

Недостатак посебног образовања и стручног оспособљавања доводи, како је већ наведено, до немогућности запослења или неадекватног запослења што условљава лоше материјалне услове живота, беду и сиромаштво. Све то, донекле, представља узрок поврата. Сиромаштво представља стање одсуства потребних економских, социјалних и културних услова за задовољавање основних биолошких и других људских потреба, односно егзистенцијалних услова живота (Алексић и Шкулић, 2002; Илијић, 2014). Однос између лошег социоекономског статуса, односно, сиромаштва и криминалитета наизглед је објективно реципрочан однос, али се не може закључити да је сиромаштво изолован фактор који делује независно од других чинилаца утицаја на људско понашање. Оно делује у стицају других фактора, при чему је некима узрок, или услов, а некима последица. Сиромаштво вишеструко репродукује друге криминогене услове, јер неповољан социјални и материјални статус негативно делује на породичну стабилност. Важан економски чинилац који се у посредном смислу то може сматрати када, у стицају са сиромаштвом, генерише делинквентне склоности, јесте незапосленост. Појава чије је обележје да мањи или већи део радно способног становништва, против своје воље, није ангажован у производњи или другим друштвено корисним делатностима, с правом се сматра једним од посредних социјалних криминогених фактора, будући да многа истраживања указују на то да су имовински деликти управо сразмерни појави незапослености (Скакавац, 2014; Laub & Sampson, 2003; Uggen, 2000; Western, Kling, & Weiman, 2001).

Већ је речено да се у литератури наводи да је лош социоекономски статус преступника повезан, како са криминалитетом, тако и са рецидивизмом осуђених лица (Lievore et al., 1987; Nelson et al., 2015; Скакавац, 2009; Скакавац, 2014). Према неким ставовима вршење кривичних дела објашњава се постојањем озлојеђености и непријатељских ставова које генерише статусна неједнакост (Lievore, et al., 1987, Mak, 2015, према Nelson et al., 2015). Када је у питању економска депривација, посреди је зачаран круг у којем управо економска депривација може повећати стопу криминала, а криминал повратно може повећати економску депривацију тако што бившем осуђенику за неко кривично дело смањује шансу за запослење (Freeman, 1987; Allen, 1996; Currie, 1996). Будући да се незадовољство материјалним стањем може јавити на свим нивоима, опажање властитих материјалних услова и њихово поређење са материјалним условима других, показују се важнијим за криминално понашање од објективних показатеља (Agnew, 1999). Упадање у „зачаран круг“ услед сиромаштва, може да има за последицу поновно вршење кривичног дела, односно поврат осуђеног лица. Како осуђеник, у највећем броју случајева, услед стигматизације бива неприхваћен од стране друштвене средине и жигосан као „робијаш“, то му смањује могућност запослења, што најчешће доводи до беде и сиромаштва. Услед тога, бивши осуђеник поново постаје склон вршењу кривичних дела (Agnew, 1999).

Међутим, да ли ће осуђено лице рецидивирати или неће, зависи од низа фактора који се међусобно преплићу, а не само од социоекономског статуса. Тако се и за сиромаштво, као посебан фактор, не може рећи да нужно доводи до криминалитета. Чак и ако дође до извршења кривичног дела, услед лошег социјалног статуса, не значи да ће исти учиниоц поновити исто или различито кривично дело. И ако понови, не значи да је то нужно због лошег социоекономског статуса (Бошковић. 2015: 126).

Образовање, незапосленост, а самим тим и низак социоекономски статус могу, у великој мери, утицати готово на све сегменте живота. Пре свега, међусобно дејство наведених фактора може негативно да утиче не само на социјални и економски статус појединца, већ и његове породице, уколико је има. Низак социоекономски статус и незапосленост, готово увек утичу на погоршавање положаја појединца, доводећи га временом у инфериорнији положај у односу на запослене. Економски и социјални статус неповољан је што, поред осталог, код појединца може довести до незадовољства, разочарења и слично. Незапосленост може довести до вишеструког вршења криминалних радњи, посебно ако је учинилац кривичног дела осуђен на казну

затвора. Већ је споменуто да је прихватање бившег осуђеника у друштвену средину изузетно тешко и да се често дешава да осуђеник буде жигосан као „робијаш“, те му се тиме не даје прилика да се уклопи у средину ван затворске. Ово доприноси томе да је учиниоцу кривичног дела тешко да пронађе посао те се дешава да, уколико нема подршку породице и окружења, поново почини кривично дело, из вишеструких разлога. Зато је најбоље никада не узимати у обзир само један фактор приликом објашњавања узрока рецидива осуђених лица, јер најчешће узрок није само један фактор већ низ међусобно испреплетаних фактора социјалне средине и других (Крстић, 1996).

5. КРИМИНОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ОСУЂЕНИХ ЛИЦА И РЕЛАЦИЈЕ СА РЕЦИДИВИЗМОМ

Иако друштво и закон, понекад, знају да буду немилосрдни према учиниоцу кривичног дела из разлога да би се сачувао ред и поштовала правила понашања у друштву, постоје многобројни фактори се доводе у везу са рецидивом бившег осуђеника. Осим социодемографских карактеристика о којима је већ било речи, постоје и криминолошке карактеристике осуђеника које су у великој мери повезане са појавом рецидивизма. Из до сада наведеног, може се закључити да се начин санкционисања учиниоца кривичног дела може довести у везу са рецидивом. У затвору, као комплексној творевини која има јасно дефинисана правила и принципе, људи издржавају казну због почињеног кривичног дела. Неретко се дешава да, у једној таквој депримирајућој средини, већина осуђених без обзира на напоре и настојање пенолошког особља, изађу непромењени, а често и гори него што су били пре доласка у затвор. По изласку из затвора они се поново враћају криминалном начину живота. Разлози за неуспех њихове ресоцијализације су бројни, а најиндикативнији су утицај затвореничког кодекса, етикетирање од стране друштва, стање у друштву, опредељење да се баве криминалом као професијом, чињеница да је појединцима боље у затвору него на слободи. Ову последњу констатацију потврђују примери затвореника који смишљено, у току лета, направе мањи број кривичних дела, најчешће крађа, да би на издржавање казне били упућени у зимском периоду, јер немају где да бораве. Све то указује да је стање у затворима, заправо, одраз стања у друштву (Мацановић и Надаревић, 2014). Уколико се, као разлог примене казне затвора, одреди примена програма преваспитања, поставља се питање смисла краткотрајних казни затвора. Да ли се за кратко време боравка у затвору може утицати на особу да промени своје насилне обрасце понашања? Криминална инфекција, затвореност, још веће удаљавање од породице самим затварањем у затвор, доводи у питање успешност повратка у породицу и заједницу осуђеника након издржавања казне.

Једно истраживање спроведено у Србији на узорку од 225 осуђеника у 19 установа за издржавање кривичних санкција, имало је за циљ утврђивање постојања корелационих веза и односа рецидивизма са криминолошко-пенолошким карактеристикама осуђених лица (Јованић, 2012). У испитиваној популацији осуђених лица већином су заступљена она осуђена лица којима актуелна пресуда није прва

(53%), наспрам осуђених којима је први пут изречена кривична санкција (47%). У испитиваној популацији осуђених лица 21% је имало претходних искустава са боравком у затвору. Без обзира да ли је реч о кривично-правним или пеналним рецидивистима, подаци су показали да преко половине популације осуђених лица чине рецидивисти. Такође је утврђено постојање статистички значајних корелација различитих криминолошко-пенолошких карактеристика са рецидивизмом. Потврђено је да рецидивисти чешће имају суђења за нова кривична дела за време извршења казне затвора, најчешће врше имовинска кривична дела, у затвору се чешће распоређују у затворенији тип третмана, мање се залажу уколико су радно ангажовани у затвору, чешће су кажњавани дисциплински од примарних осуђеника, а истовремено су ређе награђивани од њих и склони су насилном понашању у затворској установи. Рецидивисте, такође, чешће рекласификују у неповољнији тип третмана, док примарно осуђене чешће рекласификују у повољнији тип третмана, установе изражавају већи степен неповерења према рецидивистима, што за резултат има чешће опредељење судова да им не додели условни отпуст по њиховој молби (Илић и Јованић, 2011). Када су у питању сексуални преступници, један од веома важних показатеља рецидивизма је ранија осуђиваност (Лукић, 2015). Ризик рецидива је већи уколико је учинилац претходно био осуђен за неко дело против полне слободе, али се у литератури могу пронаћи и резултати истраживања који показују да сексуални повратници имају већи број ранијих осуда за одређена имовинска дела у поређењу с онима који су учинили само једно кривично дело против полне слободе (Scalora & Grabin, 1989, према Лукић, 2015). То не значи да су сви учиниоци кривичних дела против полне слободе истовремено и повратници. Анализом резултата истраживања спроведеног на популацији насилника у породици, дошло се до закључка да одбацивање пријава насиља од стране жртве (из различитих разлога) утиче на то да насилник прође некажњено, што води даљем вршењу кривичних дела од стране насилника. Овде је реч о криминолошком рецидиву (Грозданић, Шкорић и Виња, 2010). Постоје ставови да је највећи апсурд изрицање новчане казне (Николић-Ристановић, 2002). Тиме што се починиоцу кривичног дела изрекне новчана казна, без његовог даљег праћења, или упућивања на терапију која би се бавила разлозима због којих је починио одређено дело, још више повећава вероватноћу рецидива. Притом, када је реч о кривичном делу насиља у породици, висина изречене новчане казне креће се од 10.000-100.000 динара. Када исплати своју казну, а без обавезе да иде на неку врсту терапије, насилник врло лако може поново да исказује насилничко понашање према члановима своје породице.

Такође, изрицањем ове казне, он не бива склоњен из близине својих чланова макар на неко време. Овакво изрицање казне, може изазвати гнев код насилника, који би могао бити узрок поновног насиља. Резултати неких истраживања, иду у прилог чињеници да су преступници кажњавани новчаном казном, били склони да понове исто кривично дело (Николић-Ристановић, 2002). Резултати истраживања, када је реч о малолетним лицима, указују на чињеницу да су 50% осуђених на казну малолетничког затвора повратници у вршењу кривичног дела, док је друга половина на ту казну осуђена због првог кривичног дела. Међутим, треба узети у обзир чињеницу да се осуђеним лицима нигде не евидентирају кривична дела која су извршили пре навршених 14 година живота, тј. док су имала статус детета у кривичноправном смислу. Дакле, то је само привид, јер је евидентно да у установи у којој је спроведено истраживање повратници у вршењу кривичних дела чине преко 80% осуђених. Од укупног броја осуђеника, 25% осуђено је на максималну казну малолетничког затвора. Преко 50% старијих малолетника је осуђено на казну малолетничког затвора од пет година или тежу. Веома је занимљив податак када је реч о признању учињеног дела и кајања због последица. Преко 40% лица осуђених на казну малолетничког затвора признало је кривицу, али уопште није исказало покајање због извршења кривичног дела. Отуда и не чуди чињеница о претпоставци да 80% лица у установи чине повратници у вршењу кривичних дела (Скакавац, 2014). Најзад, поставља се питање, да ли постоји и која је то довољно јака казна која ће спречити поврат? Да ли је само „довољно добра” казна предуслов непонављања кривичног дела? Да ли постоји један универзалан третман и превентивна мера у раду са осуђеницима који би спречили поврат? Изгледа да су одговори на ова питања релативни, односно, зависе од индивидуе до индивидуе. Међутим, чињеница је да се друштву треба приказати јаснија слика о стопи рецидивизма, како би целокупан друштвени систем радио на спречавању поврата. Да ли треба поштрити казне или не, је питање на које, такође, не постоји конкретан одговор. Чињеница је да су и социодемографске и криминолошке карактеристике повезане са рецидивизмом осуђених лица, те да постоји и међусобна интеракција наведених карактеристика, чиме се долази до закључка да је овај проблем заиста комплексан и озбиљан. Из наведеног се може приметити да су социодемографске и криминолошке карактеристике починиоца кривичних дела испреплетане и да су и једне и друге, неоспорно повезане са рецидивом осуђеника. Даља разматрања биће фокусирана на криминолошким карактеристикама осуђених лица и повезаност са рецидивизмом, при чему ће се узети у обзир следеће: насилно понашање у затворским

установама (али ће бити речи и о вршењу кривичног дела насилног карактера), дисциплинско кажњавање у казнено-поправној установи, учесталост конзумирања алкохола и психоактивних супстанци, број извршених кривичних дела, рано ступање у извршење кривичних дела и претходна осуђиваност. У даљем раду биће разматране и санкције, односно, врсте казни и њихов ефекат на осуђено лице, при чему ће се узети у обзир новчана казна, условна осуда и казна затвором.

5.1. Повезаност кривичног дела насилног карактера рецидивом осуђеника и значај за третман осуђеника који су починили кривично дело насилног карактера

У истраживањима се наводи да постоје статистички значајне разлике у дубини укључености у криминални животни стил између испитаника који су починили кривично дело насилног карактера од осталих испитаника. Резултати једног истраживања указују на чињеницу да учиниоце насилних кривичних дела карактерише висока интерперсонална насилност у односу на учиниоце ненасилних кривичних дела (Долежал, 2009). Осим о понашању, овај податак умногоме говори и о самом карактеру ове групе испитаника. Наиме, интрузивно интерперсонално понашање подразумева континуирано кршење и угрожавање права, части и достојанства других лица, те учиниоце кривичних дела насилног карактера чини најопаснијом групом учиниоца кривичних дела, уз рецидивисте. Треба нагласити да су учиниоци кривичног дела насилног карактера склони да понове исто кривично дело, чиме се класификују у групу рецидивиста. Најчешће су у питању лица која су способна за учињење најтежих кривичних дела, оних против живота и тела. Стога и не чуди податак да се многобројна истраживања баве управо овом групом починиоца кривичних дела (нпр. Capaldi & Patterson, 1996; DeLisi & Conis, 2008; Olson & Stalans, 2001; Polaschek, Calvert & Gannon, 2009). Податак да су насилни учиниоци кривичних дела дубоко у криминалном животном стилу, те да су склони да понављају кривична дела, од посебног је значаја за третманско особље у казнено-поправним установама. Обзиром на чињеницу да је интерперсонално насиље њихова карактерна особина, оправдано је претпоставити како ће управо они представљати опасну групу осуђених лица на коју се мора усмерити посебна пажња свих запослених лица у оквиру установе, посебно службе обезбеђења, јер постоји велика вероватност да ће бити насилни и према осталим осуђеницима, као и

према запосленима у затвору. Од великог је значаја испитати да ли, међу осуђеним лицима, постоје они који су учиниоци кривичних дела насилног карактера, јер су, према неким истраживањима, поред рецидивиста, најопаснија група осуђених лица који су и сами склони рецидивизму (Capaldi & Patterson, 1996; Olson & Stalans, 2001). У складу са информацијама о историји и врсти кривичних дела осуђеног лица, стручна лица у затворској установи могу прилагодити индивидуални програм издржавања казне затвора. Тиме се учинковитост пенолошког третмана значајно повећава, што може утицати на смањење стопе криминалног поврата. Још једна област где ови подаци могу бити значајни јесте подручје алтернативних санкција. У горе наведеном тексту споменуто је да је за починиоце кривичних дела насилног карактера бесмислено изрицати новчану казну, из већ наведених разлога. Али, то не значи да, изрицањем условне или казне затвором, лице неће поново починити кривично дело насилног карактера или неко друго кривично дело. Веома је важно, приликом разматрања примерености изрицања алтернативних санкција и процене њихове успешности, узети у обзир карактеристике учиниоца кривичног дела насилног карактера коме се те исте санкције изричу (Долежал, 2009).

5.2. Насилно понашање у затворским установама- повезаност са кривично-правним и пенолошким рецидивом

Према подацима истраживања спроведеног у Великој Британији (Howard League for Penal Reform, 2010) пораст напада у затвору, за 61%, догодио се у периоду од 2000. до 2009. године. У односу на поједине врсте насиља у затвору, бележе се следећи подаци, за наведено раздобље:

4. Напади с оружјем- пораст за 44%;
5. Напади који захтевају болнички третман- пораст за 61%;
6. Фрактуре и сломљене кости/зуби- пораст за 27%;
7. Жртве које нису припадници беле расе- пораст за 138%;
8. Странци су 197% чешће жртве напада;
9. 41% пораста насилног понашања затвореника према особљу у мушким затворима;

10. 59% пораста озбиљног насиља затвореника према особљу у мушким и женским затворима.

У прилог наведеном иде и истраживање у ком се наводи да се фреквенција насилног понашања у шкотским затворима значајно повећала од почетка 20. века (Cooke, Wozniak & Johnstone, 2008). Ипак, у резултатима наведеног истраживања, констатовано је да се смањио број озбиљнијих напада, опасних по живот. У Америци је у федералним и државним затворима (Bureau of justice statistics, 2000, према Wolff & Shi, 2009) у 2000. години био 51 случај смртних исхода који су били резултат насиља међу затвореницима, те стопа од 28% физичких напада на 1000 затвореника. Према једном америчком истраживању (Sung, 2010), наведено је да је више од 32% затвореника у државним затворима било повређено од тренутка пријема у затвор. Ово су само нека од истраживања која указују на повишену стопу насилног понашања у затворским установама, међутим, поставља се питање која затворска популација доминира када је насилно понашање у питању?

У истраживању које су спровели Волф и сарадници (Wolff, Blitz, Shi, Siegel & Bachman, 2007), на узорку од 22.898 затвореника, закључено је како њихово истраживање потврђује стереотип да су затвори насилна места. У истраживању је, такође, потврђено да су насилном понашању склоније особе мушког пола, као и лица која су и раније била на извршењу казне затвора. Резултати једног истраживања показују да су старији затвореници мање склони насилном понашању, у односу на млађе затворенике (Cunningham & Sorensen, 2007). У истраживању спроведеном на узорку од 24514 испитаника у Флориди, наводи се да су млађа доб, краћа затворска казна, претходно одслужење казне затвора, чланство у затворској банди и претходно насилно понашање у затвору добри предиктори за насилно понашање (Cunningham i Sorensen, 2007). У истраживању које су спровели Ковчо Вукадин и сарадници (Ковчо Вукадин, Рајић и Баленовић, 2009), на узорку од 295 лица на извршењу казне затвора, наводи се да су најмлађа популација затвореника (18-21 годину), као и најстарија (51 годину и више) популације код којих је у најнижем проценту изражено насилно понашање.

У истраживањима се често наводи да је и врста почињеног кривичног дела ради којег су затвореници осуђени на казну затвора корелат насилног понашања међу затвореницима, при чему се предиктивна вредност, углавном, приписује кривичним делима насилног карактера (McManimon, 2004). У односу на врсту кривичног дела

насилног карактера, такође, се наводе различити резултати. Стога неки аутори наводе веће стопе кршења дисциплине и насилног понашања у затвору код вишеструких учиниоца имовинских деликата, него код починитеља убиства (Cunningham, Sorensen & Reidy, 2005). Фланаган наводи како се инциденти код затвореника најчешће дешавају код оних који су осуђени на кратку казну затвора, као и код оних који су поново на извршењу казне затвора (Flanagan, 1980). Добијене резултате објашњава тиме што су затвореници са краћим казнама затвора још увек ментално „ван затворске установе“, док су рецидивисти често склони да, насилним понашањем, изражавају протест и незадовољство третманом у затвору. Фланаган је, такође, закључио како затвореници осуђени на дугу затворску казну, имају другачију перспективу у односу на издржавање казне. Схватајући да ће провести дуго времена у затвору, они се понашају на начин који ће им омогућити стицање одређених погодности у затворској установи.

На основу наведених истраживања о повезаности насилног понашања са одређеном затворском популацијом, може се закључити да се насилно понашање у затвору у многим истраживањима доводи у везу са лицима која су раније била на извршењу казне затвора, односно, са пенолошким рецидивистима.

5.3. Санкција– појмовно дефинисање, класификација и повезаност сарецидивизмом осуђених лица

5.3.1. Појмовно одређење и класификација санкција

На кршење закона у смислу вршења кривичних дела друштво реагује различитим санкцијама. Најважнији вид друштвене реакције на криминалитет јесу кривичне санкције. Кривично право предвиђа која друштвено опасна понашања представљају кривична дела и за њихове учиниоце одређује различите врсте кривичних санкција.

Појам санкција води порекло од латинске речи „sanctio“ што у дословном смислу значи учинити светим или непоредивим у религијском смислу (Лукић и Кошутић, 2009; Мрвић-Петровић и Ђорђевић, 1998). Санкција се може дефинисати и као реакција друштва или одређеног броја њених чланова на начин понашања припадника тог друштва. Правно посматрано, санкција је део законске одредбе који садржи правне последице кршења закона. Овај појам користи се и за означавање економских, политичких и војних казних мера које се примењују према кршитељима

међународних уговора (Ристивојевић, 2011). Када је реч о правним санкцијама, оне се могу поделити на оне које се примењују према физичким лицима и на оне које се примењују према правним лицима. Такође, подела правних санкција врши се на основу тога у којој области права је дошло до деликта, те се тако могу разврстати на кривичне, грађанске, прекршајне и слично.

Кривичне санкције представљају средство за остваривање заштитне функције кривичног права, која је основни циљ и сврха постојања кривичног права у целини. Та заштита остварује се предвиђањем одређених понашања као кривичних дела и прописивањем кривичних санкција за та дела, као и кроз примену кривичног права, тј. изрицањем прописаних санкција учиниоцима кривичних дела. Кривичне санкције су законом предвиђене репресивне мере које се с циљем сузбијања криминалитета примењују према учиниоцу противправног дела које је у закону предвиђено као кривично дело на основу одлуке суда донете након спроведеног кривичног поступка (Стојановић, 2015). Стојановић (2015) наводи основна обележја кривичних санкција: 1) циљ кривичних санкција јесте сузбијање криминалитета; 2) по својој природи су репресивне мере; 3) примењују се према учиниоцу противправног дела које је у закону предвиђено као кривично дело; 4) морају бити предвиђене законом; 5) примењује их, односно, изриче суд; 6) изричу се у кривичном поступку.

Систем кривичних санкција у нашем кривичном праву садржи четири врсте кривичних санкција. То су казне, мере упозорења, мере безбедности и васпитне мере. У члану 4 Кривичног законика Републике Србије (Кривични законик Републике Србије, Сл. гласник бр. 104/13, 2013, : 1) наводи се да је општа сврха прописивања и изрицања кривичних санкција сузбијање дела којима се повређују или угрожавају вредности заштићене кривичним законодавством. У истом члану наводи се да се кривичне санкције не могу изрећи лицу које, у време кад је дело учињено, није навршило 14 година. Васпитне мере и друге кривичне санкције могу се изрећи малолетнику под условима прописаним посебним законом. У члану 64, истог законика, наводи се да су мере упозорења: условна осуда и судска опомена. У члану 65 наводи се да условном осудом суд учиниоцу кривичног дела утврђује казну и истовремено одређује да се она неће извршити, ако осуђени за време које одреди суд, а које не може бити краће од једне нити дуже од пет година (време проверавања) не учини ново кривично дело. Судска опомена (Кривични законик Републике Србије, Сл. гласник бр. 104/13, 2013: 20), у члану 77, може се изрећи за кривична дела за која је прописан затвор до једне

године или новчана казна, а учињена под таквим олакшавајућим околностима које их чине нарочито лаким. У члану 78, истог законика, наводи се да је сврха мера безбедности да се отклоне стања или услови који могу бити од утицаја да учинилац убудуће не врши кривична дела.

Учиниоцу кривичног дела могу се изрећи ове мере безбедности (члан 79):

- обавезно психијатријско лечење и чување у здравственој установи;
- обавезно психијатријско лечење на слободи;
- обавезно лечење наркомана;
- обавезно лечење алкохоличара;
- забрана вршења позива, делатности и дужности;
- забрана управљања моторним возилима;
- одузимање предмета;
- протеривање странца из земље;
- јавно објављивање пресуде;
- забрана приближавања и комуникације са оштећеним;
- забрана присуствовања одређеним спортским приредбама.

Обзиром на то да је фокус овог истраживања базиран на рецидивизму учиниоца кривичних дела, у овом делу рада биће више речи о новчаној казни, условној осуди и казни затвора, јер су наведене санкције обухваћене овим истраживањем. Такође ће се говорити и о повезаности наведених санкција са рецидивизмом осуђених лица.

5.3.2. Појам казне

Иако је данас систем кривичних санкција проширен и обогаћен и другим врстама санкција, казна је и даље остала основна и најважнија кривична санкција (Стојановић, 2010). Она је законом предвиђена репресивна мера која се, у циљу сузбијања криминалитета, примењује према учиниоцу кривичног дела на основу одлуке суда након спроведеног кривичног поступка. Циљ сваке казне је у специјалној и генералној превенцији (Срзетић, Стајић и Лазаревић, 1990; Вуковић, 2014). Наиме, очекује се да ће казна утицати на осуђеног на тај начин да се он спречи да врши нова кривична дела

(специјална превенција) и да се утиче на друге да не чине кривична дела, односно, да се јача морал и обавеза поштовања закона (генерална превенција).

Најважнија разлика у овом појму у односу на појам кривичних санкција јесте та што се овде као претпоставка за примену казне тражи да је учињено кривично дело (Стојановић, 2015: 38). Другим речима, неопходна претпоставка за примену казне јесте да је учињено дело које садржи све обавезне елементе који се траже за постојање кривичног дела, па и кривицу. Казна је најстарија казнена санкција. Дефинише се и као зло које се наноси учиниоцу кривичног дела (Стојановић, 2011: 112). Иако се применом казне причињава одређено зло учиниоцу, то не значи да се казна своди на голу репресију.

Према Кривичном законiku Републике Србије, постоји мултипли циљ кажњавања: 1) је спречавање учиниоца да чини кривична дела и утицање на њега да убудуће не врши кривична дела; 2) утицање на друге да не чине кривична дела; 3) изражавање друштвене осуде за кривично дело, јачање морала и учвршћивање обавезе поштовања законом (Кривични законик Републике Србије, Сл. гласник бр. 104/13, 2013, члан 42: 9).

У члану 43, истог законика, наводи се да се учиниоцу кривичног дела могу изрећи следеће казне:

- Казна затвора;
- Новчана казна;
- Рад у јавном интересу;
- Одузимање возачке дозволе.

Према члану 44, казна затвора може се изрећи само као главна казна, док се новчана казна, рад у јавном интересу и одузимање возачке дозволе могу изрећи и као главна и као споредна казна. Ако је за једно кривично дело прописано више казни, само се једна казна може изрећи као главна казна.

Поставља се питање колико је казна делотворна, одвраћа ли учиниоце кривичних дела од поновног извршења истих и колико уистину испуњава своју сврху, а то је рехабилитација осуђеника у друштвену заједницу. У даљем раду, како је већ наведено, биће приказана повезаност одређених казни, односно санкција, са рецидивизмом.

5.3.3. Казна затвора

Иако постоји од античких времена, казна затвора има карактеристике кривичних санкција тек од 14. века, а њена правна самосталност везана је тек за почетак 19. века. Данас она представља најважнију казну у савременим казним системима свих држава света (Стојановић, 2015: 284). Логика казне затвора јесте да учиниоца кривичног дела измести из друштва, односно, да га казни одузимањем слободе и да га у току трајања казне подвргне одређеном третману у циљу његовог преваспитања. Са психолошког аспекта, за очекивати је да ће казна елиминисати постојеће неприхватљиво понашање. Међутим, познато је да ни једна казна не изграђује ново понашање и због тога се очекује да ће у затвору стручне службе, примењујући различите методе психолошког, андрагошког и социјаног рада, изградити код осуђеног друштвено прихватљиве обрасце понашања (Стојановић, 2015: 284).

Кривично законодавство Републике Србије одређује општи минимум и општи максимум казне затвора, односно најмању и највишу могућу меру казне, тј. њено трајање у члану 45. став 1. КЗ. Према кривичном законика Републике Србије «казна затвора не може бити краћа од тридесет дана нити дужа од двадест година», али постоји законска могућност да се учиниоцу кривичних дела изрекне казна затвора у трајању од тридесет до четрдесет година за најтежа кривична дела или најтеже облике тешких кривичних дела (на пример, код тешког убиства из члана 114 Кривичног законика). Изрицање казне затвора и на дане, из више разлога, могуће је само код краткотрајних казни лишења слободе, док се код дужих казни она изриче на пуне године и месеце. Кривични законик као границу у том погледу одређује шест месеци затвора, тј. затвор се изриче на пуне године и месеце, а до шест месеци и на пуне дане (члан 45. став 2). Кривично законодавство Републике Србије предвиђа институт условног отпуста, односно, осуђеног који је издржао половину казне затвора суд може отпустити са издржавања казне под условом да до истека времена за које је изречена казна не учини ново кривично дело. Такође, потребно је да се осуђени у току издржавања казне тако поправио да се са основом може очекивати да ће се на слободи добро владати, те да неће вршити никакве акције које би могле да угрозе опште добро друштва.

Стојановић у својој публикацији *„Кривично право – општи део“* из 2015. године, наводи базичну статистику у вези са применом казне затвора:

- Примена казне лишења слободe у већини европских земаља креће се од 15-20% изречених кривичних санкција;
- Ако се не би узеле у обзир казне затвора чије је извршење условно одложено, онда је тај проценат знатно мањи, нпр. у Немачкој само 5.2% (Streng, 2012 према Стојановић, 2015: 285),
- У Србији је исте године проценат казни затвора износио 23,88%, а у 2014. години чак 34,75% .

Иако је, како се може и претпоставити на основу наведеног, могуће предвидети више врста казни лишења слободe, у кривичном закону Републике Србије постоји само једна врста ове казне, а то је казна затвором (Стојановић и Делић, 2013). Стога ће у даљем раду акценат и бити на овој врсти казне лишења слободe.

5.3.4. Дужина затворске казне и рецидивизам

Данас је рецидивизам глобалан проблем јер је стопа порасла на 80% у великом броју земаља (Игњатовић и Симеуновић-Пантић, 2011). Ово је озбиљан проблем, јер се намеће питање очувања безбедности, како затвореника тако и шире друштвене заједнице. Намеће се и питање шта треба да буде мерило одређења најоптималниј еалтернативне санкције и смањења појаве рецидивизма? Повећање стопе рецидивизма често наилази на оштру реакцију државе и друштва, при чему држава обично прибегава строжијим санкцијама како би се смањила ова негативна појава. Али, да ли поштравање казне заиста утиче на смањење стопе рецидивизма? Да ли третмани у затворској установи утичу на смањење ове појаве и који су то најадекватнији третмани? На нека од ових питања још увек нема поузданих одговора, али се често у теоријским круговима поставља питање због чега се толико користи казна лишења слободe, када она треба да буде крајња мера и треба да се примењује за учиниоце тешких кривичних дела и рецидивисте, а не да буде опште решење за проблем криминалитета у држави. Показало се да само мали број држава успева да одоли „пеналном популизму“, односно да задржи имунитет у односу на њега (Pratt, 2007). Према неким истраживањима (Akers, 1985; Campbell & Muncer, 1994; Радуловић, 2004), све су бројнији затвореници са све дужим казнама затвора. Претпоставља се да се држава определила за овакве санкције, како би грађане уверила да су безбедни и да неће бити у ситуацији да се сретну са учиниоцем кривичног дела, а политичаре да су одлучни и успешни у

смањењу стопе криминала. Међутим, може се наслутити битна контрадикторност- са једне стране постоји поштравање казне, које се врши најчешће повећавањем дужине трајања затворске казне, а са друге стране постоји тренд наглог пораста стопе рецидивизма. Поставља се питање да ли и у ком обиму дужина трајања затворске казне утиче на појаву рецидивизма?

Радикалан преокрет у затворској политици и пракси уследио је након прегледне студије о резултатима затворске казне која обухвата разне третманске програме (Martison, 1974 према Pratt, 2007). Закључак наведене студије био је да су третмански програми у извршавању казне подједнако неуспешни као и „обична“ затворска казна, када је у питању спречавање поврата. Последица таквог става била је изрицање јако високих казни затвора, при чему се није водило рачуна о социјалном статусу делинквентата, њиховој личности и последицама које затвор може да проузрокује. Тиме је потпуно напуштено начело ресоцијализације и индивидуализације казне затвора, што је за последицу имало вишеструко повећање затворске популације. Теоретичари често дискутују о дужини затворске казне и поврату. Неки од њих су става да дужи боравак у затвору смањује шансу за поврат, обзиром да су они који дуже бораве у затвору подложнији корективним третманима, док други теоретичари разматрају најоптималнију дужину затворске казне која ће утицати да не дође до поврата (Branham, 1992). Мишљења су, генерално гледано, подељена око дужине затворске казне и њеног утицаја на рецидивизам и неки аутори наводе добре стране затворске казне, а неки оне негативне. Једно истраживање (Cusson & Pinsonneault, 1986) указује на то да затворска казна производи најмање четири врсте позитивних реакција код осуђеника међу којима је и повећање вероватноће да неће доћи до поврата. Са друге стране постоје тврдње да се са дужим боравком у затвору повећава вероватноћа за рецидивизмом, услед повећања степена „призонизације“. Треба напоменути да дуге затворске казне трајно изољују осуђеника из социјалне средине, кидају се друштвене везе у породици, на радном месту, губи се осећај за интерперсоналне односе, а то су све латентни фактори који доводе до преступничког, односно, криминалног понашања. Из наведеног се може претпоставити да дуге казне затвора утичу на рецидивизам, али и да се степен „призонизације“ и слабљење друштвених веза услед дугог борава у затвору, не морају нужно повезивати са рецидивизмом (Стојановић, 2015: 284).

Резултати истраживања указују да сама казна затвора и њена висина нису ефикасни у погледу смањења криминалног рецидивизма. Спровођењем низа

истраживања у којима су испитивани однос дужине затворске казне и стопе поврата по издржаној казни, указали су да затвореници који су издржавали дуже затворске казне имају благо повећан криминални рецидивизам (2-3%), што је у супротности са очекивањима теоретичара и практичара који махом заступају став да ће дуже затворске казне одвраћати осуђенике од поврата (Smith, Goggin & Gendreau, 2002). Објављивањем низа метааналитичких студија у периоду од 1958. до 2000. године које су обухватале преко 2000 истраживања ефикасности третмана, констатовано је да постоји, просечно, смањење рецидивизма између 5-10%, при чему се највећи проценат смањења односи на малолетне осуђенике (McGuire, 2000). На основу наведеног може се донети закључак да ништа није ефикасно када је у питању смањење стопе рецидива. У истраживању које је спроведено крајем 20. века и које је обухватало 104182 испитаника (Gottfredson & Hirschi, 1990) разврстаних у 14 категорија кривичних дела са различитим висинама затворске казне, показало се да су осуђеници са дужим казнама затвора, за време трајања условног отпуста, чешће понављали кривична дела од осуђеника који су мање времена провели у затвору. Степен повезаности између дужине времена проведеног у затвору и рецидивизма варира у различитим категоријама осуђеника према врсти кривичног дела. Када су у питању имовински преступници, чешће су рецидивирали они који су за исто кривично дело дуже боравили у затвору. Осуђеници који су осуђени за кривично дело оружане пљачке, а који су дуже време боравили у затвору, ређе су рецидивирали, од истих који су краће време боравили у затвору (Gottfredson & Hirschi, 1990). Студија спроведена на узорку од преко 1500 осуђеника указује да није било значајних разлика између дужине времена проведеног у затвору и стопе рецидивизма (Beck & Hoffman, 1976). Већ је наведено да су се разматрали различити ставови о оптималној дужини казне и рецидиву. У једном истраживању тестирана је ова теорија, при чему је испитивано 1425 преступника отпуштених из затвора (Orsagh & Chen, 1988). Од укупног узорка, 40% их је било осуђено за кривична дела крађе или провале. Осуђеници су праћени током две године и показало се да је оптимално време боравака у затвору око 1,8 година за одрасле осуђенике, док дужи боравак доводи до повећане стопе рецидива. За целу испитивану групу осуђеника који су осуђени за различита кривична дела, најоптималније време боравака у затвору процењено је на 1,2 године. Када је време проведено у затвору мање од 1,2 године, стопа рецидивизма се смањује, а када је веће, ризик од рецидивизма се повећава. Истраживачи (Orsagh & Chen, 1988) који су спровели наведено истраживање закључили су да је време проведено у затвору повезано са стопом рецидивизма, али и

да стопа рецидивизма зависи од више елемената (врсте кривичног дела, узраста, типа затвора и слично).

Генерално гледано, када је у питању рецидивизам и дужина затворске казне, треба узети у обзир више елемената- које је кривично дело починио учинилац, личност учиниоца, да ли је пре наведеног кривичног дела због кога је на извршењу затворске казне починио тежа или лакша кривична дела и тако даље. Неретко се дешава да починиоци кривичних дела који добију дугу затворску казну често бивају кивни због пресуде сматрајући је неправедном, што може да проузрокује проблеме у затворској установи, у смислу да исти могу бити насилни према осталим осуђеницима и стручном особљу у затвору. Савремена тенденција изналажења нових мера превенције криминалитета, спровођење ванинституционалног третмана и увођење алтернативних кривичних санкција, чини се, прави је пут ка озбиљнијем супротстављању криминалитета, а истовремено и индивидуализацији кривичних санкција до степена објективног очекивања бољих резултата у свеукупној превенцији криминалитета (Скакавац, 2014).

5.3.5. Новчана казна

Иако је новчана казна једна од најстаријих казни која се изриче за учињено кривично дело, све до средине деветнаестог века увођење ове казне на широкој основи није било могуће због сиромаштва друштва. Стога је требало направити рационалну разлику између новца богатих и времена сиромашних. Дакле, уопштено говорећи, примена новчаних казни током 19. века била је ограничена, јер би неопходност замењивања новчане казне затвором додатно компликовала кривични поступак. Како не би дошло да пренасељености затворских установа, услед неплаћене новчане казне, у новије време се појавио принцип отплате новчане казне на рате. Овај принцип постигао је жељени ефекат и сачувао од затвора највећи број осуђеника. Покушај замене казне затвором, новчаном казном, успешан је само ако осуђено лице има изворе прихода, макар они били и минимални (Игњатовић и Симеуновић-Пантић, 2011). У последње време, казна затвора трпи „конкурENCIЈУ“ новчане казне, која јој је према учесталости изрицања, озбиљан конкурент (Стојановић, 2015: 292). Она представља врсту прекршајне санкције, заједно са казном затвора, опоменом, заштитном мером и васпитном мером (Лукић и Кошутић, 2009).

Стојановић (2015: 292) наводи неке основне карактеристике новчане казне:

- Састоји се од плаћања новчаног износа у корист државе;
- Погодна је за лакша кривична дела и дела у зони средњег криминалитета;
- Постала је најпримењивија у многим земљама, толико да је у неким државама потпуно истиснула казну затвором.

Казна затвором може бити замењена новчаном. Вредност једног данаведеног у затвору због учињеног кривичног дела утврђује се искључиво према имовинском стању учиниоца, чиме се постиже то да новчана казна погађа једнако и богате и сиромашне учиниоце кривичних дела (Игњатовић и Симеуновић-Пантић, 2011), те тако казна погађа све социоекономске слојеве друштва, а не само најсиромашније. Данас се, увођењем „система дана“, сматра да једнако погађа и богате и сиромашне учиниоце кривичних дела. Али, да ли је то заиста тако? Иако се закон трудио да уреди систем новчане казне, како она не би била везана само за одређену класу, постоје ставови да новчана казна може имати велике последице по одређене људе, јер подразумева значајна ограничења и лишавања, како за преступника, тако и за његову породицу. Ако преступник нема имовине него прима минималне новчане приходе, новчана казна за њега представља велики терет и има карактер праве казне (Мрвић-Петровић и Ђорђевић, 1998).

О ефекту новчаних казни на осуђено лице, нема пуно истраживања. Већ је било речи да је новчана казна раније сматрана казном намењеном одређеној друштвеној класи, те да није била адекватна за оно осуђено лице које нема средстава да је отплати. За оно лице које нема материјалних средстава, новчана казна биће казна у правом смислу те речи, те се може претпоставити да, након што је плати, више неће бити склоно да почини кривично дело. Међутим, лице које је материјално обезбеђено, новчану казну неће посматрати као „казну“, већ као дуг који треба да плати. Стога се претпоставља да ће, код таквог лица, постојати већа вероватноћа да почини исто или слично кривично дело, ако ће оно за последицу имати само новчану казну. Као и казна затвором и новчана казна има различит ефекат на осуђена лица, стога се не може тврдити да је иста поуздано „мерило“ рецидива осуђених лица (Николић-Ристановић, 2002).

Данас се настоји да учиниоци кривичних дела (Кривични законик Републике Србије, Сл. гласник бр. 104/13, члан 48) уплате одређени новчани износ у корист хуманитарне организације, фонда или јавне установе. На основу прикупљених података, организације, фондови или установе могу се поделити на образовне и васпитне установе, здравствене установе, институције, центре или домове, удружења или друштва за помоћ оболелима и слично. Наведене организације, фондови или установе организоване су на различитим нивоима- од локалне самоуправе до републичког нивоа. Постоје мишљења да је овакав начин осуђивања оправдан из разлога целисходности и ефикасности, као и да се на овај начин најбоље остварује сврха мере, јер она постаје лако уочљива грађанима и служи њима у корист. Анализом доступних података коју су извршили Бејатовић и сарадници 2012. године, утврђено је да се износ за уплату најчешће креће у распону од 10000 до 50000 динара (67,65% учинилаца кривичних дела осуђених на новчану казну). У само 8,33% случајева наложена је уплата од 50 000- 100 000 динара, док је у 1,47% случајева наложена уплата која прелази цифру од 100 000 динара. Одлука о висини износа новчане уплате, наравно, зависи од врсте кривичног дела, од имовинског стања учиниоца, као и од последица извршења кривичног дела. Поред наведеног, на висину новчане казне утиче и претходна осуђиваност и кажњаваност учиниоца (Бејатовић и сарадници, 2012). На основу наведеног, поставља се питање да ли је новчана казна, примењена на овакав начин, казна у правом смислу те речи? Претпоставка је да учинилац кривичног дела, у овој ситуацији, новчану казну неће посматрати на начин на који би требао да је посматра, те да она неће имати ефекат казне. Стога је велика вероватноћа да ће учинилац кривичног дела поново починити кривично дело, баш из наведеног разлога.

5.3.6. Условна осуда

Већ је било речи о кривичним санкцијама које су законом предвиђене репресивне мере и имају за циљ сузбијање криминалитета и спречавање рецидива и примењују се према учиниоцу противправног дела које је у закону предвиђено као кривично дело на основу одлуке суда донете након спроведеног кривичног поступка.

Условна осуда је широко прихваћена, међутим, није на исти начин регулисана у свим земљама. Најбитнија суштина условне осуде је да она не садржи претњу да ће се применити казна ако се осуђени не буде придржавао одређених услова. Главна карактеристика условне осуде је тежња за постизањем максималних резултата у

сузбијању одређене врсте криминалитета уз минимално ангажовање државе Стојановић (2015) наводи континентални и англосаксонски систем. Континентални систем подразумева претњу извршењем казне, а англосаксонски не прети конкретном казном, већ доношењем кривичног поступка у ком ће се тек одмерити и изрећи казна која ће се извршити. У нашем кривичном праву, условна осуда је најчешће коришћена кривична санкција, а уз то се сматра и веома ефикасном санкцијом (Николић, 2009). Анализом доступних података, Стојановић долази до резултата да је у 1998. години, условна осуда била је изречена у 58,6% случајева од укупног броја правоснажно осуђених пунолетних лица у Србији (Стојановић, 2015: 325).

Према кривичном закону Републике Србије (Кривични законик Републике Србије, Сл. гласник бр. 104/13, члан 64: 17) наводи се да се сврха условне осуде састоји у томе да се према учиниоцу лакшег кривичног дела не примени казна, кад се може очекивати да ће упозорење уз претњу казне (условна осуда) или само упозорење (судска опомена) довољно утицати на учиниоца да више не врши кривична дела.

Елементи који одређују сврху и суштину условне осуде, у ужем смислу, јесу (Мрвић-Петровић и Ђорђевић, 1998):

- 1) Избегавање примене казне- реч је о тежњи да се применом условне осуде избегну негативне последице казне лишења слободе, и то нарочито оних краткотрајних. Две су основне предности у том погледу: избегава се штетан утицај краткотрајних казни лишења слободе и штеде се материјална средства државе;
- 2) Утицај на учиниоца да више не врши кривична дела: условна осуда делује искључиво на плану специјалне превенције, она треба да оствари позитиван утицај на учиниоца у смислу његовог будућег уздржавања од вршења нових кривичних дела;
- 3) Упозорење уз претњу казне: претња казном представља суштину условне осуде, она јој обезбеђује ефикасност и функционисање.

Поред наведених, битни елементи условне осуде као самосталне кривичне санкције јесу и утврђена казна и време проверавања. Изрицање и извршење утврђене казне одлаже се под условом да условно осуђени у току времена проверавања које суд одређује у оквиру законског распона од једне до пет година, не изврши кривично дело. Код условне осуде казна се утврђује не са циљем извршења, већ представља претњу

која се под одређеним условима може остварити. Поред главне обавезе да не изврши ново кривично дело, Кривични закон предвиђа могућност постављања и других обавеза условно осуђеном. Рок за испуњење тих обавеза утврђује суд у оквиру одређеног времена проверавања, и тај рок не може бити дужи од трајања времена проверавања. Мере безбедности које се изричу уз условну осуду се извршавају, тј. не постоји могућност условног одлагања њиховог извршења (Стојановић и Делић, 2013).

У Кривичном праву Републике Србије, условна осуда је посебна врста кривичне санкције која представља меру упозорења. Према нашем кривичном праву, суд условном осудом утврђује казну за учињено кривично дело и при томе одређује да се она неће извршити ако осуђени за одређену време које одреди суд не учини ново кривично дело. Суд осуђеном може да одреди и друге обавезе попут недокнаде штете коју је кривичним делом проузроковао, и томе слично (Кривични законик Републике Србије, Сл. гласник 104/13, члан 65:17). Сврха условне казне јесте остваривање принципа да је казна, а нарочито казна лишења слободе, крајње средство, односно да не треба примењивати строже санкције све док се општа сврха кривичних санкција може постићи блажом врстом санкције. Ово се нарочито односи на лакша кривична дела, јер и даље постоји схватање да треба избегавати краткотрајне казне лишења слободе. Сврха условне казне, у најужем смислу јесте избећи казну затвором уколико је то могуће, утицати на учиниоца да више не чини кривично дело, односно, спречити појаву поврата. Условна осуда, поред наведеног, има за сврху и упозорење уз претњу казне (Алексић и Шкулић, 2002).

У домаћој литератури срећу се подаци да је условна осуда све чешће присутна као казнена мера из више разлога (Јовановић, 2003; Стојановић, 2015):

1. Јефтинија је за државни буџет;
2. Служи у циљу повећавања превенције у вршењу нових кривичних дела;
3. Пружа широк спектар могућности суду у случају осуђени не испуњава наложене обавезе.

Условни отпуст јесте још увек недовољно истражена тема у контексту рецидивизма, упркос познавања његовог позитивног деловања на промену појединца-рецидивисте. Овој проблематици највише доприносе методолошка ограничења приликом израде самих нацрта истраживања у области криминологије.

5.4. Алкохол и наркотици као криминогени фактори и факторирецидива

5.4.1. Алкоголизам- проблем појединца и друштва

Потрошња алкохолних пића порасла је у САД и у већини европских земаља (Hasin, Grant & Endicott, 1990). Четрдесетих година прошлог века, 30% популације у САД били су потрошачи алкохола, а 2% је имало проблема због прекомерног пијења. До 1970. године, 68% популације је пило, а 9% имало је проблема са прекомерним пијењем (Edwards, 1986). Већ након 1985. године, 86% популације САД изјавило је да пију, а око 12% да свакодневно конзумирају алкохол (NIDA, 1988, према Мирић, 2014). Употреба алкохола нарочито је честа код млађих одраслих. Забрињавајућ је податак да у Србији 40% становништва свакодневно конзумира алкохол, према истраживању Института за ментално здравље (Мирић, 2014).

Алкохолизам је болест савременог доба. За највише употребљавану психоактивну супстанцу на свету-алкохол, може се рећи да доноси и највише проблема. Злоупотреба алкохола доводи до материјалне деградације, односно, до материјалног слома породице, моралне деградација личности и криминала. Из наведених разлога, алкоголизам се сматра једним од највећих проблема данашњице (Abbey, 2002; Budd, 2003; Лукић и Пејаковић, 1975; Rydelius, 1981). Алкоголизам представља зависност од употребе алкохолних пића. То је болест која настаје као последица дуготрајне, прекомерне и неконтролисане злоупотребе алкохолних пића. Алкоголизам је много више од душевне болести. Ова болест представља и специфичну медицинску и друштвену појаву, која доводи до бројних негативних психофизичких последица по пацијента, али и његову породицу, радну средину и друштво у целини.

Основни знак зависности од алкохола јесте жудња за редовним или периодичним узимањем алкохола, како би се доживели његови ефекти или избегли симптоми апстиненцијалног синдрома. Зависност може бити психичка и/или физичка, што зависи од фазе болести (Rydelius, 1981).

Светска здравствена организација (СЗО) алкоголизам дефинише преко појма алкохоличара, као „особе која дуготрајно и прекомерно пије алкохолна пића, код које је зависност од алкохола таква да испољава поремећаје у области физичког и психичког здравља, поремећаје у односима са другим особама, као и поремећаје свог економског стања.“ (WHO, 2003). Акценат у раду је на конзумацији алкохола као једног од фактора

поврата учиниоца кривичног дела. Стога је у овом сегменту споменут само појам алкохолизма као индивидуални и друштвени проблем који се доводи у везу са криминалитетом, али и насилним понашањем.

5.4.2. Алкохол као криминогени фактор и фактор рецидива осуђеника

Реакције под утицајем алкохола тешко је довести у везу као непосредним узрочником, јер је у питању криминала и узрока сложен процес утицаја, при чему алкохолисаност може бити узрок, услов, стимуланс и ситуациони повод делинквентном акту. Већина аутора је сагласна да је алкохол једина супстанца за коју се поуздано може установити да концентрацијом извесних количина у крви изазива агресивно понашање (Abbey, 2002; Budd, 2003; Carpenter, 2003; Игњатовић, 1992; Капамација, 1981; Симоновић, 1991; Rydelius, 1981; Стајић, Слијепчевић и Вујовић, 2003; Водиленић, 1994). Међутим, треба имати у виду да алкохол није увек једини и директни узрочник агресивности, већ се у обзир морају узети и психолошки фактори, као и услови средине, локално окружење и слично.

Однос између конзумирања, односно, злоупотребе алкохола и криминогеног понашања, тема је која већ годинама уназад окупира бројне истраживаче. У вези са питањем односа и међусобног утицаја појава алкохолизма и криминалитета, треба нагласити разлику између хроничног алкохолизма као узрока и лица која у припитом стању врше кривична дела. Довођење у везу хроничара с криминалитетом у статистичким истраживањима нема реалну подлогу за закључивањем о важној вези и узајамној условљености (Benson, Rasmussen & Zimmerman, 2001). Међутим, у другом случају подаци показују висок проценат узрочности. Према подацима једног истраживања, учешће алкохолисаних лица у извршењу кривичних дела креће се чак на 60%, подаци за Енглеску су 50%, док је Европски савет за алкохолизам установио да су узроци насиља према деци у око 60% случајева узроковани алкохолом (Andrews & Bonta, 1994). Алкохол је и додатни узрок код једне трећине свих самоубистава и такође, како је већ и споменуто, доноси проблеме у спровођењу закона- око једне трећине свих хапшења у САД је због понашања у алкохолисаном стању. Убиство је злочин повезан са алкохолом- верује се да је више од половине убистава почињено под утицајем алкохола. Такође се верује да је више од половине кривичних дела попут насиља у породици, односно, злостављања деце и супружника, те сексуалних деликата почињено у алкохолисаном стању (Chalub, Telles & LEB, 2006; Лукић, 2015; National Institute of

Alcohol Abuse and Alcoholism, 1983, према Mohan, Ray & Sethi, 1995; Weissman & Myers, 1980).

Бројна домаћа и страна истраживања, показала су како постоји снажна, али и врло комплексна веза између конзумирања алкохола и разних врста криминалних понашања и социјалних девијација. Међутим, прецизна природа односа и повезаности ове две појаве и даље је предмет полемике међу научницима и теоретичарима. С обзиром да веза између конзумирања алкохола и криминалитета подразумева мешавину фармаколошких, психолошких, културалних социјалних и ситуационих фактора (Budd, 2003; Gyimah-Brempong, 2003), не изненађује податак да су резултати реализованих истраживања често контрадикторни. Разна су веровања о учинцима алкохола: сматра се да алкохол смањује анксиозност, повећава дружељубивост, опушта и томе слично. Чини се ипак да су неки од краткотрајних учинака узимања малих количина алкохола исто тако снажно повезани са очекивањима о учинцима дроге особе која пије као и са његовим хемијских деловањем на тело. На пример, обично се сматра да алкохол подстиче агресивност и повећава сексуалну побудљивост (нпр. Стајић и сар., 2003). Међутим, истраживања су показала да ове реакције не морају бити повезане са самим алкохолом, него са веровањем особе која пије. У експериментима који доказују ово становиште субјектима је речено да конзумирају неку количину алкохола, а заправо им је дато безалкохолно пиће прерушеног укуса. Постепено су постајали агресивнији (Lang et al., 1975, према Wutzke, Conigrave, Saunders & Hall, 2002) и извештавали о повећаном сексуалном узбуђењу (Wilson & Lawson, 1976, према Edwards, 1986). Чак и субјекти који су заиста пили алкохол извештавали су о повећаном сексуалном узбуђењу, чак иако их је алкохол учинио физиолошки мање узбуђенима (Farkas & Wilson, 1976, према Edwards, 1986). На основу спроведених експеримената закључује се да ставови имају снажан учинак на понашање.

Постоје различита схватања о повезаности конзумирања алкохола и криминогеног понашања. Према првом схватању, конзумирање алкохола често не доводи до чињења насилних и других кривичних дела (Benson, Rasmussen & Zimmerman, 2001). Ово схватање, дакле, одбацује узрочно-последичну везу између конзумирања алкохола и криминалитета. Насупрот томе, заговорници о „алкохолном криминалитету“ истичу да је алкохол узрок појединих облика криминалитета (Константиновић-Вилић, Николић-Ристановић и Костић, 2010), док се код појединих врста криминалитета, алкохол појављује у улози допунског етиолошког чиниоца (тзв. криминални алкохолизам).

Поједини криминолози и социолози алкохол сматрају пре као катализатор, него узрок криминалитета (Lang & Sibrel, 1998, према Gyimah-Brempong, 2003).

Поред наведеног, у литератури се наилази на схватање које указује на међузависан однос између алкохола и криминалитета. Према овом схватању, алкохолизам, односно конзумирање алкохола, представља један од фактора криминалитета, али је истовремено и криминалитет фактор који доприноси настанку, одржавању и ширењу алкохолизма (Abbey, 2002). О природи повезаности алкохолизма и криминалитета, поједини аутори расправљају у контексту посредног, односно, непосредног дејства алкохола на настанак криминалног понашања. У том погледу, криминолози најчешће изучавају улогу алкохола у настанку насилног и имовинског криминалитета, али и криминалног рецидивизма (Букелић, 2000; Deehan, 1999). Такође, у форензичкој психопатологији разрађене су различите методе утврђивања нивоа алкохола у крви који се доводи у везу са криминалним понашањем (Лештаревић, 2005). Однос између конзумирања алкохола и криминалног понашања је дуго времена предмет проучавања и интересовања етиолошких приступа криминалитету. Већ је споменуто да се алкохол, као и зависност од алкохола, јављају у функцији криминогеног фактора, посредно и непосредно (Константиновић-Вилић, Николић-Ристановић и Костић, 2010). Непосредно криминогено дејство алкохола је, поред убистава идентификовано и у етиологији насиља у породици. Поред непосредног дејства на насилно понашање, уочено је да алкохол делује на исти начин код ненасилних кривичних дела, попут увреде и клевете (Константиновић-Вилић, Николић-Ристановић и Костић, 2010; Murdoch & Ross, 1990; Ћоровић, 2010). Такође, запажају се и разлике у односу на фазе у којима се конзумент алкохола налази у погледу употребе алкохола и врсте кривичних дела која врши. У складу са тим истиче се да су насилном и агресивном понашању склоне особе у стању акутне алкохолисаности, док се код хроничних алкохоличара чешће срећу крађе, преваре и друга ненасилна криминална понашања (Тирчин, 1962, према Жуковић-Палијан, 2004). Студије објављене крајем 90. година, од стране националног института за управу и правосуђе САД, показале су низ манифестних условљености између алкохола и деликата насиља: убистава, наношења физичких повреда, насилништва над децом и међу супружницима. У вези алкохолизма и његовог утицаја на криминалитет наводе се следећи закључци: постоји велика заступљеност извршилаца кривичних дела и жртава деликата под утицајем алкохола; висок проценат хроничних алкохоличара налази се међу извршиоцима тежих

кривичних дела; хронични алкохоличари склонији су понављању кривичних дела (Ристивојевић, 2011).

Бројни аутори сагласни су са ставом да, иако је учинилац кривичног дела био под дејством алкохола у моменту извршења, алкохол не може бити једини „кривац“ већ се у обзир морају узети и психолошки, социјални и други интеракциони процеси (Budd, 2003; Deehan, 1999; Gyimah-Brempong, 2003; Parry & Dewing, 2006;). Поред наведених схватања, прегледом литературе, проналазе се још неки приступи и модели када је реч о повезаности конзумирања алкохола и криминогеног понашања.

Најзаступљенији и истовремено најгрубљи приступ је уједно и пандан наведеног становишта о посредном и непосредном утицају алкохола на криминално понашање. Истраживачи наводе да се повезаност алкохол- криминалитет може свести на постојање две групе преступа. У прву групу спадају преступи попут пијанства и вожње под дејством алкохола, док у другу групу спадају они преступи на чије је извршење алкохол имао утицаја, а ту се, пре свега, мисли на извршења у којима је учинилац био под дејством алкохола, као што су нарушавање јавног реда и мира (Carpenter, 2003; McNeill, 2003). Према другом приступу, издвајају се три врсте односа који описују везу алкохол-криминалитет (Wiley & Weisner, 1995). Први, узрочно-последични, однос употребе алкохола и криминалитета упућује на већ више пута поменута алкохолом дефинисана дејства, где се убрајају кривична дела чија законска одређења укључују алкохол, као нпр. пијанство на јавном месту. Овде се убрајају и алкохолом индукована кривична дела, попут насиља у породици, али и алкохолом инспирисана кривична дела и прекршаји, попут крађе у циљу долажења до средстава за набавку алкохола. Други однос, доприносећи, у својој основи као „окидач“ има дејство алкохола и подразумева употребу алкохола у циљу олакшања извршења неког кривичног дела, као и ситуације у којима учинилац употребом алкохола, доводи себе у стање у којем не може да схвати значај свог дела, те се алкохол користи као изговор за криминално понашање. Трећи однос, односно, постојање коегзистенцијалне везе између алкохола и криминалитета, представља ситуације истовременог постојања алкохолизма и криминалног понашања код једне особе, али када њихово постојање нема везе једно са другим. Аутор наводи пример у ком особа може хронично да конзумира алкохол у великим количинама, али да то нема везе са учиниством кривичног дела (Wiley & Weisner, 1995).

У литератури се срећу и различита теоријска објашњења којима се, првенствено, објашњава однос између алкохола и насиља. Према схватању на коме почива

Селективно дезинхибициона теорија, утицај алкохола на насилно понашање може се објаснити његовим дејством на смањење инхибиција према употреби насиља у сврху постизања неких циљева (Parker & Rebhun, 1995). Неки истраживачи истичу да се улога алкохола у генези насиља разликује у зависности од присутности више фактора попут оних који се односе на особу која конзумира алкохол, на контекст пијења, однос између извршиоца и жртве и тако даље (Martin, 1993). Поједини аутори истичу да нејасан однос између злоупотребе алкохола и криминалитета постоји као такав, из разлога јер тај однос може да одражава присуство неких других фактора који су повезани са обе врсте ризичних понашања, дакле, и са злоупотребом алкохола и са насилним понашањем (Fergusson & Horwood, 2000).

Обиман корпус истраживачких налаза сугерише да је веза између алкохола и криминалитета насиља израженија у односу на ненасилни криминалитет. Конкретно, поједини аутори истичу да злоупотреба алкохола доприноси настанку до 40% насилног криминалитета (Robertson, 1990), а поједини налази потврђују да је тај удео чак и већи од 50-80% (Purser, 1995). У литератури се наводи и да у 78% напада и 88% криминалних случајева изазивања и наношења штете, алкохол има битан утицај. Општа социјална анкета о виктимизацији из 1999. године, показује да је у 51% случајева физичког насиља и 48% случајева сексуалног насиља, жртва пријавила да је насилни догађај био повезан са насилниковом употребом дрога или алкохола (Desjardins & Hotton, 2004). Према резултатима о криминалитету из 2000. године, жртве процењују да је у 40% насилних инцидената насилник био под дејством алкохола. У истој анкети, жртве су навеле да је у 44% случајева у ситуацијама насиља у породици, учиниоц кривичног дела био под утицајем алкохола (Budd, 2003). Сличан податак добијен је и у 2002. години, при чему резултати указују да је 47% жртва навело да је извршилац био под дејством алкохола (McNeill, 2003).

Према подацима Светске Здравствене Организације, који указују на постојање везе између алкохола, насиља и других видова криминалног понашања, у Белгији се око 20% свих врста криминалитета, а до 40% насилних кривичних дела и вандализма изврши под дејством алкохола. Нешто драматичнија слика добијена је у Естонији где се чак 80% насилног малолетничког криминалитета повезује са алкохолом. У Мађарској је, према подацима СЗО, 35,4% осуђеника извршило кривично дело под дејством алкохола, а у Норвешкој се чак 80% кривичних дела са елементима насиља, 60% силовања, оружаних напада и вандализма, као и 40% провалних и обичних крађа

изврши од стране особа које су биле под утицајем алкохола у време извршења кривичног дела (WHO, 2001; prema Rehn, Room & Edwards, 2001).

Претходне наводе потврђују и истраживања спроведена на затворској популацији. Према подацима истраживања спроведеног 1997. године у САД-у, 51% затвореника признало је да је било под дејством алкохола или дроге док су извршавали кривично дело (Brochu, Cournoyer & Motiuk, 1999). Студија спроведена над затвореницима који су конзумирали дрогу или алкохол на дан извршења њиховог најтежег кривичног дела (што указује да су рецидивирали) указује да је 83,4% испитаника изјавило да је то што су пили алкохол утицало на извршење кривичног дела, а чак 90,9% рекло је исто за комбинацију алкохола и дрога које су користили. Када се упореде они који су користили дроге са онима који су користили алкохол, студија је показала да је значајно већи број затвореника потврдио да је алкохол допринео да постану насилнији и агресивнији, него што је то био случај са конзументима илегалних дрога (Brochu, et al., 1999). Истраживање спроведено у канадском затвору, показало је да су испитаници под утицајем алкохола чешће извршавали дела која се могу сврстати у насилни криминалитет, док испитаници зависни од дрога чешће извршавају дела из групе имовинског криминалитета, попут крађа, провала и томе слично. Резултати овог истраживања показали су да је 46% испитаника осуђено због крађе, 41% због разбојништва и 36% због извршене провалне крађе извршило наведена кривична дела како би задовољило своје потребе за алкохолом и дрогом (Desjardins & Hotton, 2004).

Истраживање спроведено на 1200 канадских осуђеника указује на то да је злоупотреба алкохола и психоактивних супстанци врло заступљена међу овом популацијом. У овом истраживању утврђено је да 728 испитаника има утврђену најмање једну психијатријску дијагнозу, и да је међу њима „најнормалнија“ злоупотреба алкохола или психоактивних супстанци (Arboleda-Flores, 1994). Након евалуације истраживања спроведеног у Чикагу, утврђено је да су најзаступљенији поремећаји злоупотребе (зависности) од дроге и алкохола, посттрауматски стресни поремећај и депресија. Ово истраживање спроведено је на 1272 затвореника (Terpin, Abram & McClelland, 1996). Истраживање спроведено у Северној Каролини показало је да поред проблема са зависношћу од психоактивних супстанци и алкохола, затвореници имају, најчешће, и антисоцијални поремећај личности и гранични поремећај (Jordan, Schlenger, Fairbank & Caddell, 1996).

На повезаност алкохола и насилних догађаја, не указују само истраживања на затворској популацији, већ и она спроведена на студентској популацији, када је у питању сексуално насиље. У оваквим истраживањима показано је да „средња и екстремна“ интоксикација алкохолом повезане су, односно, представљају главни фактор ризика за силовање, али и за друге видове испиљивања сексуалне агресије (Nicholson, Qi Wang, Maney, Yuan, Mahoney & Adame, 1998). Истраживање спроведено на узорку од 635 студената мушког и женског пола показало је да је 57,3% мушкараца који су признали да су вршили сексуално насиље приликом састанка са партнером, 55% њих било у алкохолисаном стању. На основу анализе анкета попуњених од стране 1160 студенткиња, дошло се до закључка да је више од 50% студенткиња доживело неки вид сексуалног насиља, док је, скоро, једна трећина била жртва силовања. Студенткиње, жртве силовања, известиле су да је у 55% ситуација, насилник био у алкохолисаном стању (Abbey, 1996 према Nicholson, 1999).

На постојање снажне везе између употребе алкохола, криминалитета и насиља, упућују и резултата неких метаанализа. Метаанализа спроведена 1995. године (English, Holman, Milne, Hulse & Winter, 1995) показала је да је на 47% убистава утицала употреба алкохола, чиме су потврђени ранији истраживачки налази, у којем је потврђено да је на 46% убистава утицала употреба алкохола (Schultz & Rice, 1991).

Наведени подаци неоспорно доказују да особе које називамо „алкохоличарима“, као и оне које су у време извршења кривичног дела биле под утицајем алкохола, карактерише склоност ка вршењу кривичних дела. Показало се да, у великој мери, насиље у породици најчешће извршавају зависници од алкохола. Комплексност утицаја алкохола на брачне и породичне односе, огледа се у томе што оставља не само краткорочне, већ и дугорочне последице. Резултати спроведених истраживања, када је у питању кривично дело- насиље у породици, указују да се као насилници, најчешће идентификују, особе мушког пола које су у време извршења кривичног дела биле под утицајем алкохола, или су „алкохоличари“ (Bucholz, Heath & Reich, 1996; Canino, Bravo & Ramires, 1999; Константиновић-Вилић, Николић-Ристановић и Костић, 2010; Стајић и сар., 2003). Истраживање усмерено на анализу везе између конзумирања алкохола и насиља у породици, у Шпанији, показало је да у 60% случајева насиља у породици, постоји историја конзумирања алкохола. У наведеном истраживању, закључено је, да је алкохол имао улогу индуктора агресије и насиља (El Pais, 2003, према Chaub & Telles, LEB, 2006).

И истраживања спроведена у Србији, потврђују резултате светских, о алкохолу као фактору криминогеног понашања. Веома интересантно истраживање, засновано на анализи судских поступака вођених поводом изрицања мера безбедности обавезног лечења алкохоличара и наркомана у периоду од 1999. године, до 2008. године, указује да алкохоличари доминирају у вршењу кривичних дела против живота и тела (Ђоровић, 2010). Најзаступљенији су као извршиоци убистава, а може се рећи да је насиље у породици готово „резервисано“ за ову категорију извршилаца. Ако се пореде обе категорије зависника, при чему се наравно мисли на зависнике од алкохола и психоактивних супстанци, резултати наведеног истраживања указују да су, иако у мањем броју, силовање, насилничко понашање, изазивање опште опасности и друга дела насилног карактера специфичнија за алкохоличарску популацију (Ђоровић, 2010). Истраживање убистава над хетеросексуалним партнерима које је спроведено на територији града Београда у периоду од 1985. до 1993. године, а које је обухватило хомицидалне виктимизације хетеросексуалних партнера, до којих је дошло у наведеном периоду, показало је да је алкохоличарска популација често одговорна за кривична дела овакве врсте. Конкретно, резултати су познали да је, скоро, сваки други мушкарац који је извршио убиство над својом партнерком (47,4%) и око две трећине хомицидално страдалих мушкараца (61,5%), у време хомицидалног инцидента, било у стању алкохолисаности. Према наводима истраживача, убиства којима је претходила реална или умишљена превара од стране партнера, те фрустрација изазвана сексуалним одбијањем, увек су вршени под дејством алкохола (Симеуновић-Патић, 2002). Осим тога, прекомерно конзумирање алкохола са или без развијеног алкохолизма, показало је код 50% свих актера партнерских хомицида мушког пола. Ово истраживање, такође, показује да је више од половине мушкараца убијених од стране партнерке која је дугогодишње физички злостављана, боловало од хроничног алкохолизма што, такође, потврђује и тезу о алкохолу као виктимогеном фактору (Симеуновић-Патић, 2002).

Истраживање реализовано на територији АП Војводине током 2009. године, указало је да је присуство алкохолизма међу насилницима изузетно високо. Конкретно, 97 насилника је, у тренутку последњег извршења насилног чина, било под утицајем алкохола. Међутим, у овом случају није реч о ситуационом напијању, већ о алкохолизму, с обзиром на то да су испитанице одговориле да је насилник иначе склон конзумирању алкохола (Николић-Ристановић, 2010). Ово истраживање спроведено је на узорку од 516 испитаница, жртва насиља у породици. До сличних података дошло се

и анализом кривичноправних одговора на насиље у породици, у Војводини. Више од половине извршилаца кривичног дела насиље у породици је дело извршило у алкохолисаном стању. Као и у претходном, и у овом истраживању, није се радило о ситуационом опијању, већ је реч о развијеном алкохолизму на страни насилника. Анализом тужилачких и судских предмета, утврђено је да, готово 40% извршилаца кривичног дела насиље у породици, има развијену зависност од алкохола (Јовановић, 2010). Инострана истраживања упућују на закључак да злоупотреба алкохола од стране родитеља може допринети појави насилног понашања према деци и занемаривању, или имати утицај на дете у смислу развијања склоности ка конзумирању алкохола или психоактивних супстанци, као и насилног понашања (Engels, Vermult, Dubas, Bot & Gerris, 2005; Hill, 2002).

На основу наведених истраживања, може се закључити да злоупотреба алкохола представља фактор ризика рецидива и криминалног понашања, пре свега насилног и имовинског, али и антисоцијалног, као и фактор лакшег ступања у ризичне ситуације (Bucholz, Heath & Reich, 1996; Canino, Bravo & Ramires, 1999; Farrington, 1998; Obot, 2006). Варијабилни ефекти које алкохол изазива код различитих конзумента, односно, извршилаца криминалних понашања, указују на допринос органских, социо-културалних, фармаколошких и фактора личности. Потврђено је да исти ниво интоксикације алкохолом изазива, код различитих људи, различите емоционалне и бихејвиоралне одговоре, што је утицало на чињеницу да већина истраживача заступа становиште да је злоупотреба алкохола повезана са криминалитетом на врло комплексан начин, те да се упркос снажној повезаности ова два феномена, не може извести закључак да је конзумирање алкохола и алкохолизам етиолошка детерминанта криминалитета (Bravo & Ramires, 1999).

Јасна је чињеница да алкохол утиче на настанак разних врста криминалитета, међутим, често су природа и смер његовог утицаја замагљени. Као што се из претходних студија могло видети, постоје извесни типови криминалитета на чији настанак алкохол изузетно снажно делује, што упућује на претпоставку да би извесне мере усмерене на смањење злоупотребе алкохола, могле деловати и на смањење заступљености појединих видова криминалитета, а пре свега насилног. Савремено друштво треба да усмери своје ресурсе ка адекватном осмишљавању третмана преступника код којих су идентификовани проблеми у вези са конзумирањем алкохола,

али и програма превенције који ће бити усмерени, како на целу популацију, тако и на појединце и ризичне групе, као и на смањење потрошње алкохола.

5.5. Дрога као криминогени фактор и фактор рецидива

Реч „дрога” потиче од француске речи “drogue” што значи лекарија, непрерађен лек, фарбарска роба (Mulder, Vermunt & Brand, 2012; Стајић и сар., 2003). У ширем значењу, дрогом се сматрају сирови или напола препарирани производи животињског или минералног порекла, који служе за лекове, козметичке или техничке потребе. Очигледно је да овако дефинисан појам дроге има веома мало везе са оним што се у свакодневном животу под њим подразумева. Међутим, када именици дрога додамо придев „опојна”, добијамо појам „опојна дрога” који има сасвим друго значење. Временом овај појам се све више ограничавао у говорном и у научном језику, па се под њим подразумевају не само опојне дроге, већ и неке друге супстанце синтетичког порекла које делују на централни нервни систем. Данас је ова реч уобичајена у многим светским језицима, па и у нашем, а чак је од ње изведен и глагол „дрогирати се“ (Mulder, Vermunt & Brand, 2012).

Закон о психоактивним контролисаним супстанцама из 2010. године предвиђа да су психоактивне супстанце (Закон о психоактивним контролисаним супстанцама Републике Србије, Сл. гласник бр. 99, 2010): опојне дроге односно наркотици; психотропне супстанце; производи биолошког порекла који имају психоактивно дејство и друге психоактивне контролисане супстанце (чл.2). Опојна дрога је свака супстанца биолошког, односно синтетичког порекла која се налази на Списку, у складу са Јединственом конвенцијом о опојним дрогама („Службени лист СФРЈ“, број 2/64), односно супстанца која делује примарно на централни нервни систем смањујући осећај бола, изазивајући поспаност или будност, халуцинације, сметње у моторним функцијама, као и друге патолошке или функционалне промене централног нервног система, док је психотропна супстанца свака супстанца биолошког, односно синтетичког порекла која се налази на Списку, у складу са Конвенцијом о психотропним супстанцама („Службени лист СФРЈ“, број 40/73), односно супстанца која делује примарно на централни нервни систем и мења моздане функције, због чега се мења перцепција, расположење, свест и понашање.

Наркоманија се шири међу младима у свим земљама света, па ни Србија није поштеђена ове појаве (Костић, 2001). Дрогу највише користе млади узраста између 14 и 25 година. Узимају је из знатижеље, досаде, потиштености, жеље за авантуром, слабости да одбију понуђену дрогу као и због недостатка чвршће везе с породицом. Дрогу још увек схватају као добру забаву, бежање у нестварни свет, чак и као моду. Ово се може довести у везу са чињеницом да су млади из сличних разлога склони почињењу кривичних дела. Међутим, постоје сватања која указују на чињеницу да учињење кривичних дела у периоду адолесценције није предиктор извршења кривичних дела у одраслој доби. Исто важи и за конзумирање дрога. Не значи да ће адолесцент који је пробао дрогу, постати зависник (Loeber, 1990; Budd, 2003). Већина младих људи, ипак, не узима дрогу. Мањи број ће после првог узимања то поновити неколико пута и тако себе довести у опасност да постану зависници. Најучесталија дрога коју користе млади на нашем илегалном тржишту су производи индијске конопље - марихуана, хашиш и хашишово уље (Стајић и сар., 2003).

У раду је већ наведено како и дрога, као и алкохол може бити криминогени фактор. У општем смислу, криминалитет корисника психоактивних супстанци-делинквента, може се двојачко посматрати: као криминална радња и врста деликата наркомана да би дошли до дроге и као криминал наркомана под утицајем дроге. Наркоманија је криминогеног карактера у свим својим елементима почевши од производње и промета, преко илегалне продаје до чињенице да се криминалитет јавља и као последица потребе наркомана да по сваку цену дође до наркотичних препарата. Чак и само подстицање на употребу наркотика сматра се криминалном радњом (Brochu, Cournoyer & Motiuk, 1999). Неки научници сматрају да уживање дрога може бити криминогени фактор, да се поједина лица услед конзумирања психоактивних супстанци, могу одати вршењу кривичних дела и других девијација као што су крађе, препродаја опојних дрога, проституција и томе слично (Шпедијер-Ђенић, 1996). Наведена схватања потврђују и мишљење да је наркоманија индиректан узрок криминалитета- да би се дошло до дроге, пљачка се, хара, краде... (Brochu, Cournoyer & Motiuk, 1999; Chalub, Telles & LEB, 2006; Милутиновић, 1973). Чак и органи који спроводе закон верују да је уживање дрога, само по себи, моћан узрок криминалитета (Шовљански и Шовљански, 1971), при чему се даље наводи да, уколико постоји злоупотреба дрога, вероватно постоји и кривична радња. Сматра се да су наркомани ангажовани у вршењу кривичних дела и да чине део „подземља“ градова.

Вршење кривичних дела и прекршаја од стране наркомана, веома је честа појава (Шовљански и Шовљански, 1971). Сматра се да уживаоци дрога прибегавају проневерима, преварама и утајама како би дошли до средстава за набављање дроге. Неретко се дешава да су исти изложени уценама, проституцији, утајама и тако даље. Отуда се криминогени значај наркомана састоји у томе што наркоман морално, социјално, материјално али и здравствено пропада, што заразно делује на околину тако да и друге увлачи у свој круг. Ова лица је веома лако принудити на кријумчарење, или било које друге криминалне радње. Као такви, склони су да небројено пута почине лакше или теже кривично дело за које, у зависности од околности, бивају или не бивају осуђивани. Зато је злоупотреба дрога, али и алкохола, недвосмислено повезана са појмом рецидива. Трговци дрога често поклањају наркоманима мању количину дроге, како би им исти довели нове „клијенте“, што чини да наркомани постану изгубљени за рад и привређивање, за колектив, брак, породицу. Укратко, они постају асоцијалне личности, фокусиране само на могућност прибављања психоактивних супстанци (Brochu, Cournoyer & Motiuk, 1999; Chalub, Telles & LEB, 2006; Петровић, 1989;).

Зависност од психоактивне супстанце може бити психолошке и физиолошке природе. Уколико је код наркомана формирана јака физичка зависност од дроге, он неће питати за „цену“ на илегалном тржишту, јер није у стању да трпи тегобе апстиненцијалног синдрома. Из тог разлога, наркоман „вапи“ за дрогом. Да би дошли до новца, наркомани ступају у редове илегалних произвођача, преносилаца и трговаца дрогом. Зато се често каже да су они „убице на дистанци“. Делатност ових лица, будући да је противзаконита, несумњиво потпада под криминалитет који је највише повезан са наркоманијом као социопатолошком појавом (Desjardins & Hotton, 2004).

Према Бошковићу (2015) различите врсте дрога изазивају различите деликте, у контексту њихових основних својстава. Тако депресори чине починиоца склоним провалним крађама, крађама и фалсификовању, а сами починоци обично нису склони насиљу, док стимуланси доводе до стања која су реална претпоставка кривичних дела насиља, при чему конзументи кокаина врше убиства из љубоморе, сексуалне деликте, а халуцинације их наводе на нападе на умишљене противнике (Chalub, Telles & LEB, 2006).

Постоје и мишљења да употреба дроге и алкохола олакшава доношење одлуке особе да изврши неко кривично дело. Малолетни наркомани, слично као и пунолетни наркомани, имају посебан социјални статус, који многи аутори описују као

„субкултурно урањање“. Тако, многе малолетне убице свој чин правдају субкултурном изолацијом, која им је онемогућила уобичајен друштвени живот, па су се осећали изоловани и препустили су се вршењу убиства из освете, потреби да скрену пажњу на себе или набавци средстава за нову количину дроге. При том за свој статус оптужују околину, а свој злочин правдају зависношћу од дроге (Papageorgiou & Vostanis, 2000).

Када се има у виду све наведено, сасвим се поуздано може закључити да зависност од дроге има карактер околности која доприноси доношењу одлуке да лице изврши неко од кривичних дела како би дошао до нове количине дроге. Тада се може говорити о зависности од дроге као услову који у важном доприноси извршењу кривичних дела (Stevenson, Tufts, Hendrik & Kowalski, 1999).

Са наведеним „усамљеним“ истраживањем (Ристић, 1972), готово да се не слаже ни једно спроведено истраживање. Не зато што је оно „самостално“ у својим резултатима, па тиме и јединствено, већ што га радови других аутора (Chalub, Telles & LEB, 2006;Stevenson, Tufts, Hendrik & Kowalski, 1999) оповргавају, чему доприносе и запажања и искуства органа који у пракси спроводе борбу на откривању и сузбијању криминалитета. Тачно је да наркотици, опијати и неки њихови деривати (не и хероин), имају „смирујуће“ дејство, што код уживалаца може да изазове добро расположење и летаргију. Такође је тачно да, у неким случајевима, могу да смање осетљивост на психичке и физичке стимулансе, створе равнодушност према околини и себи и сузбију агресивност. Међутим, сумирано, не може се оспосрити чињеница да наркотици утичу на вршење кривичних дела, или бар на њихов начин извршавања.

Наркоманија као социјалнопатолошка појава има многобројне узроке и услове настанка и експанзије, али је истовремено, како је већ наведено, и појава која узрокује криминално понашање. Да је реч о озбиљном криминогеном фактору, говоре и општеприхваћена теоријска становишта, према којима је криминалитет узрокован наркоманијом сврстан у посебну категорију криминалитета повазаних са дрогом и окарактерисан као секундарни криминалитет. Реч је, дакле, о широком спектру кривичних дела која се чине у циљу прибављања дроге или новца и других средстава за набавку дроге као и дела која су учињена под дејством дроге (Mulder, Vermunt & Brand, 2012).

Према емпиријским истраживањима, установљено је да зависници од психоактивних супстанци, који конзумирају дрогу сваки дан, троше на дневном нивоу

од 30-50 еура, зависно од врсте и количине дроге коју купују (Stevenson, Tufts, Hendrik & Kowalski, 1999). Искуства показују да, у највећем броју случајева, наркомани-зависници, у почетку чине кривична дела над најужом породицом. Уколико су запослени, што није чест случај, наркомани зависници најчешће чине проневере, крађе и цепне крађе и, у зависности од запослења, склони су да украду накит, храну и новац (Stevenson, Tufts, Hendrik & Kowalski, 1999).

Према извештају из 2016. године о стању у установама за извршење кривичних санкција у Републици Србији, судећи по документацији, у казнено поправном заводу у Нишу, чак трећина осуђеника спада у категорију лица са сметњама у развоју или зависника, при чему је злоупотреба психоактивних супстанци забележена код 308 испитаника, а алкохолизам код 84. У Специјалној затворској болници у Београду, од укупно 600 осуђеника који су боравили у болници, забележено је да их је 105 смештено са мером обавезног лечења од наркоманије и 57 са мером лечења од алкохолизма. Када је реч о осуђеницима у КПЗ Пожаревац, они су, по низу карактеристика међусобно различити. Најчешћа су пунолетна лица која су извршила најтежа кривична дела попут убиства, разбојништва, тешке крађе, злоупотребе дрога и силовања. Елементи насиља у извршењу кривичних дела су превлађујући, а изречене казне су углавном дуготрајне (3-20 година, око 70% осуђеника). У овом затвору се показало да је највише осуђеника са завршеном средњом школом, а више од трећине има идентификоване сметње у виду злоупотребе ПАС, алкохолизма или психичке сметње.

Нека истраживања указују на чињеницу да су узроци и разлози конзумирања опојних дрога различити, а најчешће се спомињу проблеми у друштву попут: сиромаштва, незапослености, проституције, делинквенције, криминалитета, бескућништва и томе слично, уз напомену да је проблем зависности заступљен и у богатијим друштвима те је листа узрока много шира и комплекснија (Петковић, 2009).

5.6. Претходна осуђиваност и рани почеци извршења кривичних дела као фактори повезани са повратом осуђених лица

5.6.1. Претходна осуђиваност

Чињеница да је осуђено лице више пута чинило кривична дела, те да је због тога претходно осуђиван и да му је том приликом изречена нека од кривично-правних санкција, говори да је реч о повећаном ризику за вршење нових кривичних дела.

Чињеница да претходно изречене кривичне санкције нису оствариле жељени резултат, да је дошло до поновног вршења кривичног дела, указује на потребу преиспитивања интензитета и квалитета претходно преузетих мера током третмана. Резултати истраживања (Јованић, 2010) спроведеног на затворској популацији показују да су међу лицима осуђеним на казну затвора, већином заступљена она којима актуелна пресуда није прва (52%), наспрам осуђених лица којима је ово први пут изречена кривична санкција (47%). Подаци добијени овим истраживањем, могу се сматрати репрезентативним, јер се из извештаја Управе за извршење кривичних санкција за 2009. годину такође може запазити значајно присуство рецидивиста у популацији осуђених лица у скоро идентичном односу, односно, преко 50% осуђеничке популације. Према њиховим подацима, од укупно 7865 лица, повратнике су чинили 4393 (55,58%), док су 3472 осуђена лица била примарни починиоци кривичних дела (Управа за извршење кривичних санкција, 2009). Истраживање спроведено на узорку од 377 лица осуђених на казну затвора, указује на чињеницу да, од укупног броја испитаника обухваћених овим истраживањем, за 22 нема података о ранијој осуђиваности, 321 испитаника није било раније осуђивано, док је 34 испитаника било претходно осуђивано за неко кривично дело (Бејатовић и сар., 2012).

Нека страна истраживања иду у прилог чињеници да је ранија осуђиваност један од фактора поврата (Andrews & Dowden, 2007; Singhl & Fazel, 2010). У мета-анализи која је обухватила преко 2000 студија, Сингл и Фејзел дошли су 2010. године до закључка да се међу факторима који су идентификовани као предиктори рецидивизма налазе, између осталог, и недавно пуштање на слободу, претходно хапшење пол испитаника и године (Singhl & Fazel, 2010). Резултати заправо показују да су мушкарци склонији да почине кривично дело, али и да себе доведу у ситуацију да понове исто или различито кривично дело. Када су године у питању, резултати су показали да су млађи испитаници склонији рецидиву, од старијих.

Уистраживању које је спроведено у 30 држава на простору САД-а у 2005. години, показало се да је од укупног броја испитаника- осуђених лица у затвору, 67, 8% починило поврат и осуђено 3 године након казне затвора, док их је 76,6% починило поврат и ухапшено након 5 година од казне затвора. Од укупног броја испитаника праћених током година, 49,7% је починило кривично дело са елементима насиља 3 године након казне затвора, док је 55,1% починило кривично дело са елементима насиља 5 година након затворске казне.

Истраживање је показало следеће:

- Око две трећине (67,8%) испитаника ухапшено је јер је починило ново кривично дело након 3 године, а три четвртине (76,6%) их је ухапшено након 5 година.
- Након 5 година 82,1% осуђеника починиоца имовинског кривичног дела ухапшено је због учињења новог кривичног дела, у поређењу са 76,9% осуђеника дилера дроге, 73,6% прекршилаца јавног реда и мира и 71,3% били су насилни преступници (Cunningham, Sorensen & Reidy, 2005).

Пресуда неком лицу за чињење кривичног дела не мора увек имати за резултат одлазак на извршење казне затвора. То што је неко лице предмет кривично-правне реакције, може значити да је само укорено, да му је одређена новчана казна или условна, а у новије време и алтернативна казна. Како је већ напоменуто, казна затвора изриче се као крајња мера, када се претпоставља да друга кривична санкција не би остварила жељене резултате. Од сваке санкције која је предвиђена за учињено кривично дело, очекује се да конкретни учинилац буде кажњен за учињено дело и да се уздржи од даљег вршења кривичног дела (Бејатовић и сар., 2012). Уколико то није могуће постићи другим мерама, суд изриче безусловну казну затвора у временски ограниченом трајању. Када је неком осуђеном лицу наново изречена казна затвора, он се тада евидентира као пенални рецидивиста. У истраживању спроведеном на узорку од 225 осуђених лица (Јованић, 2010) наводи се да је учешће пеналних рецидивиста (21%) мање од кривичноправних (53%). Овај податак указује на чињеницу да судови нису спремни да неизоставно изричу затворске казне за извршена кривична дела, јер 32% разлике учешћа чине они који су претходно вршили кривична дела, били за њих осуђени, али пресуда није била казна затвора, већ нека друга кривична санкција. У актуелном стању, суд је проценио да тих 32% више не заслужује поверење да на слободи неће вршити кривична дела, те је изрекао затворску казну. Без обзира да ли је реч о кривично-правним или пеналним рецидивистима, евидентно је да је проблем поновног чињења кривичних дела присутан код више од половине затворске популације. У истом истраживању утврђено је постојање значајне повезаности рецидивизма са нижим нивоом образовања, вођењем новог кривичног поступка, кривичним делом, почетном категоријом третмана у затвору (рецидивисти се чешће распоређују у затворенији тип третмана), залагањем на раду (рецидивисти се мање залажу). Такође су резултати овог истраживања показали да су рецидивисти чешће

дисциплински кажњавани, али и да им се ређе додељује условни отпуст, у односу на примарно осуђена лица.

Резултати истраживања указују на чињеницу да је претходна осуђиваност на казну затвора повезана, конкретно, са пенолошким рецидивистима (Langan & Levin, 2002). Уочено је, такође, да се у популацији рецидивиста чешће запажа вођење новог кривичног поступка и за време док бораве на извршењу актуелне казне затвора. Резултати показују да је рецидивизам најчешћи код осуђених за имовинска кривична дела, као и да почетна категорија третмана у затвору може да утиче на рецидивизам- тако што се рецидивисти чешће смештају у затворенији тип третмана, док се они који су примарно осуђени чешће распоређују у отворенији тип третмана (Huebner & Berg, 2011; Kurlychek, Bushway, & Brame, 2006; Langan & Levin, 2002). Показало се и да се пенолошки рецидивисти мање залажу на раду у оквиру затворског третмана и чешће се дисциплински кажњавају у односу на примарно осуђене (Kurlychek, Bushway, & Brame, 2006; Langan & Levin, 2002). Примарно осуђени, чешће су награђивани у току затворског третмана од рецидивиста. Примарно осуђени чешће су рекатегоризовани у повољнији облик третмана, док се рецидивисти чешће рекатегоризују у неповољнији облик третмана у затвору. За рецидивисте се чешће констатују нереализовани третмани, док се за примарно осуђене чешће констатују успешност у корективним активностима и успешна реинтеграција у социјалну средину. Судови чешће предлажу доделу условног отпуста примарно осуђеним лицима (Јованић, 2010). Резултати су показали и да се суд чешће опредељује да примарно осуђеним лицима одобри доделу условног отпуста, док рецидивистима чешће одбијају ту молбу. Према резултатима једног истраживања, фактори ризика рецидивизма које у обзир узимају надлежни судови су: криминални ставови, нови кривични поступак, поремећаји личности, поремећаји у понашању, однос према ауторитету, запослење, финансијски проблеми, социјална интеграција, процењен ниво ризика, проблеми са алкохолом, проблем са дрогама и дисциплинско кажњавање (Јованић и Петровић, 2017). Наведена истраживања указују на чињеницу да у затворима, махом, доминира појава рецидивизма, посебно пенолошког рецидивизма, што представља додатни проблем за спровођење третмана осуђеним лицима.

5.6.2. Рани почеци извршења кривичних дела

Појава социјално неприлагођеног понашања посебне популационе структуре становништва, која се више не сматра децом, али у развоју нису достигла стадијум пунолетства, врста је преступништва која се назива малолетничком делинквенцијом или криминалитетом деце (Бошковић, 2015). Криминалитет деце чини најтежи облик преступа који се феноменолошки разматра у оквиру малолетничке делинквенције. Претежно су у питању ситне крађе, подметање пожара, насилничко понашање, терорисање млађих и слабијих. У социјалном смислу, делинквентна популација претежно потиче из породица са поремећеном породичном структуром и односима. Као последица дисфункционалних породичних односа јављају се антисоцијалност и тежи облици делинквентне активности у каснијем добу (Engelset al., 2005). Криминалитет, као најтежи облик малолетничког преступништва, карактеристичан је по томе што је знатно заступљен како по обимности, тако и у појединим облицима. У савременим кретањима криминалитета као негативне друштвене појаве уочљиве су тенденције повећања процента заступљености малолетничког криминалитета у криминалитету целине. Када се има у виду већ позната чињеница да је проценат повећања стопе криминалитета из године у годину све већи, што указује и на изражено висок проценат рецидивизма, и да је малолетничка делинквенција извор криминалитета одраслих, онда ова појава посебно добија на значају (Јашовић, 2000).

Рецидивизам, односно, повратништво је једна од битних карактеристика малолетничког криминалитета. Када је у питању рецидивизам код малолетних учинилаца кривичних дела, показало се да је најзаступљенији код имовинских деликата (Papageorgiou & Vostanis, 2000). Са резултатима наведеног истраживања поклапају се и резултати истраживања спроведених на територији Републике Србије, где је наведено да је у последњој деценији 20. века, конкретно 1996. године, четири петине спадало у учиниоце имовинских деликата (Игњатовић, 2014). Резултати овог истраживања указују и да су имовинска и насилничка кривична дела представљала више од девет десетина криминалитета малолетника. У истом истраживању, већ десет година касније (2006. године) осетно је опало учешће имовинског криминалитета схваћеног у ширем смислу на нешто више од две трећине. Истовремено је двоструко порасло учешће дела против живота и тела, а нешто мање дела против јавног саобраћаја и против јавног реда и мира. Резултати још једног истраживања указују, такође, да малолетници најчешће врше имовинске деликте (најчешће крађе) и тај проценат у укупном малолетничком

криминалитету креће се око 50%, а у неким земљама чак и до 80% (Eagly & Steffen, 1995).

Уколико се пође од тезе да малолетнички криминалитет у укупном криминалитету највише партиципира у имовинским деликтима, тада се може рећи да је рецидивизам важно обележје малолетничког криминалитета. Малолетници веома често упадају у искушења понављања кривичних дела, па су стога нарочито друштвено опасни. При првим хватањима на извршењу кривичног дела обично се констатује да су, до тада, извршили и већи број других кривичних дела која нису била откривена или истражена (Stevenson, Tufts, Hendrik & Kowalski, 1999). Најчешће почине преступништво код куће поткрадајући своје родитеље, рођаке или пријатеље, а пошто до тада нису откривени, преступништво чине и ван тог круга. У многим случајевима, пошто не бивају откривени, понављају кривична дела на штету исте жртве. Проучавањем малолетних делинквената, повратника, потврдиле су се констатације из праксе да су пре западања у криминал имали слабије оцене и стварали бројне проблеме другима који живе у њиховом непосредном окружењу (Altschuler & Brash, 2004; Stevenson, Tufts, Hendrik & Kowalski, 1999).

У већ наведеном истраживању (Игњатовић, 2014) наводи се један забрињавајући податак: поврат код малолетника испитиван 1996. године, износио је 6%, док је у 2006. години та цифра порасла на 13,2%! Ипак, као и у осталим земљама, он је знатно нижи од рецидива пунолетних лица. Обично се као објашњење ове разлике наводи релативно кратко трајање доба малолетства (у Србији само 4 године).

Још једно истраживање спроведено на територији Републике Србије указује на пораст стопе рецидива код малолетника (Скакавац, 2014). Највеће процентуално учешће малолетника у вршењу кривичних дела у посматраном периоду, забележено је 2009. године (16,9%), а најмање 2007. године (10%). Иако су ово званични статистички подаци о малолетничком рецидивизму, стручњаци упозоравају да је у питању „статистичка варка“, јер је у стварности тај број знатно већи. Процењује се да се рецидивизам малолетних учинилаца кривичних дела креће између 80% и 85% (Bonta, 1997). Поставља се питање због чега се званична статистика тако драстично разликује од стварне ситуације. Одговор на то питање је сасвим једноставан. Званична статистика као повратништво третира само оно кривично дело, и малолетника, које се први пут десило у време кад је малолетник имао између 14 и 18. година. Дакле, уопште се не третирају понашања малолетника пре 14. године живота, што доводи до великих

разлика. Осим тога, уколико такав малолетник убрзо понови кривично дело као пунолетно лице, он се више не третира као малолетни повратник, што ствара привид малог броја повратника међу малолетним учиниоцима. И у овом истраживању наведено је да је рецидивизам код малолетних учинилаца кривичних дела најзаступљенији код имовинских деликата.

Сличне податке о рецидивизму малолетника изнели су, крајем јануара 2012. године, и представници Хелсиншког одбора за људска права. Они су навели да се у Србији око две трећине малолетника после одслужења казне поново враћа криминалу. Чак је изнет и податак да у већим градовима, попут Београда и Новог Сада, чак 100 малолетних делинквената су повратници (Хелсиншки одбор за људска права у Србији, 2012). И у истраживању спроведеном на територији БИХ добијени су подаци да стопа поврата малолетних учиниоца имовинских деликата расте из године у годину (Бујановић, 2007).

У многим истраживањима слободно време наводи се као један од могућих узрока девијантног понашања малолетника (Altschuler & Brash, 2004; Јашовић, 2000; Papageorgiou & Vostanis, 2000). Чињеница је да малолетници већину девијантних облика понашања показују управо у слободно време. Међутим, то не значи да је неорганизовано слободно време директан узрок таквог понашања. Узроци и разлози су много комплекснији и везани су за друштвене околности и индивидуалне склоности и могућности малолетника. Неорганизовано провођење слободног времена, којег млади имају све више, доводи до досаде, па се траже најразличитији начини за њено превазилажење. У уској вези с наведеним је имишљење да је друштвено неприхватљиво понашање израз задовољавања потребе за игром. Другим речима, млади, услед немогућности да своје слободно време проводе у игри, упражњавају различите видове преступничке активности у жељи да, између осталог, задовоље ометени мотив игре. Оваква разматрања међу истраживачима и теоретичарима указују на то да рани почеци извршења кривичних дела не морају, нужно, бити предиктори за учињења кривичног дела у одраслом добу (Altschuler & Brash, 2004; Јашовић, 2000; Papageorgiou & Vostanis, 2000). Неки аутори сматрају да се малолетничка делинквенција чак у 99% случајева одвија у слободном времену као последица фактора доколице (Секалди, 1998). Такви закључци су, вероватно, претерани, али је чињеница да је слободно време битан фактор малолетничког преступништва.

Истраживање о дубини укључености рецидивиста у криминални живот указује да лица која почињу вршење кривичних дела као малолетници, у периоду од 14.-18. године, а таквих је често и до 50%, представљају кључну повратничку популацију. Конкретно, у овом истраживању показало се да је значајно мањи број лица која почињу вршење кривичних дела у периоду од 10.-15. године живота. Највећи број повратника налази се у скупини између 24.-29. године живота, док су преко 50% повратника млађи од 30 година. И у овом истраживању наведено је да малолетни учиниоци имовинских деликата чешће рецидивирају, у односу на остале (Матијевић, 2013). У прилог наведеном иду резултати истраживања спроведеног у САД (Matthew, Durose, Cooper, Howard&Snyder, 2014) који указују на чињеницу да је рано ступање у извршење кривичних дела и те како битан фактор који се доводи у везу са учињењем кривичног дела у одраслој доби.

На основу наведених истраживања може се констатовати да су резултати истраживања контрадикторни када је реч о повезаности раног ступања у извршење кривичног дела са рецидивом. Иако су ставови и резултати различити, забрињавајући је податак да стопа криминалитета и рецидива расте из године у годину и да је потребно пронаћи адекватне методе рада на тим областима.

5.7. Повезаност броја учињених кривичних дела са рецидивом осуђених лица

Када је у питању повезаност броја учињених кривичних дела са посматраним облицима рецидива (кривичноправним и пенолошким), са становишта лаика, могло би се претпоставити да је број учињених кривичних дела и те како повезан са обе врсте рецидива. Међутим, када су у питању резултати истраживања која су се бавила проблематиком рецидивизма, укључивши сегмент о коме је управо реч, ставови су контрадикторни.

Поставља се питање да ли је уопште смислено испитивати релацију између броја учињених кривичних дела и рецидива? Шта би се тиме добило? На који начин би такви резултати утицали да се смањи стопа рецидива, односно, чему би допринело истраживање које би се бавило том проблематиком? Да ли би таква истраживања дала само податке да је број учињених кривичних дела повезан, или није повезан са облицима рецидива, односно, шта све таква истраживања треба да обухвате да би имала

и практични, а не само теоријски значај?Значај истраживања која се баве проблематиком повезаности броја учињених кривичних дела са рецидивом, огледа се у констатацији повезаности наведеног криминолошког фактора са пенолошким, односно, кривично-правним рецидивом. Податак да ли је овај криминолошки фактор, уопште повезан (или није), са једним или оба облика рецидива, могао би да послужи за утврђивање популације међу рецидивистима која је склонија извршењу кривичних дела и фокусирању на ту популацију.

Резултати лонгитудиналног истраживања Фајрстона и сарадника, спроведеног на узорку од 192 испитаника, учиниоца кривичног дела насилног карактера, праћених у периоду од 7,8 година, који су били осуђени на казну затвора, указују да укупан број учињених кривичних дела јесте један од фактора повезаних са пенолошким рецидивом. Резултати су показали да су рецидивисти имали већи број почињених кривичних дела у односу на не-рецидивисте (Firestone, Bradford, McCoy, Greenberg, Curry & Larose, 2000).Студија објављена крајем осамдесетих година прошлог века, тачније 1989. године, која је обухватала интерпретацију резултата истраживања која су се бавила испитивањем фактора-предиктора рецидивизма осуђеника, указује да је у оквиру студије спроведене педесетих година прошлог века (Rogers, 1952, према Andrews, 1989) указано на постојање низа фактора који су доведени у везу са рецидивизмом учиниоца кривичних дела. Међу њима се, као предиктор пенолошког рецидивизма, наводи и број учињених кривичних дела. Међутим, у студији је акцентовано да се ови фактори не требају посматрати засебно, већ да су и они међусобно повезани када је рецидивизам осуђеника у питању.

У истраживању које су спровели Лисак и Милер (Lisak & Miller, 2002), на узорку испитаника починиоца кривичног дела насилног карактера (силовање), показано је да је рецидив ове врсте учиниоца кривичног дела изузетно висок, али да се проценат стварне стопе рецидива не зна, јер многа кривична дела силовања нису ни пријављена, па је учинилац, у тим случајевима, остао некажњен. У овом истраживању дошло се до закључка да број учињених кривичних дела силовања није фактор који се доводи у везу са рецидивом, конкретно, ове врсте кривичног дела. Сматра се да је фактор који је повезан са рецидивом, управо неоткривеност учињења кривичног дела што, како је већ речено, утиче на то да учинилац остаје некажњен, што му даје „већу слободу“ да поново почини кривично дело.У прилог наведеном иде још једно истраживање које се бавило сексуалним преступницима, чији су резултати указали да је вишеструко

претходно искуство у учињењу кривичног дела силовања, свакако предиктор рецидивизма, када је ово кривично дело у питању (Hanson & Thornton, 1999). Ови се резултати тумаче објашњењем да је, са сваким новим учињеним кривичним делом, учиниоцу све „лакше“ да пронађе „нову жртву“ и почини опет кривично дело силовања.

Нека од наведених истраживања која су се, махом, бавила кривичним делима насилног карактера, указују на постојање, директне или индиректне, повезаности броја учињених кривичних дела са повратом. Резултати ових истраживања указују на повезаност броја учињених кривичних дела са специјалним повратом (поновним учињењем истог кривичног дела), као и на чињеницу да је број учињених кривичних дела у релацији са пенилошким рецидивом. Такође, на основу наведених истраживања, може се констатовати да је наведени криминолошки фактор повезан са низом других, претежно, криминолошких фактора, односно, могло би се рећи да се овај фактор не може објаснити самостално, без довођења у везу са другим предикторима. Још једном је у овом делу рада стављен акценат на некажњено кривично дело и забрињавајућ, али очекивани податак, да је учинилац склон да почини низ кривичних дела, уколико остане некажњен.

5.8. Награда и казна у затвору- повезаност са рецидивом осуђеног лица

У савременим пенитенцијалним системима користи се механизам кажњавања и награђивања, као посебна метода позитивног утицаја на осуђенике и припремања њихове социјалне адаптације. У том смислу, награђивање и кажњавање осуђеника чине две различите стране једне целине са ресоцијализационим ефектом. Метода награђивања осуђених лица састоји се, између осталог, у давању различитих погодности, проширивању одређених права и могућности, дозвољавању слободнијег кретања и томе слично (DeLisi & Conis, 2013;Horn, Saunders & White, 2008; Константиновић-Вилић и Костић, 2011; Mays & Winfree, 2009). Метода кажњавања састоји се у ускраћивању погодности смештаја у одвојене просторије и томе слично. То значи да су кажњавање и награђивање међусобно уско повезани и да се међусобно допуњују. Стога, не треба се занемарити ни један ни други метод. Обе методе усмерене су на подстицање осуђеника и стварање потребе и жеље код њих самих да се активно

укључе у процес ресоцијализације и увиде корисност спровођења тог процеса (Радоман, 2003; Ryan, 1997).

Дисциплинска казна је, без сумње, васпитно поправна мера којом се осуђена лица упозоравају да не чине оно што је прописима забрањено. Систем извршења кривичних и прекршајних санкција предвиђа кажњавање осуђених лица за повреду нормативног понашања и правила радне дисциплине. Међу предвиђеним казнама спадају укор, одузимање погодности, упућивање у самицу са могућношћу условног одлагања извршења дисциплинске казне самице за време до шест месеци. Од наведених казни најчешће се користе укор и самице (Johnson, 1978; Korn & McCorkle, 1959; Mays & Winfree, 2009; Pearson & Lipton, 1999). У изузетно ретким околностима користи се и мера усамљења у трајању од око два месеца, за осуђене који представљају сметњу раду са осталим осуђеницима (Рот, 2010).

Велики је проблем како, када и коју казну применити у сврху ресоцијализације. Ефекти ресоцијализације зависе умногоме од врсте казне, интензитета, фреквенције, природе односа између особе која кажњава и особе која је кажњена, као и од услова којима се врши кажњавање. Неправилна примена казне доводи до фрустрација, конфликта и негативног ефекта на личност осуђеника у целини, што утиче на процес ресоцијализације, па се често доводи у везу и са рецидивом учиниоца кривичног дела. У прилог томе иду и истраживања која показују да се неадекватан третман осуђеника, у шта спада и метод награде и казне, доводи у везу са повратом осуђеног лица вршењу кривичног дела (Altschuler & Brash, 2004; DeLisi & Conis, 2013; Johnson, 1978; Khodayarifard, Shokoohi-Yekta & Hamot, 2010). Из наведених разлога сви службеници казнено поправних установа који имају непосредан контакт са осуђеницима морају познавати основне захтеве и начела на којима се темељи казна као средство у процесу ресоцијализације. Основни захтеви којих се треба придржавати приликом примене казне су (Васиљевић-Продановић, 2011):

- Да казна не сме бити напад на личност осуђеника, већ се њоме кажњава прекршај, односно, неприлагођено понашање.
- Сама претња кажњавањем има позитиван ефекат, јер делује на уздржавање од испољавања нежељеног облика понашања.
- Казну треба изрећи одмах након почињеног прекршаја, јер одлагањем она губи смисао, тежину и сврху кажњавања.

- Ефекат кажњавања зависи од онога ко изриче казну, његовог става и ауторитета.
- Ефекат кажњавања зависи и од мотивације осуђене особе да упражњава понашање које се кажњава.

Важно је, приликом кажњавања, узети у обзир њену сврху, односно, ефекат у процесу ресоцијализације, те је потребно примењивати је индивидуално. У условима казнено- поправних завода, на ефикасност казне велики утицај има и састав осуђеничке популације. Кажњавање није једноставан процес јер њен ефекат зависи од многобројних фактора попут социјалне средине, услова рада и васпитне климе. Потребно је бити веома обазрив када је примена кажњавања у питању, те казну не треба изрицати у афекту- пребрзо, а ни прекасно. Ипак, дисциплинско кажњавање је веома важно средство очувања реда и мира у казним установама, а самим тим и формалног система. Такође, дисциплинско кажњавање представља облик и средство третмана преваспитања, те је посебно значајно за процес ресоцијализације и реинтеграције у друштво након издржавања казне.

Према извештају о стању у установама за извршење кривичних санкција из 2016. године број дисциплинских казни у казнено поправном заводу у Нишу, значајно се повећао. У казнено-поправном заводу за жене у Пожаревцу, од 251 осуђенице, више од половине су повратници. Примећено је да је изречено укупно 53 дисциплинске мере- чак 38 упућивања у самицу, док је у 12 случајева мера изречена условно. У казнено- поправном заводу за малолетнике у Ваљеву, током 2014. године покренута су 324 дисциплинска поступка, што је веома велики број с обзиром да је евидентирано 260 осуђеника. Најчешћа дисциплинска казна је самица, условна самица и забрана пријема пакета. Треба рећи да су од укупног броја осуђеника, чак 104 били пенолошки повратници. Према наведеном извештају, показало се да су најчешћи дисциплински преступи осуђених насилничко понашање и производња, поседовање и коришћење психоактивних супстанци. Треба споменути и чињеницу да се у извештају наводи да се у казнено-поправним заводима у великој мери не остварује сврха кажњавања, стога је стопа рецидива и даље висока. Када је у питању КПЗ Сремска Митровица, од укупног броја дисциплинских преступа 286, изречене су 174 дисциплинске мере, а 435 осуђеника (односно једна трећина од укупног броја) је дисциплински кажњена. Дисциплинска мера самице са око 50% је на првом месту по учесталости примене, потом следи забрана примања пакета и условна самица. У казнено поправном заводу за

жене у Пожаревцу, најчешће дисциплинске мере изречене током 2014. године биле су самица, условна самица и забрана пријема пакета (Мирков, Палибрк, Илић и Безаревић, 2016). Истраживања показују да неадекватне санкције могу да изазову контраефекат на осуђенике, што за последицу има поврат осуђеног лица (Bonta, 1997).

Награђивање је, са друге стране, мера која има стимулативни карактер у корекцији понашања осуђених лица. Сматра се ефикаснијим средством ресоцијализације од кажњавања са трајнијим и интензивнијим ефектом (Mays & Winfree, 2009; Ryan, 1997). Помоћу награђивања исказује се признање да је осуђеник постигао успех у раду и понашању, што би требало да изазова осећање задовољства и да утиче позитивно на његову личност. Захваљујући награђивању стичу се нови облици понашања, развија се самопоуздање и подстиче активност и креативност (Богојевић, 1991; Johnson, 1978 Mays & Winfree, 2009; Ryan, 1997). У казнено-поправним установама награде имају посебну вредност јер представљају материјално или нематеријално признање осуђеном. Посебан значај награђивање има у емотивној сфери будући да је самопотврђивање потреба свих људи. Награде за примерно понашање и правилан однос према раду деле се на индивидуалне и колективне. Колективне награде су оне награде које произилазе из система такмичења преваспитних колектива и огледају се у проглашењу најбољег колектива и додели материјалних награда, док је индивидуалне могуће поделити на оне које подразумевају материјалне и нематеријалне погодности.

За разлику од права која се не смеју ускраћивати осуђеном лицу, погодности се дају условно- ако их осуђено лице заслужи својим понашањем, ако се стекне утисак на основу праћења рада и познавања сваког осуђеника, да ће оне деловати позитивно на њихово даље поправљање и преваспитање. Постоје ставови да награда може да води чак и ка погоршању личности осуђених лица. Али, ако се ова мера правилно примењује, награда у мањој или већој мери олакшава положај осуђеника у установи, па може да испољи и значајне терапеутске ефекте (Coyle, 1987; Давидовић, 1983; DeLisi & Conis, 2013; Khodayarifard, Shokoohi-Yekta & Hamot, 2010; Pearson & Lipton, 1999). Погодност није само награда већ и врста третмана. За додељивање погодности у обзир се узимају сви подаци и сазнања о осуђеном лицу. Путем коришћења ванзатворских погодности, осуђеник се припрема за друштвену средину ван затворске установе. Погодности се дају осуђенику који их је својим понашањем заслужио, и на време како би имале ефекат у ресоцијализацији. Оне могу бити редовне и ванредне. У

редовне спадају излазак у град, одсуство неколико дана у току године, допуст за државне и верске празнике и томе слично. У ванредне спадају ванредни изласци ван затворске установе који се одобравају због присуства сахрани члану породице, крштењу, венчању у породици, одласку на суд ради остваривања правних интереса и томе слично (Мацановић, 2011).

Осуђена лица се на основу доброг владања, залагања на раду реализације утврђеног програма поступања и постигнутих резултата на плану преваспитања класификују у класификационе групе и то А, Б, Ц и П, односно, пријемну или полазну групу. Класификација се врши на свака три месеца на основу оцена од 1 до 5. У наставку је дата подела на класификационе групе (Илијић и Јованић, 2014):

- А група: лице које представља позитиван пример другим осуђеним лицима и од кога се великом вероватноћом очекује успешна ресоцијализација у друштвену средину. Осуђена лица распоређена у А класификациону категорију могу користити све редовне погодности.
- У Б категорију распоређује се осуђено лице код кога се на основу особина личности, врсте и тежине кривичног дела, оствареног нивоа преваспитавања, понашања и радног ангажовања очекује успешна адаптација на услове издржавања казне затвора и по реализацији програма поступања, успешна реинтеграција у друштвену средину. И лица распоређена у ову групу могу користити редовне погодности.
- У класификациону Ц групу распоређује се од кога се на основу особина личности, врсте кривичног дела, ранијег начина живота, понашања и радног ангажовања очекује отежано спровођење програма поступања и ког кога је потребно применити интензивни преваспитни рад. У ову групу распоређују се и осуђена лица по изреченој дисциплинској казни укора, забране коришћења погодности, као и лица по издржаној дисциплинској казни самице. Осуђеним лицима која припадају овој класификацијој групи не могу се додељивати погодности ван установе и не могу се ублажавати услови унутар установе.
- У припремну, односно, полазну групу, распоређују се лица која су тек дошла на издржавање казне и у тој групи налазе се најдуже два месеца. Осуђеним лицима распоређеним у ову групу не могу се додељивати погодности изласка из установе.

Из свега до сада наведеног, очигледно је да награде представљају важан стимулативни фактор који доприноси успешном процесу преваспитавања осуђеника у затворским установама и као такав подједнако је значајан и самом осуђенику ради поновног укључивања у друштво, јер има подстицајно дејство којим може да мотивише осуђеника за његово примерно владање и понашање. Одржавање реда и дисциплине кључна је компонента управљања затворима. Веома је важно истаћи да је, на основу начина на који се генеришу већи инциденти и побуне, могуће идентификовати мере које имају превентивни карактер, попут поступања са затвореницима на коректан начин, уз поштовање њиховог достојанства и личности и пружање адекватних, смислених услуга и активности као што су образовање, запошљавање и рекреација (Илијић и Јованић, 2014).

II ЕМПИРИЈСКИ ДЕО

Предмет емпиријског истраживања јесте испитати утицај социодемографских и криминолошких карактеристика осуђених лица на рецидивизам. Истраживање је усмерено на испитивање повезаности између социодемографских и криминолошких обележја, и рецидива осуђеника који су на извршењу казне затвора у казнено-поправном заводу.

Циљ овог истраживања је установити које су социодемографске и криминолошке карактеристике осуђеника специфичне за одређену врсту рецидива, односно представљају факторе повезане са рецидивом.

У складу са наведеним циљем, задатак истраживања јесте испитивање разлика између осуђеника према присуству и врсти рецидива у односу на њихове социодемографске и криминолошке карактеристике.

Издвојене су следеће истраживачке хипотезе:

X1: Низак социоекономски статус је повезан са свим посматраним облицима рецидива.

X2: Лош квалитет комуникације са породицом је повезан са свим посматраним облицима рецидива.

X3: Живљење у граду је фактор повезан са свим посматраним облицима рецидива

X4: Незапосленост и низак ниво образовања су фактори повезани са свим посматраним облицима рецидива.

X5: Рецидивима су склонији млађи испитаници (до 35 година), који нису ожењени или су разведени.

X6: Социодемографске карактеристике које су издвојене као фактори, повезани са рецидивом су у највећем проценту заступљене код осуђених који припадају категорији пенилошких рецидивиста.

X7: Вршење кривичних дела у периоду младалаштва, број извршених кривичних дела, зависност од психоактивних супстанци, честа новчана кажњаваност и историја изречених кривичних санкција које не подразумевају казну затвора су повезане са појавом рецидива код осуђеника.

X8: Криминолошке карактеристике које су издвојене као фактори повезани са рецидивом су у највећем проценту заступљене код осуђених који припадају категорији пенолошких рецидивиста.

Након прибављања одобрења од Министарства правде и Управе за извршење кривичних санкција Републике Србије, као и сагласности Управе затвора у Суботици, приступило се спровођењу истраживања. Након добијања података извршена је припрема података за обраду, која обухвата „чишћење“ матрице од података који су невалидни или одступају од стандардног очекиваног одговора на упитничким протоколима. Овако припремљени подаци коришћени су за анализу и тестирање истраживачких хипотеза. Након статистичке обраде података издвојени су кључни налази, извршена дискусија резултата и компарација са налазима сличних истраживања.

1. МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

1.1. Методе за прикупљање емпиријских података

Подаци су прикупљени путем упитника у форми анкете самопријављивањем који садрже релевантне информације о социодемографским и криминолошким карактеристикама осуђеника. Испитивање је извршено анонимно, папир-оловка методом, а испитаници су упознати са етичким нормама испитивања, као и са податком да ће информације које буду давали о себи бити заштићене и коришћене искључиво у научне сврхе. Други део података прикупљен је увидом у досијее осуђених из архиве окружног затвора у Суботици.

1.2. Методе обраде података

Подаци прикупљени из две врсте извора, били су упоредно анализирани како би се остварио свеобухватан увид у посматрани предмет истраживања. Одговори испитаника, као и подаци преузети из архиве затвора у Суботици, обрађени су дескриптивном статистиком, односно фреквенцијском анализом, а социодемографске и криминолошке разлике између три групе починилаца кривичних дела, односно рецидивиста (криминолошки, кривично-правни и пенолошки) који су смештени у Окружном затвору у Суботици анализирани су хи-квадрат тестом.

1.3. Просторни оквир истраживања

Истраживање је обављено у Окружном затвору у Суботици, установи полуотвореног типа намењеној за извршење казне затвора до три месеца и за извршење мере притвора.

1.4. Узорак истраживања

У истраживању је учествовало 100 испитаника мушког пола који се налазе на извршењу казне затвора у Окружном затвору у Суботици. Узорак истраживања такође је чинило и 100 испитаника мушког пола који су раније били на извршењу казне

затвора, а њихови подаци су преузети из архиве окружног затвора у Суботици уз одобрење Етичке комисије и надлежних органа затвора. Просечна старост испитаника на извршењу казне била је 30.43 године ($sd = 11.83$). Осуђени Окружног затвора у Суботици, који су учествовали у истраживању, су осуђени на казну затвора до годину дана, с обзиром на то да нису починили тешка кривична дела.

1.5. Извори података, начин прикупљања података, технике испитивања и инструменти

Подаци за истраживање прикупљени су из две врсте извора. Први извор чине осуђена лица на извршењу казне затвора у Окружном затвору у Суботици, док други извор чине досијеи осуђеника из архиве овог завода. Екстензивним прегледом литературе издвојене су варијабле које су се показале значајним у ранијим истраживањима са сличном тематиком. Ове варијабле су уврштене у два инструмента која су коришћена у истраживању:

1. Анкета самопријављивањем осуђеника (АСО) конструисана је за потребе магистарског рада од стране аутора. Анкета садржи низ питања у вези са социодемографским и криминолошким карактеристикама коју испитаник попуњава заокружујући одговоре на ставкама које су већином дихотомног и затвореног типа.
2. Упитник за прикупљање података из архиве окружног затвора у Суботици (УПА), такође је конструисан за потребе магистарског рада од стране аутора. Упитник се попуњава преузимањем потребних информација садржаних у досијеима осуђених из архиве затвора. Оба инструмента се налазе у прилогу рада.

2. РЕЗУЛТАТИ

У Табели 1, приказана је анализа фреквенција код пенолошких и кривично-правних рецидивиста.

Табела 1. *Анализа фреквенција код пенолошких и кривично-правних рецидивиста*

			Кривично-правни (30%)	Пенолошки (70%)
Старост	Млађи	70%	29.3%	70.7%
	Старији	30%	30%	70%
Старост када је извршено прво кривично дело	Млађи	59.5%	20.5%	79.5%
	Старији	40.5%	9%	91%
Место	Село	43%	34.9%	65.1%
	Град	57%	25.4%	74.6%
Запослење	Запослен	27%	48.1%	51.9%
	Незапослен	35.5%	16.9%	83.1%
	Сезонски	37.5%	28%	72%
Образовање	ОШ	53%	21.7%	78.3%
	СШ	41.5%	38.6%	61.4%
	Факултет	5.5%	36.4%	63.6%
Социоекономски статус	Низак	51%	16.7%	83.3%
	Просечан	45.5%	44%	56%
	Висок	3.5%	28.6%	71.4%
	Ванбрачна заједница	56.5%	24.8%	75.2%
Брачни статус	Ожењен	23.5%	36.2%	63.8%
	Разведен/удовац/ неожењен	20%	35%	65%
Деца	Има	56.5%	25.7%	74.3%
	Нема	43.5%	34.5%	65.5%
Посете	Има	64.5%	35.2%	64.8%
	Нема	35.5%	19.4%	80.6%
	Лоша	29%	12.1%	87.9%
Комуникација	Добра	40.5%	34.6%	65.4%
	Одлична	30.5%	39.3%	60.7%
Насилно понашање	Да	30.5%	8.2%	91.8%
	Не	69.5%	38.8%	61.2%
Дисциплинско кажњавање	Да	37%	14.9%	85.1%
	Не	63%	38.1%	61.9%
Број дисциплинских казни	Ниједном	63.5%	37.8%	62.2%
	1-2 пута	29.5%	18.6%	81.4%
	3-5 пута	4.5%	0%	100%
	Више од 5	2.5%	0%	100%
Алкохол	Да	68.5%	21.9%	78.1%
	Не	32.5%	46%	54%
	Не конзумира	32.5%	46%	54%
	1-2 путагодишње	9%	33.3%	66.7%
Количина алкохола	1-2 пута месечно	24%	15.9%	84.1%
	1-2 пута недељно	22%	0%	100%
	Сваки дан	12.5%	0%	100%
Наркотици	Да	33.5%	23.9%	76.1%
	Не	66.5%	32.3%	67.7%
	Не конзумира	66.5%	32.5%	67.7%
Количина наркотика	1-2 пута	4%	12.5%	87.5%
	годишње			

Санкција	1-2 пута месечно	7.5%	21.1%	78.9%
	1-2 пута недељно	9.5%	28%	72%
	Сваки дан	12.5%	5.9%	94.1%
	Новчана	17%	33.3%	66.7%
	Условна	13%	50%	50%
	Затвор	70%	23%	77%
	1-5	69.5%	38.1%	61.9%
Број дела	5-10	20%	7.5%	92.5%
	Више од 10	10.5%	14.3%	85.7%
Осуђиваност	Да	74.5%	20.1%	79.9%
	Не	25.5%	56.9%	43.1%
	Крађа	51.5%	13.5%	86.5%
	Разбојништво	9%	10%	90%
	„Диловање“ дрого	12.5%	15%	85%
	Кријумчарење људи	6%	50%	50%
	Недавање издржавања	0.5%	100%	0%
Врста кривичног дела	Утаја новца	5%	25%	75%
	Недозвољене полне радње	0.5%	100%	0%
	Насиље у породици	8%	12%	88%
	Насилничко понашање	5.5%	20%	80%
	Фалсификовање новца	1%	0%	100%

Приликом анализе резултата спроведеног истраживања, потребно је поћи од чињенице да је, како је већ наведено, анкете попуњавало 100 испитаника осуђених на казну затвора који се налазе на извршењу казне у Окружном затвору у Суботици. Други извор података, за такође 100 испитаника, чине досијеи осуђеника из архиве овог завода. Приликом анализе резултата, такође треба навести чињеницу да 30% испитаника обухваћених овим истраживањем чине кривично-правни, а 70% пенолошки рецидивисти. Што је добијено питањем у упитнику о томе да ли су први пут осуђени на казну затвором.

Када је варијабла старост у питању, резултати истраживања указују на чињеницу да се **70% испитаника млађих од 35 година налази у затвору на извршењу казне**, при чему 29,3% припада групи кривично-правних рецидивиста, а 70,7% групи пенолошких рецидивиста.

Када је у питању старост када је почињено прво кривично дело, у овом истраживању добијено је да је 59,5% испитаника починило прво кривично дело пре 35. године живота. Од укупног броја испитаника, истраживањем је, како је већ наведено, обухваћено 30% кривично-правних рецидивиста (59 испитаника) и 70% пенолошких

рецидивиста (141 испитаник). Од 59 испитаника, кривично-правних рецидивиста, 41 је починио прво кривично дело пре 35. године живота. Од 141 испитаника, пенолошких рецидивиста, 99 их је починило прво кривично дело пре 35. године живота.

Када је место становања у питању, резултати истраживања показали су да је 43% испитаника живело на селу пре него што су осуђени на казну затвора, док их је 57% живело у граду. Од укупног броја испитаника који су живели на селу, 65.1% чине пенолошки рецидивисти, док од укупног броја испитаника који су живели у граду већину, такође, чине пенолошки рецидивисти (74.6%).

Већина осуђених лица је, пре осуде на казну затвора, обављала неки сезонски посао односно, од укупног броја испитаника 37,5% обављало је неки сезонски посао, 27% је било запослених, а 35,5% их је било незапослених. При томе, 51.9% незапослених, 83.1% незапослених и 72% сезонских радника чине пенолошки рецидивисти.

Образовна структура испитаника је таква да 53% има завршену основну школу, 41,5% има завршену средњу школу, а свега 5,5% има завршен факултет. Од укупног броја испитаника који имају завршену само основну школу (53%), 78.3% је пенолошких рецидивиста. Од укупног броја испитаника са завршеном средњом школом (41,5%), 61.4% је пенолошких рецидивиста, док факултет има завршено само 7 лица која су пенолошки рецидивисти и 4 лица која су кривично-правни рецидивисти.

Резултати указују на неповољну структуру када је у питању социоекономски статус. Наиме, на основу података из архиве, као и података добијених из анкета испитаника, процењено је да 51% испитаника има исподпросечан материјални статус, од чега 83.3% припада групи пенолошких рецидивиста, 45,5% их је просечног материјалног статуса, од чега је 56% пенолошких рецидивиста, док је 3,5% испитаника високог материјалног статуса, од чега је у ту групу распоређено само 5 пенолошких рецидивиста.

Од укупног броја испитаника 56,5% никада није било у званичној брачној заједници, већ у ванбрачним, од чега су 75.2% пенолошки рецидивисти, 23,5% их је у браку, од чега су 63.8% пенолошки рецидивисти, док су 20% испитаника били разведени, неожењени или су удовци, од чега је 65% пенолошких рецидивиста.

Резултати истраживања указују и на чињеницу да 56,5% осуђеника има децу, од чега су 74,3% пенолошки рецидивисти, док 43,5% испитаника нема деце, при чему 65,5% припада групи пенолошких рецидивиста.

Када су у питању посете у затвору, 64,5% испитаника имало је посете током боравка у затвору, док 35,5% није имало, односно, нема посете у затвору. Током боравка у затвору 64,8% пенолошких рецидивиста имало је посета у затвору од укупног броја испитаника за које је процењено да су имали посете током боравка у затвору.

На основу података добијених из досијеа испитаника који су претходно били у затвору, као и на основу анкета које су попуњавали испитаници који се тренутно налазе у затвору, процењено је да је, када су у питању комуникација и односи са породицом, 40,5% испитаника имало добру комуникацију и односе са породицом, 30,5% их је имало одличну комуникацију и односе са породицом, док је процењено да је 29% испитаника имало лошу комуникацију и односе са породицом. Од 29% испитаника који су имали лошу комуникацију и односе са породицом, чак 87,9% припада групи пенолошких рецидивиста.

Насилном понашању склонији су пенолошки рецидивисти. Истраживање указује на чињеницу да је 91,8% испитаника, пенолошких рецидивиста, склоно насилном понашању, док је процењено да је само 8,2% кривично-правних рецидивиста склоно насилном понашању.

Слична ситуација је и када је дисциплинско кажњавање у питању. Од укупног броја кривично-правних рецидивиста, процењено је да их је 5,5% дисциплински кажњавано, док 24,5% није било дисциплински кажњавано. Када су пенолошки рецидивисти у питању, 31,5% их је било дисциплински кажњаваних, а 39% нису били дисциплински кажњавани. При томе, у групи кажњаваних више од 3 пута налазе се искључиво пенолошки рецидивисти (100%).

Када је у питању број дисциплинских казни, резултати истраживања указују да ниједном није било кажњено 63,5% од укупног броја испитаника, 1-2 пута било је кажњено 29,5% испитаника, 3-5 пута било је кажњено 4,5% испитаника, док је више од 5 пута било кажњено свега 2,5% испитаника, од чега сви припадају групи пенолошких рецидивиста.

Од укупног броја испитаника, процењено је да је 68,5% злоупотребљавало алкохол, док 32,5% посто није злоупотребљавало алкохол. Од укупног броја

испитаника за које је процењено да злоупотребљавају алкохол, 78.1% припада групи пенолошких рецидивиста. Од укупног броја испитаника процењено је да 32,5% није злоупотребљавало алкохол, да их 9% конзумира 1-2 пута годишње, 24% конзумира алкохол 1-2 пута месечно, 22% конзумира алкохол 1-2 пута недељно, а 12,5% конзумира алкохол сваки дан. Веома је интересантан податак да, од укупног броја осуђеника који конзумирају алкохол чешће од једном недељно, сви испитаници спадају у групу пенолошких рецидивиста (100%).

Када је у питању конзумирање наркотика, процењено је да је 33,5% испитаника конзумирало наркотике, док 66,5% испитаника није конзумирало наркотике. Од укупног броја испитаника који конзумирају наркотике, резултати указују да 4% испитаника конзумира наркотике 1-2 пута годишње, 7,5% испитаника конзумира наркотике 1-2 пута месечно, 9,5% их конзумира 1-2 пута недељно, док их 12,5% конзумира сваки дан. Наркотике чешће користе пенолошки рецидивисти (76.1% од укупног броја испитаника који конзумирају алкохол).

Од укупног броја испитаника обухваћених овим истраживањем, процењено је да је 63% испитаника, када су санкције у питању, најчешће осуђено на казну затвора. Од укупног броја испитаника осуђених на казну затвора, 48,5% је пенолошких рецидивиста. Када су санкције у питању, процењено је и да је 16% испитаника најчешће кажњавано условном осудом, од чега су 8% кривично-правни и 8% пенолошки рецидивисти, док је 21% испитаника најчешће санкционисано новчаном казном, од чега су 14% пенолошки, а 7% кривично-правни рецидивисти.

Када је у питању број извршених кривичних дела, увидом у податке из архиве, као и на основу анкета које су попуњавали осуђеници, процењено је да је 69,5% од укупног броја испитаника починило 1-5 кривичних дела, од чега је 43% пенолошких и 26,5% кривично-правних рецидивиста. Број кривичних дела у распону од 5-10 почињених дела, починило је 20% од укупног броја испитаника, с тим да 18,5% припада групи пенолошких, док 1,5% припада групи кривично-правних рецидивиста. Више од 10 кривичних дела починило је 10,5% испитаника, од чега 9% припада групи пенолошких, а 1,5% кривично-правним рецидивистима.

Од укупног броја испитаника, 74,5% су били осуђивани за претходно кривично дело, од чега је 59,5% пенолошких рецидивиста. Када је осуђиваност у питању, 22,5% испитаника није било осуђивано пре актуелне казне затвором, од чега је 11%

пенолошких и 14.5% кривично-правних рецидивиста. Овакав резултат поклапа се са претходним истраживањима у којима је потврђено да је стопа рецидивизма (пенолошког или кривично-правног) изузетно висока, и достиже проценат од чак 80%. Међутим, треба имати у виду чињеницу да се осуђеним лицима нигде не евидентирају кривична дела која су извршили пре навршених 14 година живота, тј. док су још имала статус детета у кривичноправном смислу. Стога, наведени резултати су само привид јер нису узета у обзир кривична дела почињена пре 14. године, као и кривична дела која су почињена а за која се лицу, починиоцу истих, није изрекла нека санкција. Када би се све наведено узело у обзир, проценат вишеструко осуђиваних лица, вероватно би се значајно повећао. Тиме би и реална стопа рецидивизма била већа од наведене!

Када се говори о врсти кривичног дела, закључује се да је 51.5% свих починилаца извршило крађу или тешку крађу, а 86.5% починилаца овог кривичног дела спада у групу пенолошких рецидивиста. Разбојништво код пенолошких рецидивиста је детектовано у 8% случајева, кријумчарење људи у 3%, а недозовљено држање и дистрибуирање опојних средстава у 5%. Следе утаја пореза (3.5%), насиље у породици (6.5%), насилничко понашање и спречавање лица у вршењу службене дужности (4.5%) као и фалсификовање новца (1%). Сва остала кривична дела код пенолошких рецидивиста детектована су у мање од 1% свих случајева.

Табела 2. Тестирање значајности разлика фреквенција између кривично-правних и пенолошких рецидивиста

	χ^2	df	P
Старост	0,36	1	0,55
Старост када је извршено прво кривично дело	0,01	1	0,92
Место	2,10	1	0,15
Запослење	14,53	2	0,00**
Образовање	6,62	2	0,04*
СЕС	17,22	2	0,00**
Брачни статус	2,80	2	0,25
Деца	1,84	1	0,18
Посете	5,47	1	0,02*
Комуникација	12,32	2	0,00**
Насилно понашање	19,15	1	0,00**
Дисциплинско кажњавање	12,10	1	0,00**
Број дисциплинских казни	13,40	3	0,00**
Алкохол	12,09	1	0,00**
Количина алкохола	22,90	4	0,00**
Наркотици	1,53	1	0,22
Количина наркотика	2,36	4	0,67
Санкција	9,31	2	0,01**

Број кривичних дела	16,62	2	0,00**
Осуђиваност	24,65	1	0,00**
Врста кривичног дела	28,75	9	0,00**

Увидом у Табелу 2 у којој су наведени резултати хи-квадрат теста за независне узорке, констатује се да се варијабла запослење издваја као фактор повезан са посматраним облицима рецидива (кривично-правни и пенолошки рецидив). Резултати истраживања показују да су и варијабле образовање, СЕС, посете сродника и комуникација са породицом повезане са посматраним облицима рецидива. Показало се и да варијабле старост, старост када је извршено прво кривично дело, место становања, брачни статус и деца (да ли их осуђено лице има или нема) нису повезане са посматраним облицима рецидива. Увидом у табелу 1, може се закључити да су незапосленост, ниско образовање, низак СЕС

Када су у питању криминолошке карактеристике, резултати истраживања показују да су варијабле насилно понашање, дисциплинско кажњавање, број дисциплинских казни, алкохол и количина алкохола, као и санкција, број кривичних дела и претходна осуђиваност, повезане са посматраним облицима рецидива осуђених лица. Од криминолошких карактеристика, варијабле наркотици и количина наркотика нису доведене у везу са посматраним облицима рецидива.

Веома је важно споменути и чињеницу да, када су у питању социодемографске карактеристике, резултати истраживања показују да је највећи број наведених карактеристика, које су издвојене као фактори повезани са рецидивом, у највећем проценту заступљен код осуђеника који припадају категорији пенолошких рецидивиста. То се показало за варијабле запослење, образовање, СЕС, посете сродника и комуникацију са породицом.

Када су криминолошке карактеристике у питању, резултати су слични као и када су социодемографске карактеристике у питању. Наиме, већина криминолошких карактеристика које су издвојене као фактори повезани са рецидивом су у највећем проценту заступљене код осуђених који припадају категорији пенолошких рецидивиста. Варијабле које су заступљеније код пенолошких рецидивиста су: насилно понашање, дисциплинско кажњавање, број дисциплинских казни, алкохол и количина алкохола, број кривичних дела и претходна осуђиваност. Када је у питању варијабла санкција која се такође показала статистички значајним фактором који се доводи у везу са посматраним облицима рецидива, показало се да су новчана казна и казна затвором заступљеније код пенолошких рецидивиста, док исто не важи за условну осуду. Од кривичних дела, једино се крађа (и тешка крађа) показала значајно повезана са пенолошким рецидивом, с обзиром на то да разлика у броју испитаника између

кривично-правних и пенолошких рецидивиста који су починили крађу износи скоро 25% укупног узорка.

3. ДИСКУСИЈА

Циљ овог истраживања био је испитати утицај социодемографских и криминолошких карактеристика осуђених лица на рецидивизам. Истраживање је, заправо, било усмерено на испитивање повезаности између социодемографских и криминолошких обележја, и рецидива осуђеника који су на извршењу казне затвора у казнено-поправном заводу. За потребе овог истраживања коришћени су подаци прикупљени путем упитника у форми анкете самопријављивањем који садрже релевантне информације о социодемографским и криминолошким карактеристикама осуђеника. Испитивање је извршено анонимно, папир-оловка методом, при чему су испитаници били упознати са етичким нормама испитивања, односно, са чињеницом да ће информације које буду давали о себи бити заштићене и коришћене искључиво у научне сврхе. Други део података прикупљен је увидом у досијее осуђених из архиве окружног затвора у Суботици.

Имајући у виду резултате добијене овим истраживањем, констатује се да су готово све хипотезе постављене у раду, делимично, или у потпуности потврђене.

На основу представљених резултата истраживања може се констатовати следеће:

Хипотеза 1: Низак социоекономски статус је повезан са свим посматраним облицима рецидива.

Ова хипотеза у потпуности је потврђена.

Резултати спроведеног истраживања потврђују резултате претходних студија које доводе у везу низак социоекономски статус са рецидивом осуђених лица (Agnew, 1999; Allen, 1996; Currie, 1996; Lievore, Scalora, Garbin, Baron, & Straus, 1987, према Лукић, 2015; Freeman, 1987; Скакавац, 2009; Скакавац, 2014). У овом истраживању, констатовано је да су осуђеници, у највећем проценту, ниског социоекономског статуса (51% испитаника), потом просечног материјалног стања (45,5%), а да је најмање оних који су проценили своје материјално стање као високо (3,5%). Такође, резултати хи-квадрат теста указују на значајну разлику између кривично-правних и пенолошких рецидивиста, у смеру да су пенолошки рецидивисти нижег материјалног стања од

кривично-правних рецидивиста. Према неким ставовима вршење кривичних дела објашњава се постојањем озлојеђености која настаје као последица статусне неједнакости. Незадовољство материјалним стањем може се јавити услед опажања материјалних властитих услова и њиховог поређења са материјалним условима других људи. Овакав начин сагледавања и те како може да утиче на криминално понашање, чак више и од објективних показатеља (Agnew, 1999). Економска депривација може повећати стопу криминала, при чему криминал може, опет, повећати економску депривацију тако што бившем осуђенику за неко кривично дело смањује шансу за запослење (Allen, 1996; Currie, 1996; Freeman, 1987). Отуда и не чуди резултат да је лош материјални, односно, социоекономски статус, доведен у везу са посматраним облицима рецидива. Уколико је сиромаштво значајније изражено у некој средини, оно ће бити веома битан фактор у почињењу одређених кривичних дела. Међутим, резултате не треба посматрати „црно-бело“, јер није увек и само лош социоекономски статус, односно сиромаштво, једини фактор за који се може рећи да утиче на појаву криминалитета и рецидива осуђених лица. Са друге стране, постоје и теорије и схватања, која су већ наведена у раду, о чињеници да су појединачна кривична дела „резервисана“ управо за припаднике високог социоекономског статуса, попут кривичних дела повезаних са преварама на берзи, организованог криминала и корупције. О оваквој врсти прекршаја нема јасних статистичких приказа, она се веома тешко откривају и доказују, а рецидив почињеног ових кривичних дела се подразумева, јер представља „део бизниса“. У овом раду испитаници су били лица која су осуђена на казну затвора, стога је само споменуто да права стопа криминалитета, па самим тим и рецидива, никада није, нити ће бити откривена, јер многа кривична дела нису истражена, многа лица нису осуђена за почињена кривична дела, а самим тим није постојала могућност испитивања да ли су иста поново починила неко кривично дело. Када би постојала реална слика стопе криминалитета и рецидива, можда би резултати били потпуно другачији од оних добијених у овом истраживању.

Хипотеза 2: Лош квалитет комуникације са породицом је повезан са свим посматраним облицима рецидива.

И ова хипотеза је у потпуности потврђена.

Већ је наведено да је процењено да 40,5% испитаника има добру комуникацију са породицом, а 30,5% испитаника има одличну комуникацију. Међутим, процењено је да 29% испитаника има лошу комуникацију са породицом од чега 26,5% испитаника

припада групи пенолошких рецидивиста. Такође, резултати хи-квадрат теста указују на разлику између пенолошких и кривично-правних рецидивиста, и то у смеру да пенолошки рецидивисти имају значајно лошију комуникацију с породицом од кривично-правних рецидивиста. Ови резултати указују на чињеницу да су лоша комуникација међу члановима породица, односно, дисфункционални породични односи, повезани са свим посматраним облицима рецидива. Резултати спроведеног истраживања поклапају се са претходним налазима који (Eagly, 1987; Eagly & Steffen, 1986; Скакавац, 2014; Sullivan, Mino, Nelson & Pope, 2002; Travis, Solomon & Waul, 2001; Travis, Solomon & Waul, 2001; Visser & Courtney, 2006; Visser, Kachnowski, La Vigne & Travis, 2004) указују на значај контаката са породицом и односа са члановима породице. Обзиром на то да је породица увек представљала најзначајнију заједницу у свим историјским типовима друштва, она представља и полазну тачку васпитања и сматра се једном од битних детерминанти понашања личности. Од породичних односа очекује се да буду трајни и да опстају и у кризним ситуацијама, а да би се то остварило, изузетно је битна добра комуникација међу члановима породице, односно, добар однос. У прилог овом истраживању иду и резултати истраживања који указују на чињеницу да осуђена лица очекују емотивну, али и материјалну подршку од стране породице. Они који су имали подршку коју су очекивали, ређе су рецидивирали од оних који нису имали подршку породице, услед лоших породичних односа (Travis, Solomon & Waul, 2001; Visser & Courtney, 2006; Visser, Kachnowski, La Vigne & Travis, 2004). Овакве резултате потврђује и истраживање којим је констатовано да осуђеници који имају блиске везе са породицом имају 6 пута мањи ризик од преступништва, а подршка породице доприноси повећању изгледа за успешну реинтеграцију (Sullivan, Mino, Nelson & Pope, 2002).

Слични резултати добијени су и у истраживању спроведеном на територији Републике Србије. Резултати овог истраживања указују на значај контакта осуђеника са породицом (Скакавац, 2014). У овом истраживању показало се да 38% повратника уопште нема комуникацију са породицом, док 62% осуђеника има комуникацију, што је, свакако, позитиван налаз. У спроведеном истраживању указано је и на значај комуникације чланова породице и са особљем установе које је задужено за преваспитавање и ресоцијализацију осуђених јер се, приликом тога, редовно размењују информације и договарају се око активности.

На основу резултата наведених истраживања може се закључити да ће повољнија породична ситуација, с аспекта васпитања и социјализације, повећати вероватност успешније адаптације осуђеника. Међутим, поремећени породични односи, као и присуство породичне патологије, често воде спектру девијантних понашања. У прилог томе иде и истраживање у ком је констатовано да лоши породични односи, одсуство комуникације са осуђеником од стране сродника, али и укупан социјални статус, укључујући и стамбене и материјалне прилике, радну активност, образовање и томе слично, утичу на повећање појава неких облика девијантности који неповољно делују на опште прихватање осуђеника током третмана, његову ресоцијализацију након изласка из затворске установе и поновно извршење кривичног дела (Lykken, 1996). Досадашња истраживања указују на већи значај односа са члановима породице, било да је у питању примарна (породица порекла) или секундарна (породица основана у брачној заједници) породица, од чињенице да ли је осуђеник у брачној, или ванбрачној заједници, да ли је разведен, удовац, има ли деце или нема. Такође, истраживања указују и на међусобну испреплетаност социодемографских и криминолошких фактора када је у питању учињење кривичног дела, а самим тим и рецидив осуђеног лица.

Хипотеза 3: Живљење у граду је фактор повезан са свим посматраним облицима рецидива.

Наведена хипотеза није потврђена.

Место становања није важно када је реч о рецидиву, односно, није фактор који је повезан са посматраним облицима рецидива. Многобројна истраживања, указују на чињеницу да став средине у коју се враћа бивши осуђеник јесте од веће важности за његову реинтеграцију, од тога да ли се осуђеник враћа у сеоску или градску средину, односно, да ли потиче из градске или сеоске средине (Лотар, Каменов и Лебедина Манзони, 2010; Микшај- Тодоровић и Буђановац, 2000; Sampson, Morenoff, & Gannon-Rowley, 2002). Неприхваћеност осуђеника по изласку из затворске установе често је условљена и стањем, односно, окружењем локалне средине у коју се враћа (Kirk, 2009; Kubrin & Stewart, 2006; Sampson, Morenoff, & Gannon-Rowley, 2002; Wehrman, 2010). Већина лица осуђених на казну затвора, постају стигматизовани од стране других лица, посебно од стране оних из чије средине потичу. Из тих разлога је неопходно да бившем осуђенику ужа и шира друштвена заједница пружи помоћ и подршку, како не би дошло до поновног учињења кривичног дела. Резултати неких истраживања показују да став друштвене заједнице према осуђенику одређује и врста кривичног дела. Показало се да

се у многобројним културама и традиционалним схватањима, не посматрају се на исти начин лопов, убица, силоватељ и слично (Коцеић и Шимпрага, 2013).

Када је у питању реинтеграција бившег осуђеника у сеоску, односно, градску средину, истраживања дају контрадикторне резултате. У истраживању које су спрели Ковчо Вукадин, Малоић и Рајић (Ковчо Вукадин, Малоић и Рајић, 2013) када је у питању сеоска средина, као основни проблем наводи се проблем мале средине. Село, као мала средина склоно је осудама и неправдама, што свакако отежава процес прилагођавања у средину ван затворске установе. Али, са друге стране, мала средина итекако може олакшати прилагођавање животу ван затвора прихватајући, без осуде, особе по изласку из затвора. С обзиром на наведено истраживање, могло би се претпоставити да би процес реинтеграције требао тећи једноставније у граду, у односу на потешкоће са којима се бивши осуђеник сусреће на селу. Предност градске у односу на сеоску средину јесте већа анонимност из чега произилази да обележеност бившег осуђеника мање долази до изражаја. Ипак, показало се да је највећи проблем у процесу прилагођавања бивших затвореника у градску друштвену средину, велики каузалитет између урбаних средина и криминалитета (Лотар, Каменов и Лебедина-Манзони, 2010). На основу овог истраживања, сматра се да је процес прилагођавања бившег осуђеника тежи у градској, него у сеоској средини. Резултати наведеног истраживања, поклапају се са подацима да је већи проценат бивших осуђеника, који поново почине кривично дело, из града (Матаија, 2014). Ипак, у градским срединама, улога и значај служби за постпеналну помоћ много је већа.

На основу наведеног, очигледно је да су резултати истраживања поприлично контрадикторни, када је у питању поврат осуђеника и повезаност са урбаном, односно руралном средином. Нека статистичка истраживања су указала на то да половина или две трећине повратника живи у граду, али да од укупног броја повратника, једне и друге популације две трећине потиче са села (Ђуричић, 2011). Ипак, резултати наведеног истраживања поклапају се са резултатима истраживања које је спровео Матаија (Матаија, 2014) у ком се наводи да и урбана и рурална средина имају и предности и мане када је у питању прилагођавање осуђеника на друштвену заједницу ван затворске.

Оно што се може констатовати на основу свега наведеног јесте да би се дејство затворске заједнице на поновно вршење кривичних дела сигурно смањило када би делинквент после изласка из установе био боље прихваћен од стране ужих и ширих

друштвених група и организација.Обзиром на то да се бивши осуђеник неретко враћа у средину, било градску или сеоску, која га познаје као починиоца кривичног дела, врло често долази до неприхватања таквог лица као корисног члана друштвене заједнице, тако да се оно поново враћа криминалном понашању.

Починилац кривичног дела, неретко је био у заједници са особама склоним почињењу кривичних радњи. То могу бити особе из породичног окружења, пријатељи и томе слично. Истраживања показују да постоји велика вероватноћа да ће учинилац кривичног дела, уколико се врати у такво окружење, поново учинити кривично дело (Andrews, Bonta, & Wormith, 2006, 2011; Gendreau, Little, & Goggin, 1996; Hagan, 1993; Sampson, Morenoff, & Gannon-Rowley, 2002; Visher & Travis, 2003). Овакви налази објашњавају се „ефектом просторне заразе“- живети у близини или у заједници са онима који су склони понављању кривичних дела, повећаће вероватноћу понављања таквих дела код појединца (Mennis, Harris, Obradovic, Izenman, Grunwald & Lockwood, 2011).

Резултати овог истраживања у складу су са налазима других истраживања која као битне факторе повезане са посматраним облицима рецидива, а пре свега са пенолошким рецидивом, наводе ставове друштвене заједнице у коју се бивши осуђеник враћа, потом став према учињеном кривичном делу и „ефекат просторне заразе“. Уколико је бивши осуђеник добро прихваћен од друштвене заједнице у коју се враћа, и уколико се враћа у заједницу са особама које нису склоне почињењу кривичних дела. претпоставља се да ће реинтеграција бити успешна и да до рецидива неће доћи, било да се враћа у градску или сеоску средину.

Хипотеза 4: Незапосленост и низак ниво образовања су фактори повезани са свим посматраним облицима рецидива.

На основу добијених резултата констатује се да је наведена хипотеза у потпуности потврђена и када је у питању незапосленост, али и низак ниво образовања.

Резултати овог истраживања указују на чињеницу да је навише оних осуђеника који обављају сезонске послове (37,5%), односно, послове који им не пружају финансијску сигурност и добит у дугорочном периоду. Велики је проценат испитаника који су били незапослени пре извршења казне затвора (35,5%), док их је било запослених свега 27%. Пенолошки рецидивисти су значајно нижег образовања од кривично-правних рецидивиста, а уједно се разликују и по варијабли запослење у смеру

да пенолошки рецидивисти немају сталан посао, за разлику од кривично-правних, на шта указују и резултати хи-квадрат теста за независне узорке.

Када је образовна структура у питању, највећи је проценат испитаника са завршеном основном школом, потом са средњом школом, док је најмање високо образованих испитаника (свега 5,5%).

Образовање је један од кључних фактора које има важну улогу у рехабилитацији лица осуђеног на казну затвора, јер оно представља облик васпитања и социјализације личности и оспособљавања за посебну делатност, занимање, као и усклађеност сопственог понашања са осталим члановима друштва (Бошковић, 2015). Показало се да образовање има капацитет да формира мост на путу ка социјалној инклузији осуђеника, посебно оних који се суочавају са социјалном искљученошћу често и пре него што дођу у затвор, као и након изласка из затвора. У последње време иде се на то да затвори, пружањем позитивног окружења за учење, могу да утичу на осуђеника да паметно искористе време проведено у установи, попуне празнине у њиховом знању, учењу и навикама и побољшају могућности запошљавања по изласку из установе (Hawley, Murphy & Souto-Otero, 2013). Сви ти фактори могу смањити шансе за рецидив. Образовање осуђенику обезбеђује стицање образовног нивоа који је пропуштен током ранијег школовања, пружа непроцењиво радно искуство, развија радне и моралне навике и подиже ниво самопоштовања све то доприноси успешнијој социјалној реинтеграцији и лакшем укључивању у процес рада на слободи. Истраживања показују да је на тај начин могуће је елиминисати управо оне факторе који су довели до извршења кривичног дела (Жунић-Павловић и Јованић, 2006).

Резултати многих истраживања у складу су са овим и показују да већина учиниоца кривичних дела има низак ниво образовања, ниске или непотпуне квалификације и нестабилну историју запошљавања по пријему у казнено-поправну установу (Brown, 2000; Gerber & Fritch, 1995; Hawley, Murphy & Souto-Otero, 2013). И резултати који показују да се се у криминалне активности, најчешће, упуштају и лица просечног образовања, такође, иду у прилог овом истраживању (Бошковић, 2015). Слична констатација може се пронаћи у истраживању криминалитета малолетника (Јованић, Жунић и Илић, 1999), где се такође образовна структура помера ка централним вредностима, у овом случају ка средњој стручној спреми.

Иако се сматра да не постоје валидни докази који указују да је недостатак образовања један од фактора ризика за извршење кривичног дела, неоспоран је податак да су осуђена лица нижег нивоа образовања од незатворске популације, као и да им недостају основне вештине читања и рачунања (Hawley, Murphy & Souto-Otero, 2013). Осим повећања броја затворске популације у САД-у, нарочито се забрињавајућим чини податак да је већина поменуте популације слабог образовања и врло малог дијапазона способности потребних за запошљавање (Cho & Tyler, 2013). Око 68% затвореника у државним затворима не поседује диплому средњошколског нивоа образовања (Harlow, 2003, према Cho & Tyler, 2013). У Флориди чак 80% затвореника показују на тестовима нивое писмености који су испод препорученог нивоа за основну школу (Cho & Tyler, 2013).

Да је проблем необразованости осуђеника присутан на глобалном нивоу, говоре и подаци развијенијих европских земаља. У Норвешкој, 8% осуђеника није завршило основну и средњу школу, а половина осуђеника није завршила све нивое средњег образовања (Norwegian Ministry of Education and Research, 2004). Резултати истраживања писмености у ирским затворима указују да 53% затворске популације има најнижи ниво писмености у Националном оквиру квалификација, или чак и нижи, у поређењу са 23% у општој популацији (Morgan & Kett, 2003).

Резултати истраживања спроведених у казнено- поправним заводима Републике Србије иду у прилог спроведеном истраживању. Наиме, ови резултати указују да је међу осуђеницима који се налазе на извршењу затворске казне најзаступљенија категорија осуђених са неким обликом средњошколског образовања- 54%, док је без икаквог стручног образовања чак 37% осуђених. За петину је предвиђено стручно оспособљавање што не задовољава ни минималне захтеве у правцу оспособљавања оних који су без квалификација (Јованић, 2010).

Према званичним подацима Управе за извршење кривичних санкција Републике Србије у 2009. години, међу осуђеним лицима било је 2,8% потпуно неписмених, 15,2% са незавршеном средњом школом, а свега 26,5% имало је завршену основну школу. Статистички подаци о образовном нивоу у 2013. години нису се важно променили. Према подацима из 2013. године, од укупног броја осуђених лица, 2,2% је потпуно неписмено, док је 15,6% са незавршеном основном школом. Основну школу има завршену 22,3% осуђеника, а 2,8% има незавршено средње стручно образовање.

Забрињавајућа чињеница у овом Извештају је присуство неписмених у 21. веку (Илић и Јованић, 2011).

Према подацима истраживања (Илић и Јованић, 2014) спроведеног у Казнено-поправним заводима на територији Републике Србије, показало се да завршеном средњом школом има највише испитаника (41%). Подједнако су заступљени испитаници са незавршеном средњом школом (18%) и завршеном основном школом. Завршен неки облик стручног усавршавања у виду заната има 12,6% испитаника, док високообразовани осуђеници учествују са 6%. Осуђени са непотпуном основном школом су најмање заступљени са 3,8% у испитиваној популацији.

Поред наведених, још мноштво истраживања указује на чињеницу да је ниво образовања повезан са појавом рецидивизма (Duwe & Clark, 2014; Ђуричић, 2011; Илић и Јованић, 2014; Кнежић и Савић, 2013; Скакавац, 2014). Према неким истраживањима, већина вишеструких повратника је без основног образовања и са минималним основним образовањем (Duwe & Clark, 2014; Жунић-Павловић, 2004). Већина осуђеника, како је већ наведено, има нижи ниво образовања (при чему многи напуштају школу пре 16. године), обавља повремене послове или је незапослена.

Истраживање реализовано у КПЗ Забела и КПЗ Сремска Митровица, на узорку од 260 осуђених, такође иде у прилог спроведеном истраживању. У узорку испитиваних показало се да је најзаступљенија популација осуђеника са завршеном средњом школом (40%), док непотпуну средњу школу или само основну има чак 46%, а непотпуну основну школу, 10% осуђеника, што је слично резултатима горе наведеног истраживања (Илић и Јованић, 2014).

Када су у питању резултати истраживања спроведених у САД и у Европи, констатовано је да затворска популација има нижи образовни ниво од опште популације у САД-у (Davis, Bozick, Steele, Saunders & Miles, 2013; Harlow, 2003), али и у Европи (Hawley, Murphy & Souto-Otero, 2013). Резултати студије спроведене у периоду од 1992. до 2002. године у Сједињеним Америчким Државама потврђују да у просеку око 50% свих затвореника који уђу у затворски систем, немају завршену средњу школу општег усмерења, а чак 75% нема завршену средњу стручну школу или школу еквивалентну том нивоу образовања (Prison Book Program, 2010).

Да је низак ниво образовања фактор који се доводи у везу са посматраим облицима рецидива, објашњава се тиме да се образовање сматра узрочником

делинквенције самим тим што нека истраживања указују на то да је, сразмерно степену образованости, криминалитет присутнији у неким друштвеним срединама. У прилог овој тези иду и истраживања која је потврђују посебно када су у питању деликти насиља (Petersilia, 2003; Rosenfeld, Petersilia, & Visher, 2008; Travis, Solomon, & Waul, 2001; Visher & Travis, 2003).

Ипак, неопходно је указати на чињеницу да је одсуство образовања последица и неких других узрока, а не појава настала сама од себе, те се може посматрати тек као посредни фактор рецидива осуђених лица (Бошковић, 2002). Не постоји „нуžno“ правило да ће свако лице са нижим степеном образовања починити кривично дело. Чињеница је да су лица са нижим степеном образовања склонија да исказују већи степен криминогеног понашања зато што нису прошли одговарајуће форме и степене социјализације и показало се да су таква лица, обично, склонија вршењу имовинских деликата и деликата насиља. Али, са друге стране, видови криминалитета попут правног, компјутерског и организованог, имају за претпоставку услов поседовање високостручног знања (Бошковић, 2015).

Дакле, иако подаци указују на то да у структури делинквената преовладавају особе са нижим степеном образовања, у теорији није доказано да се недостатак образовања закономерно мора одразити девијантно, као ни то да је са већим степеном образовања искључена тенденција криминалне оријентације.

У спроведеном истраживању показало се да је и незапосленост фактор који се доводи у везу са посматраним облицима рецидива. Према неким истраживањима, овај фактор представља и фактор ризика кариминалног понашања. Ову претпоставку потврђује истраживање које наводи да је у тренутку хапшења, чак 60% преступника било незапослено (Motiuk, 1996). Сличне ставове износи и Кронин (Cronin, 2011) који наводи да је запошљавање преступника након изласка из затвора уједно и најјачи заштитни фактор, те да су стопе поврата двоструко мање, ако се пореде бивши осуђеници са сталним запослењем и бивши осуђеници без посла. Студија која је проучавала однос незапослености и поврата учинилаца кривичног дела, утврдила је да годину дана након изласка из затвора, незапослени бивши осуђеници имају веће шансе да поново почине кривично дело, у односу на бивше осуђенике који су се запослили (Motiuk, 1996).

Резултати једног истраживања потврђују да бивши осуђеници који су пронашли запослење по отпуштању имају и мање вероватноће да ће рецидивирати (Strickland & Collins, 2010). Истраживања, даље, указују на чињеницу да добијање високо квалитетног запослења значајно смањује стопу рецидива (Uggen, 1999). Очигледно је, дакле, да запошљавање представља важан предуслов успешне реинтеграције у друштвену заједницу. Проналаском посла и остваривањем прихода, омогућено је бившим осуђеницима да постану успешни и на другим подручјима живота. Омогућено им је такође да стекну радно искуство и постану прихваћени и пуноправни чланови друштвене заједнице.

Недостатак посебног образовања и стручног оспособљавања неретко доводи до немогућности запослења или неадекватног запослења што условљава лоше материјалне услове живота, беду и сиромаштво, а све то могу бити фактори који се могу довести у везу са повратом. Истраживања показују да важан економски чинилац који у стицају са сиромаштвом, генерише делинквентне склоности, јесте незапосленост. Појава чије је обележје да мањи или већи део радно способног становништва, против своје воље, није ангажован у производњи или другим друштвено корисним делатностима, с правом се сматра једним од посредних социјалних криминогених фактора, будући да многа истраживања указују на то да су имовински деликти управо сразмерни појави незапослености (Laub & Sampson, 2003; Скакавац, 2014; Uggen, 2000; Western, Kling, & Weiman, 2001). Истраживања показују и да незапосленост може довести до вишеструког вршења криминалних радњи, посебно ако је учинилац кривичног дела осуђен на казну затвора (Крстић, 1996).

На основу свега наведеног, може се закључити да су незапосленост и низак ниво образовања фактори повезани са свим посматраним облицима рецидива. Међутим, када се доводе у везу са посматраним облицима рецидива, ови се фактори често не посматрају засебно, већ се сматрају међусобно повезанима, што су истраживања и показала. Низак степен образовања, низак социоекономски статус и незапосленост, готово увек утичу на погоршавање положаја појединца, доводећи га у инфериорнији положај у односу на запослене. Посматрајући досадашње налазе истраживања, најоптималније је, како је већ наведено, никада не узимати у обзир само један фактор приликом објашњавања узрока рецидива осуђених лица, јер се најчешће не доводи само један фактор у везу са рецидивом, већ низ међусобно испреплетаних фактора социјалне средине и других (Крстић, 1996).

Хипотеза 5: Рецидивима су склонији млађи испитаници (до 35 година), који нису ожењени или су разведени.

Наведена хипотеза није потврђена.

На основу резултата спроведеног истраживања, констатује се да старост, као ни брачни статус нису варијабле којесу повезане са рецидивом. Иако је процењено да је 70% испитаника који су били, или су актуелно, на извршењу казне затвора млађе од 35 година, показало се да ова варијабла није директно повезана са посматраним облицима рецидива. Када је брачни статус у питању, резултати истраживања указују на чињеницу да наведени статус, као ни чињеница да ли осуђено лице има деце или их нема, нису повезани са посматраним облицима рецидива.

Када је у питању брачни статус осуђеника, истраживања показују да је брачно стање осуђених лица чињеница која може имати утицаја на испољавање негативних последица извршења казне затвора (Agnew, 1999). Уколико се осуђена лица налазе у браку, усклађеност контаката са брачним партнером може утицати и на појачано испољавање других облика деприватности. Истраживања показују да укупна ситуација зависи од квалитета брачних односа који су постојали пре доласка на извршење казне затвора. Поремећаји у брачним односима сматрају се једним од микрогрупних фактора девијантности, како код супружника тако и код деце. Истраживања, такође, показују да у дисфункционалним брачним заједницама постоји тренд у понављању извршења кривичног дела насиље у породици од стране учиниоца-насилника, које се, најчешће, врши над женама (Campel & Muncer, 1994; Eagly & Steffen, 1986). Поремећени брачни односи, поред наведеног, могу да утичу и на појаву алкохолизма, прељубе, суицидалних поступака и томе слично.

Резултати истраживања (Скакавац, 2014) обављеног на узорку затвореника у казнено-поправним заводима на територији Републике Србије иду у прилог спроведеном истраживању и указују на чињеницу да је, конкретно у Ваљеву, 50% испитаника нежењено, око 30% их је у брачној заједници, а око 10% је остало без брачног партнера због смрти супружника или развода. Запажа се и правилност да у заводима у којима се издржава дужа казна затвора, расте и број разведених осуђеника, тако да их је у Падинској скели 8,7%, у Панчеву је 12,4%, а у Пожаревцу 22,4%, што

говори да последице извршења казне затвора имају свог одраза и на нестабилост брачних веза.

Постоје контрадикторни ставови у погледу питања да ли је брачни статус фактор који се доводи у везу сарецидивизмом, или није (Lievore, Scalora, Garbin, Baron, & Straus, 1987, према Лукић, 2015). Нека истраживања указују на то да су рецидивисти у великом броју случајева нежењени или разведени. Брачни статус се у истраживањима посматра као један од елемената социјалне дезорганизације заједно с показатељима као што су миграције, културна хетерогеност, породична дезорганизација. У таквим емпиријским студијама потврђена је повезаност социјалне дезорганизације и рецидивизма, а самим тим и повезаности брачног статуса са повратом (Lievore, Scalora, Garbin, Baron, & Straus, 1987, према Лукић, 2015). Са друге стране, нека истраживања потврђују значај овог фактора неvezано од деловања других показатеља социјалне дезорганизације. На значај брачног статуса као фактора који се доводи у везу сакриминалним понашањем указују Сампсон и Лауб (Sampson & Laub, 2010, према Лукић, 2015), тврдећи да на континуитет криминалног понашања утиче, између осталог, и приврженост брачном другу. Многобројна истраживања иду у прилог чињеници да су општи повратници, односно, они који поново врше различита кривична дела углавном млађи и нежењени мушкарци, често незапослени, са психопатским или неким другим психолошким поремећајем, при чему је присутан и проблем са зависношћу од алкохола или опојних дрога (Међедовић, 2009; Turley, Thornton, Johnson, & Azzolino, 2004; Zamble, Vernon, & Quinsey, 1997, према Лукић, 2015).

Иако нека истраживања потврђују чињеницу да су повратници махом нежењени мушкарци, што потврђује и ово истраживање, ипак, у овом истраживању показало се да брачни статус није фактор који се доводи у везу са посматраним облицима рецидива. Пре би се могла довести у везу комуникација са брачним партнером, уколико га осуђеник има, односно дисфункционални односи у брачној, тј. породичној заједници у којој је постојала историја насилничког понашања.

Сprovedено истраживање указује да је 70% осуђеника, испитаника који су учествовали у истраживању, млађе од 35 година. У прилог томе иду и резултати истраживања који указују на чињеницу да је највећи број осуђених лица старости 18-30 година. У истом истраживању је наведено да је плато у рецидивизму до 35 година код мушкараца, док је код жена проценат рецидивизма највећи 30-50 године (Мацановић, 2009). У прилог наведеном иду и резултати истраживања спроведеног у Казнено-

поправним заводима на територији Републике Србије, који указују да је, у испитиваном узорку, најзаступљенија старосна група 22-30 година живота (43,2%). По заступљености, потом, следе старосна група од 31-45 година (24,6%) и старосна група до 21 године живота (20,2%). Најмање је заступљена старосна група осуђених лица са више од 60 година живота (2,2%). Оваква структура испитаника подудара се и са налазима криминолога о различитом учешћу старосних група у криминалитету уопште (Игњатовић, 2011). Још једно истраживање указује на чињеницу да су починиоци кривичног дела разбојништва релативно младе особе, углавном између 18-25 година, доминантно мушког пола (Жаја, 1984). У наведеним истраживањима, махом су приказани подаци о годинама осуђеника који се налазе, конкретно, на извршењу казне затвора. Ипак, у већини ових истраживања не наводи се стопа рецидивизма. Стога се и не може са сигурношћу тврдити да је старосна доб повезана са рецидивом, пре свега, из разлога јер се никада не узима у обзир један фактор када су у питању посматрани облици рецидива.

Хипотеза 6: Социодемографске карактеристике које су издвојене као фактори повезани са рецидивом су у највећем проценту заступљене код осуђених који припадају категорији пенолошких рецидивиста.

Наведена хипотеза је делимично потврђена.

Наиме, када је у питању запослење као варијабла која је повезана са посматраним облицима рецидива, показало се да је ова варијабла повезана, конкретно, са пенолошким рецидивом. Овај резултат није ни мало зачуђујућ, узевши у обзир чињеницу да се од осуђеника, након изласка из затвора, очекује да се у потпуности прилагоди условима живота ван затворске установе, па самим тим и да пронађе посао. Међутим, како је друштвена средина та која је склона да етикетира бивше осуђенике, а самим тим онемогући њихову реинтеграцију у средину ван затворске, шансе за запослење се смањују, те се неретко дешава да бивши осуђеник почини кривично дело, због којег поново бива осуђен на казну затвора.

Када је у питању варијабла образовање, показало се да је она једна од социодемографских карактеристика која је издвојена као фактор који је повезан, конкретно, са пенолошким рецидивом. Хипотеза је потврђена и када су у питању варијабле социоекономски статус, посета и комуникација са породицом. Наиме, показало се да су наведене варијабле повезане са пенолошким рецидивом. Запослење

умногоме утиче на социоекономски статус осуђеног лица, а самим тим и његове породице. Уколико се бившем осуђенику онемогући запослење након изласка из затворске установе, онемогућује му се и шанса да напредује, да се „поправи“ и реинтегрише. До рецидива је могуће да неће доћи уколико бивши осуђеник има подршку породице. Међутим, уколико су породични односи дисфункционални, а шанса за запослење не постоји, што утиче на лош материјални статус, велика је вероватноћа да ће бивши осуђеник поново починити кривично дело, због којег ће бити осуђен на казну затвора.

Када су у питању варијабле деца и брачни статус, резултати истраживања не потврђују наведену хипотезу у овом аспект. Наиме, чини се да је комуникација, односно, однос са породицом, па самим тим и брачним партнером, далеко битнији фактор који се доводи у везу са пенилошким рецидивом, од чињенице да ли осуђеник има или нема деце, да ли је ожењен, или није, да ли је удовац или разведен. На основу резултата спроведеног истраживања, констатује се да пенилошки рецидивисти имају лошију комуникацију са породицом.

Резултати истраживања указују на чињеницу да пенилошки рецидивисти имају највише посета и најлошију комуникацију са породицом, на шта упућују резултати хи-квадрат теста за независне узорке. Иако, на први поглед чудан, овај налаз објашњава се претпоставком да су пенилошки рецидивисти дужи временски период провели у затворској установи у односу на кривично-правне рецидивисте, стога је логично да ће, укупно, имати више посета у односу на кривично-правне рецидивисте.

Хипотеза 7: Рано ступање у извршење кривичних дела, број извршених кривичних дела, зависност од психоактивних супстанци, честа новчана кажњаваност и историја изречених кривичних санкција које не подразумевају казну затвора су повезане са појавом рецидива код осуђеника.

Наведена хипотеза је делимично потврђена.

Резултати спроведеног истраживања указују на чињеницу да рано ступање у извршење кривичних дела није варијабла која је повезана са појавом рецидива код осуђеника.

У спроведеном истраживању показало се да се варијабла старост када је извршено прво кривично дело не доводи у везу са посматраним облицима рецидива. Истраживања су контрадикторна када је ова варијабла у питању. Нека истраживања

указују на значај старосне доби рецидивисте пре извршеног првог кривичног дела. Таква истраживања скрећу пажњу на чињеницу да делинквентност у малолетству представља фактор рецидивизма у каснијим годинама (Милутиновић, 1988; Скакавац, 2014). Поред узраста у тренутку извршења првог кривичног дела, у литератури се разматра и утицај који на рецидивизам има рано започињање криминалне каријере. На пример, за сексуалне преступнике је карактеристично рано започињање вршења кривичних дела, и пре 16. године (Gelb & Vid, 2011, према Лукић, 2015). Почетак криминалне каријере по резултатима спроведених истраживања представља значајан индикатор каснијег криминалног понашања. Рани почеци криминалних активности доводе се у везу с већом учесталошћу кривичних дела, а по правилу узрокују и дуже трајање криминалне каријере као и вршење тежих кривичних дела (Ђорђевић, 2011).

Даљим прегледом литературе уочава се да делинквентност у адолесценцији представља фактор рецидивизма у каснијим годинама. Ово схватање потврђено је бројним истраживањима из којих произилази да су многи одрасли делинквентни рецидивисти почели своју криминалну каријеру као малолетници (Ђорђевић, 2011; Константиновић-Вилић, 1977; Милутиновић, 1988; Sampson & Laub, 2010, према Лукић, 2015; Скакавац, 2014; Жаја, 1984). Сматра се да они који су у младости почели са ситним преступима касније прелазе на теже облике антисоцијалне делатности што показује да код њих постоји прогресија у криминалном понашању.

Ипак, када се ради о учиниоцима који прво кривично дело чине у периоду адолесценције, не постоји јединствен став по питању да ли је то фактор којим се поуздано може предвидети рецидивизам. Неке студије у којима су осуђеници праћени 10 година после извршења првог кривичног дела, показале су да је проценат специјалног поврата био низак (Лукић, 2015).

Рецидивизам или криминални поврат, често је предмет истраживања и у оквиру криминологије. Истраживања на подручју криминалне каријере (Palmer, 1975) потврдила су како је податак о претходном извршењу кривичних дела најбољи предиктор будућег криминалног понашања. То се потврдило у још једном истраживању (Singer, 1994) у ком су описане неке значајности феномена рецидивизма. Између осталог, у наведеном истраживању наводи се како постоји феномен вишеструког криминалног поврата који подразумева поновно извршење кривичних дела.

На основу наведеног, може се констатовати да се резултати неких истраживања не поклапају са спроведеним истраживањем, управо из разлога јер се у тим

истраживањима старосна доб када је учињено прво кривично дело узима као битан фактор који је у релацији са рецидивом осуђеника. Ипак, неке студије истичу да нема правила када је ова варијабла у питању (Лукић, 2015). У прилог томе иду и криминолошка истраживања која потврђују да је неорганизовано слободно време у млађој животној доби, у коме посебно долази до изражаја досада, веома битан криминогени фактор (Мирећ, 2014; Mulder, Vermunt & Brand, 2012; Papageorgiou & Vostanis, 2000; Stevenson, Tufts, Hendrik & Kowalski, 1999;). Дешава се да се испољи одређено криминогено понашање из потребе да се „обоји“ доколица неким догађајима, односно, из потребе да се „избегне“ монотонија. Наведеним се може објаснити чињеница да рано ступање у извршење кривичних дела није нужно повезано са појавом рецидива. У прилог томе иду ставовитеоретичара који делинквентно понашање у малолетству објашњавају пубертетом као фазом која представља прелаз из детињства у одрасло доба. Карактеришу га непослушност, независност, промене расположења и томе слично, при чему се појављују и склоности ка авантурама у социјално-патолошким појавама, које у том добу свест не региструје као нешто што је „ван законског оквира“, већ као појаве које су „забрањене од стране одраслих“. Због постојања два екстрема у очима малолетног лица и схватања света проблематичним, склоности девијантном понашању код овог узраста доста су изражене (Lagner-Lavastine, 1997, према Јашовић, 2000).

Када је у питању број извршених кривичних дела, резултати овог истраживања потврђују хипотезу у аспекту повезаности броја извршених кривичних дела са појавом рецидива код осуђеника. Овакав резултат ни мало не чуди, обзиром на чињеницу да постоје особе којима је криминално понашање постало свакодневница и животни стил (Callan & Gardner, 2007). Да је број почињених кривичних дела фактор који се доводи у везу, најчешће, са пенолошким рецидивом, потврђују и досадашња истраживања (Firestone, Bradford, McCoy, Greenberg, Curry & Larose, 2000; Rogers, 1952, према Andrews, 1989).

У истраживањима се наводи да се овај криминолошки фактор никада не треба посматрати засебно, већ да је оптимално објашњавати га у међусобној релацији са другим факторима повезаним са рецидивом. У прилог томе, донекле, иду и резултати истраживања који указују да број учињених кривичних дела није фактор који се доводи у директну везу са рецидивом осуђеника, већ да фактор који је, поред осталих, повезан

са повећаним ризиком од рецидива јесте некажњеност за учињено кривично дело (Lisak & Miller, 2000).

У прилог добијеним резултатима истраживања иде и истраживање у ком су добијени исти резултати (Hanson & Thornton, 1999). Међутим, они се у наведеном истраживању тумаче објашњењем да је, са сваким новим учињеним кривичним делом (у овом истраживању у питању је кривично дело силовања), учиниоцу све једноставније да пронађе нову жртву и поново почини кривично дело. Стога се варијабла број учињених кривичних дела може објаснити као криминолошки фактор који се доводи у везу са рецидивом, директно, или индиректно.

Сама чињеница да је осуђено лице више пута чинило кривична дела, те да је због тога претходно осуђиван и да му је том приликом изречена нека од кривично-правних санкција, говори да је реч о повећаном ризику за вршење нових кривичних дела.

У прилог спроведеном истраживању, иду и резултати истраживања које је спровео Јованић (Јованић, 2010). На основу резултата истраживања спроведеног на затворској популацији, констатовано је да су међу лицима осуђеним на казну затвора, већином заступљена она којима актуелна пресуда није прва, наспрам осуђених лица којима је ово први пут изречена кривична санкција. Дакле, у затворској популацији доминирају лица са историјом извршених кривичних дела. Подаци добијени овим истраживањем, могу се сматрати репрезентативним, јер се из извештаја Управе за извршење кривичних санкција за 2009. годину такође може запазити значајно присуство рецидивиста у популацији осуђених лица у скоро идентичном односу, односно, преко 50% осуђеничке популације. Према њиховим подацима, од укупно 7865 лица, повратнике су чинили 4393 (55,58%), док су 3472 осуђена лица била примарни починиоци кривичних дела (Управа за извршење кривичних санкција, 2009). И нека страна истраживања иду у прилог чињеници да је ранија осуђиваност, односно број извршених кривичних дела, један од фактора поврата (Andrews & Dowden, 2007; Singhl & Fazel, 2010;). У мета-анализи која је обухватила преко 2000 студија, Сингл и Фазел дошли су до закључка да се међу факторима који су идентификовани као предиктори рецидивизма налазе, између осталог, и недавно пуштање на слободу, историја извршених кривичних дела и пол испитаника (Singhl & Fazel, 2010). Резултати заправо показују да су мушкарци склонији да почине кривично дело, али и да себе доведу у ситуацију да понове исто или различито кривично дело.

Конзумирање, односно, зависност од алкохола и учесталост конзумирања алкохола повезани су са појавом рецидива код осуђеника.

Забрињава податак да је процењено да чак 68,5% испитаника конзумира алкохол, од чега их 12,5% конзумира сваки дан, 22% конзумира 1-2 пута недељно, 24% конзумира једном до два пута месечно, а 9% конзумира 1-2 пута годишње. Међутим, приликом интерпретације резултата треба направити драстичну разлику између појмова „конзумирање“ и зависност од алкохола. У сваком случају, када је конзумирање алкохола у питању, показало се да је дејство алкохола на организам, односно на ментални склоп, различито од особе до особе. Како код неког делује „инхибиторно“ и опуштајуће, тако код неког изазива агресивне испаде. Истраживања су показала да су многобројна кривична дела извршена управо под дејством алкохола, стога не чуди чињеница да је велика вероватноћа да ће особа која је починила кривично дело под дејством алкохола, поново починити кривично дело под дејством алкохола. Заправо, већина аутора је сагласна да је алкохол једина супстанца за коју се поуздано може установити да концентрацијом извесних количина у крви изазива агресивно понашање (Abbey, 2002; Budd, 2003; Carpenter, 2003; Игњатовић, 1992; Капамација, 1981; Rydellius, 1981; Симоновић, 1991; Водиленић, 1994).

Ипак, реакције под утицајем алкохола тешко је довести у везу као непосредним узрочником кривичног дела, јер алкохолисаност може бити узрок, услов, стимуланс и ситуациони повод делинквентном акту.

Када је у питању зависност од алкохола, нека истраживања указују да довођење у везу хроничара с криминалитетом нема реалну подлогу за закључивањем о важној вези и узајамној условљености. Међутим, у случају конзумирања, који нема везе са хроничним конзумирањем алкохола, подаци показују висок проценат повезаности. Према подацима једног истраживања, учешће алкохолисаних лица у извршењу кривичних дела креће се чак на 60%, подаци за Енглеску су 50%, док је Европски савет за алкохолизам установио да су узроци насиља према деци у око 60% случајева узроковани алкохолом (Andrews & Bonta, 1994). Алкохол, како је већ и споменуто, доноси проблеме у спровођењу закона- око једне трећине свих хапшења у САД је због понашања у алкохолисаном стању. Такође се верује да је више од половине кривичних дела попут насиља у породици, односно, злостављања деце и супружника, те сексуалних деликата почињено у алкохолисаном стању (Chalub, Telles & LEB, 2006;

Лукић, 2015; Weissman & Myers, 1980; National Institute of Alcohol Abuse and Alcoholism, 1983 према Mohan, Ray & Sethi, 1995;).

У литератури се налази и на схватање које указује на међузависан однос између алкохола и криминалитета. Према овом схватању, алкохолизам, односно конзумирање алкохола, представља један од фактора криминалитета, али је истовремено и криминалитет фактор који доприноси настанку, одржавању и ширењу алкохолизма, а доводи се у везу и са поновним почињењем кривичних дела (Abbey, 2002). О природи повезаности алкохолизма и криминалитета, поједини аутори расправљају у контексту посредног, односно, непосредног дејства алкохола на настанак криминалног понашања. У том погледу, криминолози најчешће изучавају улогу алкохола у настанку насилног и имовинског криминалитета, али и криминалног рецидивизма (Букелић, 2000; Deehan, 1999; Константиновић-Вилић, Николић-Ристановић и Костић, 2010).

Обиман корпус истраживачких налаза сугерише да је веза између алкохола и криминалитета насиља, као и веза између конзумирања алкохола и рецидива у учињењу кривичног дела, израженија када је у питању насилни, у односу на ненасилни криминалитет. У прилог наведеном поједини аутори истичу да злоупотреба алкохола доприноси настанку до 40% насилног криминалитета (Robertson, 1990), а неки налази потврђују да је тај удео чак и већи од 50-80% (Purser, 1995).

Истраживање спроведено на затворској популацији, 1997. године у САД-у, указује да је 51% затвореника признало је да је било под дејством алкохола док су извршавали кривично дело, при чему су испитаници навели да, готово, свакодневно, конзумирају алкохол. (Brochu, Cournoyer & Motiuk, 1999). Студија спроведена над затвореницима који су конзумирали дрогу или алкохол на дан извршења њиховог најтежег кривичног дела (што указује да су рецидивирали) указује да је 83,4% испитаника изјавило да је то што су пили алкохол утицало на извршење кривичног дела, а чак 90,9% рекло је исто за комбинацију алкохола и дрога које су користили. Чак 78% испитаника навело је да алкохол конзумира најмање 2 пута недељно! Када се упореде они који су користили дроге са онима који су користили алкохол, студија је показала да је значајно већи број затвореника потврдио да је алкохол допринео да постану насилнији и агресивнији, него што је то био случај са конзументима илегалних дрога (Brochu, Cournoyer & Motiuk, 1999).

На основу спроведеног истраживања, али и истраживања која иду у прилог спроведеном, може се констатовати да алкохол, као и количина алкохола јесу варијабле

које се могу довести у везу са рецидивом осуђеника. Већина истраживања базирана је на повезаност алкохола са криминалитетом, али је већ у овом раду наглашено да, такође, постоји уска повезаност између криминалитета и рецидива осуђених лица. Обе појаве сматрају се негативним друштвеним појавама и сразмерне су, што значи да са порастом стопе криминалитета, расте и стопа рецидива. Такође, на основу наведених истраживања може се констатовати да су многобројна кривична дела извршена под дејством алкохола, да се алкохол доводи у везу са кривичним делима насилног карактера, али и да се доводи у везу са агресивним понашањем. У неким истраживањима се констатује да злоупотреба алкохола представља фактор ризика рецидива и криминалног понашања, пре свега насилног и имовинског, али и антисоцијалног, као и фактор лакшег ступања у ризичне ситуације (Farrington, 1998; Greenfield & Weisner, 1995; Obot, 2006).

Ипак, потребна је опрезност када су у питању овакви налази, јер сенајвећи део криминалитета и поврата учинилаца кривичног дела не може објаснити искључивим деловањем појединачних криминогених фактора, већ интеракцијом различитих етиолошких чиниоца.

Када је у питању зависност од наркотика и количина конзумирања психоактивних супстанци, показало се да наведене варијабле нису повезане са појавом рецидива код осуђеника. Наиме, када је у питању конзумирање наркотика, односно, психоактивних супстанци, процењено је да је свега 33,5% конзумирало наркотике, док 66,5% испитаника није конзумирало наркотике. У поређењу са количином и учесталошћу конзумирања алкохола податак у овом истраживању, када су психоактивне супстанце у питању, у потпуности је супротан од података у вези са алкохолом. Стога и не чуди чињеница да зависност од наркотика није доведена у везу са појавом рецидива код осуђеника. Томе доприноси и податак да 12,5% осуђеника конзумира психоактивне супстанце сваки дан, међутим, наведени податак не указује на чињеницу да је особа зависна од психоактивне супстанце. Од укупног броја испитаника који конзумирају психоактивне супстанце, 9,5% их конзумира 1-2 пута недељно, 7,5% их конзумира 1-2 пута месечно, а 4% конзумира психоактивне супстанце 1-2 пута годишње. Могуће је и да су испитаници који су попуњавали анкету, одговарали на социјално пожељан начин, те су, из тог разлога добијени овакви подаци.

Резултати истраживања потврђују да честа новчана кажњаваности историја изречених кривичних санкција које не подразумевају казну затвора, повезане су са појавом посматраних облика рецидива код осуђеника.

Од укупног броја испитаника, процењено је да је 21% испитаника било новчано кажњено, 16% је било условно осуђених, а чак 63% је већ било осуђено на казну затвора.

Већ је до сада наведено, када је у питању новчана казна, да иста изазива потпуно различите ефекте. Док за некога новчана казна представља казну у правом смислу те речи, за другог је она „дуг који мора да отплати“. Зато се за исту каже да није једнако адекватна за различите социјалне класе

О ефекту новчаних казни на осуђено лице, како је већ раније наведено, нема пуно истраживања. Постоје ставови да изрицање новчане казне представља највећи апсурд (Николић-Ристановић, 2002). Овакав став није нимало бесмислен, ако се узме у обзир чињеница да се тиме што се починиоцу кривичног дела изрекне новчана казна, без његовог даљег праћења, или упућивања на терапију која би се бавила разлозима због којих је починио одређено дело, још више повећава вероватноћа рецидива. Налази спроведеног истраживања поклапају се са наведеним ставовима. Овакви резултати могу се објаснити чињеницом да новчана казна не изазива ефекат у правом смислу речи „казне“, те да овакав начин кажњавања нема ефекта у смањењу стопе рецидива, чак штавише, чини се да је повезана са повећаном стопом рецидива.

Према неким истраживањима, условна осуда показала се ефективном у смањењу стопе рецидива, јер иста има за циљ да се казна затвора изрекне као последња могућа алтернатива (Мрвић-Петровић и Ђорђевић, 1998). Међутим, и она изазива различите ефекте од особе до особе. У данашње време тежи се за применом условне осуде, како би се избегле негативне последице казне лишења слободе, и то нарочито оних краткотрајних. Две су основне предности у том погледу: избегава се штетан утицај краткотрајних казни лишења слободе и штеде се материјална средства државе. Разлог за све чешћом применом условне осуде је оправдан, ако се узме у обзир само чињеница да резултати овог истраживања указују на чињеницу да је процењено да је 63% испитаника већ раније било осуђено на казну затвора, док је само 16% испитаника било осуђено условном осудом, и то 8% кривично-правних, и 8% пенолошких рецидивиста.

X8: Криминолошке карактеристике које су издвојене као фактори повезани са рецидивом су у највећем проценту заступљене код осуђених који припадају категорији пенолошких рецидивиста.

Ова хипотеза је, готово, у потпуности потврђена.

Хипотеза није потврђена када су у питању санкције, при чему резултати истраживања потврђују чињеницу да су казна затвором и новчана казна заступљеније код осуђеника који припадају категорији пенолошких рецидивиста, што не важи и за условну осуду. Када је условна осуда у питању, добијено је да је 16% испитаника имало изречену ову казну, од чега 8% испитаника спада у групу пенолошких, а 8% у групу кривично-правних рецидивиста.

Већ је споменуто да је рецидивизам осуђених лица данас глобални проблем јер је стопа рецидивизма порасла чак на 80% у великом броју земаља (Игњатовић и Симеуновић-Пантић, 2011). Осим тога рецидивизам намеће и питање ефикасности претходно изречене санкције, посебно када је у питању казна затвора. Ово је озбиљан проблем, јер се намеће питање очувања безбедности, како затвореника тако и шире друштвене заједнице. Иако се данас иде на то да се казна лишења слободе ређе употребљава, односно, да представља последњу опцију санкције које ће бити примењена за извршено кривично дело, ипак је иста и даље заступљена у великој мери. Показало се да само мали број држава успева да одоли „пеналном популизму“, односно да задржи имунитет у односу на њега (Pratt, 2007). Према неким истраживањима (Akers, 1985; Campbell & Muncer, 1994; Радуловић, 2004), све су бројнији затвореници са све дужиим казнама затвора. Ова истраживања указују на чињеницу да се држава определила за овакве санкције како би грађане уверила да су безбедни и да неће бити у ситуацији да се сретну са учиниоцем кривичног дела. Ипак, реална слика указује на контрадикторност- са једне стране постоји поштравање казне, које се врши најчешће повећавањем дужине трајања затворске казне, а са друге стране постоји тренд наглог пораста стопе рецидивизма.

Радикалан преокрет у затворској политици и пракси уследио је након прегледне студије о резултатима затворске казне која обухвата разне третманске програме (Martison, 1974). Закључак наведене студије био је да су третмански програми у извршавању казне подједнако неуспешни као и „обична“ затворска казна, када је у питању спречавање поврата.

Постоје различита схватања о повезаности дужине затворске казне и рецидива. Неки истраживачи су става да дужи боравак у затвору смањује шансу за поврат, обзиром да су они који дуже бораве у затвору подложнији корективним третманима, док други теоретичари разматрају најоптималнију дужину затворске казне која ће утицати да не дође до поврата (Branham, 1992).

Мишљења су, генерално гледано, подељена око дужине затворске казне и њеног утицаја на рецидивизам и неки аутори наводе добре стране затворске казне, а неки оне негативне. Једно истраживање (Cusson & Pinsonneault, 1986) указује на то да затворска казна производи најмање четири врсте позитивних реакција код осуђеника међу којима је и повећање вероватноће да неће доћи до поврата. Са друге стране постоје тврдње да се са дужим боравком у затвору повећава вероватноћа за рецидивизмом, услед повећања степена „призонијације“ (Clemmer, 1940). Из наведеног се може претпоставити да дуге казне затвора утичу на рецидивизам, али и да се степен „призонијације“ и слабљење друштвених веза услед дугог боравка у затвору, не морају нужно повезивати са рецидивизмом.

Резултати истраживања указују да сама казна затвора и њена висина нису ефикасни у погледу смањења криминалног рецидивизма. Спровођењем низа истраживања у којима су испитивани однос дужине затворске казне и стопе поврата по издржаној казни, указали су да затвореници који су издржавали дуже затворске казне имају благо повећан криминални рецидивизам (2-3%), што је у супротности са очекивањима теоретичара и практичара који махом заступају став да ће дуже затворске казне одвраћати осуђенике од поврата (Smith, Goggin & Gendreau, 2002).

Истраживање које су спровели Бартол и Прешерн, показује и да неки затвореници могу да се у потпуности прилагоде животу у затвору. Они губе интересовање за спољашњи свет, у затвору се осећају као код своје куће и неретко, након изласка на слободу, поново почине кривично дело, због којег бивају осуђени казном затвора (Bartol & Prešern, 1994).

Многобројна истраживања споменута у овом раду, а везана за казну затвора, спомињу дужину затворске казне као фактора који се доводи у везу са рецидивом. Из наведених истраживања, очигледно је да су мишљења подељена и да нема правила када су у питању дужина затворске казне и веза са рецидивом учинилаца кривичних дела. Међутим, већина истраживања је сагласна да се велики број учинилаца кривичних дела због којих су осуђени на казну затвора, поново враћају у затвор због учињења

кривичног дела. Ово истраживање није се бавило дужином затворске казне и релацијом са повратом осуђеника, већ је у њему потврђено да је, од укупног броја испитиване затворске популације, 63% испитаника већ претходно било осуђено на казну затвора, што је у складу са налазима већ наведених истраживања.

Када је у питању насилно понашање, потврђено је да је склоност насилном понашању у затворским установама заступљенија код пенолошких рецидивиста. Наиме, процењено је да 69,5% испитаника није склоно насилном понашању, док је 30,5% испитаника испољавало насилно понашање. Од укупног броја испитаника који су испољавали насилно понашање, 28% испитаника припада групи пенолошких рецидивиста. У прилог резултатима овог истраживања иду и истраживања која такође указују на већу заступљеност насилног понашања у затворским установама од стране лица која су раније била на извршењу казне затвора (Cunningham & Sorensen, 2007; Cunningham, Sorensen & Reidy, 2005; Flanagan, 1980; Wolff, Blitz, Shi, Siegel & Bachman, 2007). Добијени резултати могу се објаснити Фланагановом констатацијом да су пенолошки рецидивисти често склони да, насилним понашањем, изражавају протест и незадовољство третманом у затвору.

Када је дисциплинско кажњавање у питању, показало се да је број дисциплинских казни повезан са посматраним облицима рецидива, као и да је заступљеније код пенолошких рецидивиста. Велики проценат испитаника обухваћених овим истраживањем није било ни једанпут дисциплински кажњавано (63%). Међутим, од укупног броја дисциплински кажњаваних осуђеника (37%), велики је проценат оних који припадају групи пенолошких рецидивиста.

Резултати овог истраживања могу се објаснити резултатима претходних, у којима се показало да неправилна примена казне доводи до фрустрација, конфликта и негативног ефекта на личност осуђеника у целини и да се често доводи у везу и са рецидивом учиниоца кривичног дела. У прилог томе иду и истраживања која показују да се неадекватан третман осуђеника, у шта спада и метод награде и казне, доводи у везу са повратом осуђеног лица вршењу кривичног дела (Altschuler & Brash, 2004; DeLisi & Conis, 2013; Johnson, 1978; Khodayarifard, Shokoohi-Yekta & Hamot, 2010). Због тога је важно да се, приликом кажњавања, узме у обзир и њена сврха (што је, свакако, ресоцијализација осуђеника), те је најповољније примењивати је индивидуално.

Показало се и да је дисциплинско кажњавање веома важно средство очувања реда и мира у казним установама, а самим тим и формалног система. Такође,

дисциплинско кажњавање представља облик и средство третмана преваспитања, те је посебно значајно за процес ресоцијализације. У истраживањима се показало да се број дисциплинских казни значајно повећао, али да се повећао и број пенолошких повратника (Извештај о стању у установама за извршење кривичних санкција, 2016). У наведеном извештају постоји податак да се у казнено-поправним заводима у великој мери не остварује сврха кажњавања, стога је стопа рецидива и даље висока. У прилог томе иде и страно истраживање које показује да неадекватне санкције могу да изазову контраефекат на осуђенике, што за последицу има поврат осуђеног лица (Bonta, 1997). Свакако да дисциплинско кажњавање има сврху, а то је пре свега очување реда и мира у затворским установама, међутим, потребна је обазривост приликом одређивања казне осуђеном лицу. Чини се да је потребно обратити пажњу на више аспеката, када је кажњавање у питању, јер неадекватна казна може да изазове контраефекат. Довођење дисциплинског кажњавања у везу са пенолошким рецидивом, свакако се може објаснити чињеницом да су пенолошки рецидивисти често незадовољнији затворским третманом услед „ускраћених погодности“ које имају лица која су први пут на извршењу казне затвором. Незадовољство рецидивиста често прелази у бунт, што за последицу има кажњавање истих.

Конзумирање, односно, количина и злоупотреба алкохола заступљеније је, такође, код пенолошких у односу на кривично-правне рецидивисте. О наведеној варијабли је већ било речи у оквиру дискусије, стога овај део рада неће бити фокусиран на исту варијаблу.

Истраживање потврђује хипотезу у том аспекту да је број почињених кривичних дела повезан са пенолошким рецидивом, односно да су више кривичних дела починили пенолошки у односу на кривично-правне рецидивисте. У томе свакако иде прилог и чињеница да је претходна осуђиваност у већем проценту заступљена код пенолошких рецидивиста.

Ако се изузме условна осуда као санкција која је, према резултатима овог истраживања, у једнаком проценту заступљена и код кривично-правних и код пенолошких рецидивиста, све остале криминолошке карактеристике које су издвојене као фактори повезани са рецидивом, у највећем проценту заступљене су код осуђеника који припадају категорији пенолошких рецидивиста.

Додатно, крађа као кривично дело је једино дело које раздвја пенолошке рецидивиста од кривично-правних. Ови налази јесу у складу са тиме да се крађа

понавља у више од 40% случајева (Мацановић и Надаревић, 2014; Милутиновић, 1988; Скакавац, 2014) и то највише под утицајем алкохола (Desjardins & Hotton, 2004; Rehn, Room & Edwards, 2001; Тиричин, 1962, према Жуковић-Палијан, 2014; Wiley & Weisner, 1995). Имајући у виду и низак социоекономски статус, као и његову повезаност са рецидивизмом (Agnew, 1999; Allen, 1996; Currie, 1996; Freeman, 1987; Lievore, Scalora, Garbin, Baron, & Straus, 1987, према Лукић, 2015; Скакавац, 2009; 2014) која је добијена и у овом истраживању, ови резултати нису зачуђујући. Једна од додатних детерминанти која је окарактерисала ово истраживање јесте и то да су испитаници у Окружном затвору у Суботици осуђени на казну затвором до годину дана, што директно указује на то да су починоци извршили кривична дела која подлежу краћим санкцијама. Стога се крађа, потенцијално јавља и као артефакт овог истраживања, с обзиром на то да више од половине испитаника наводи крађу као узрок добијања казне затвором.

4. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Рецидивизам или поврат сматра се негативном друштвеном појавом и представља тенденцију лица које је починило кривично дело да поново почини исто или различито кривично дело. Као негативна друштвена појава поврат је, кроз историју, тумачен у разним теоријама у којима су теоретичари износили претпоставке који су то кључни фактори повезани са овом негативном појавом. Поврат се спомиње још у старим историјским списима и налази се у Законодавствима потеклих још од Римског царства, и раније. Све ово указује на чињеницу да поврат није нека нова појава у друштву и може се рећи да су и криминал и рецидив настали кад и друштво.

Данас се са појмом поврата доводи у везу широк спектар различитих, друштвено неприхватљивих понашања, односно, делинквентних и тежих облика криминалног понашања.

Проблем поврата у криминолошком и пенолошком смислу истиче значај не само обима, него и врсте криминалитета. Социјална слика повратништва и врста кривичних дела указују на изузетно важне чиниоце феноменологије и етиологије криминалитета, као и на одређене пенолошке проблеме. Посматрајући са тог аспекта, поврат криминолошки указује на неколико битних чињеница. Прва од њих је да је показано да се обим рецидива у криминалитету креће чак и до 80%, што много говори о значају ове појаве. Друго, поврат својом присутношћу у неким облицима (имовински, привредни и организовани криминалитет) указује на заступљеност професионалности у криминалној оријентацији делинквентне популације. Значај поврата огледа се и у чињеници да иницира стручне и теоријске закључке о узрочности појединих видова (сексуални деликти, саобраћајна делинквенција). Најзад, веома је битан и његов пенолошки значај, јер указује на оправданост и примереност криминално-политичке оријентације, тј. на одговарајућу казнену политику (изрицање примерених казних санкција, врста и висине) и методе преваспитавања у процесу ресоцијализације.

Поред наведених констатација које указују на криминолошко-пенолошки значај рецидивизма, може се рећи да је, у криминалној феноменологији, рецидивизам реална појава која, поред елемената кривичноправне дефиниције, указује и на објективно стање угрожености друштва од неке врсте криминалитета. Поврат може да укаже и на

криминалне способности и социјалне прилагодљивости учиниоца кривичног дела, а самим тим и на постојање одређеног степена опасног стања.

У феноменолошком смислу, може се рећи да је рецидивизам карактеристичнији за кривична дела која су израженијег степена професионализације, попут имовинских деликата, кривичних дела организованог криминалитета и преваре, док у етиолошком указује на елементе узрочности.

Када је у питању став о строжем кажњавању рецидивиста, речено је да се, кроз историју, различито гледало на популацију рецидивиста. У неким разматрањима постоје ставови да су то лица са „посебним особинама личности“ склона извршењу кривичних дела, те су законодавства у складу са тим, настојала да их строже кажњавају у односу на примарне учиниоце кривичних дела. И данас постоји став да се рецидив узима као отежавајућа околност приликом одмеравања казне учиниоцу кривичног дела. У складу са тим, криминолошке индикације рецидивизма иницирале су одговарајуће кривичноправне институте регулације у смислу строжег кажњавања код поновљеног кривичног дела. Овакав став се изводи из криминолошке чињенице интензитета асоцијалне свести извршиоца, односно, његове упорности у криминалној оријентацији. Дакле, при процесирању кривичних дела учињених од стране повратника, нема никакве друге кривичноправне околности у односу на дело првопреступника, већ само третман личности, која сама по себи представља већи степен опасности од примарних делинквената. Раније криминална каријера код поновних деликата представља изражену криминалну склоност, тенденцију и спремност на поврат.

Приликом анализирања поврата са пенолошког становишта, говори се о постојању могућих врста узрочних фактора и неадекватној друштвеној реакцији која подразумева непримерен избор кривичне санкције или неадекватан третман преваспитања и неуспеле процесе ресоцијализације. Као један од пенолошких фактора рецидива наводи се и неадекватан постпенални третман, што подразумева ограничене могућности интеграције бивших осуђеника у друштво.

Поред наведеног значаја поврата и чињенице да се многи теоретичари и истраживачи баве овом проблематиком важно је истаћи да је проблем поврата и даље већи и засупљенији код одраслих особа у односу на малолетне делинквенте, али је исто тако важно и навести да је и код једних и код других стопа поврата, према многобројним истраживањима, из године у годину све већа.

Према најширем схватању овог појма може се рећи да је то друштвени феномен чије прецизно дефинисање зависи од тога да ли се поврат посматра са кривичноправног, криминолошког или пенолошког аспекта. Већ је наведено неко опште одређење поврата, међутим, треба подсетити и на дефинисање ове негативне друштвене појаве са наведених становишта. Поврат у кривичноправном смислу подразумева поновно извршење кривичног дела од стране лица које је већ било правоснажно осуђено за кривично дело. У оквиру ове дефиниције разликује се општи и специјални поврат. Општи поврат подразумева поновно извршење било ког кривичног дела после осуде за раније извршено кривично дело, док специјални поврат подразумева поновно извршење истог кривичног дела после раније осуде за то кривично дело. Теорија кривичног права и кривични закони појединих земаља, разликују тзв. вишеструки поврат, које постоји када лице више пута чини кривична дела указујући тиме на постојање склоности и навике за вршење истих или различитих кривичних дела. Према кривичном законика Републике Србије (члан 55) поврат постоји када лице после издржане, застареле или опроштене казне, или ослобођења од казне, по протеку рока за опозивање условне осуде или после изречене судске опомене поново изврши кривично дело. Пенолошка дефиниција полази од поновног издржавања казне затвора учиниоца кривичног дела у казненој или другој установи ради извршења кривичне санкције институционалног карактера за дело које је учинио после издржане казне за претходно кривично дело. Према овој дефиницији, рецидивиста је лице које је већ боравило у установи за извршење кривичне санкције због раније извршеног кривичног дела и које због новог извршења кривичног дела поново долази у исту или другу установу. Рецидивизам у пенолошком смислу показује да изречена казна и примењен третман за раније извршено кривично дело нису дали позитивне резултате у погледу преваспитања и ресоцијализације.

Ако се узме у обзир податак да је стопа поврата из године у годину све већа и да се не знају прецизни подаци о правом проценту повратништва у криминалитету, већ се претпоставља да је његов удео изузетно висок, поставља се питање шта тек онда могу да очекују генерације у наредним годинама и деценијама?

Са развојем друштва дошло је до развоја и напретка технологије и, може се рећи, да је човек већ увелико доминирао на пољу технолошког развоја. Ипак, овај вид развоја свакако да има и да ће, све више, имати утицаја на криминалитет. Човек је и до данас производио мали број ствари за добробит човечанства, а већи део против самога себе.

Зато се оправдано и рађа сумња: да ли ће се научна достигнућа окренути против самог човека и да ли ће њима човек моћи да влада?

Давање прогнозе у овом аспекту је веома незахвално, али су футуролози који се баве овом проблематиком у својим мишљењима веома подељени. Тако, једни сматрају да ће број извршилаца кривичних дела опасти и да ће то махом бити криминалне радње мање друштвене опасности. Класични имовински деликти неће ишчезнути, што ће у сваком случају зависити од животног стандарда будућих друштвених система. Када је реч о насилничком криминалитету, прогнозира се да ће и он и даље постојати, али сада као последица биолошких абнормалности. Свакако да ће биогенетика бити у стању да врло рано разоткрива евентуалне криминалне тенденције код потенцијалних насилника и адекватним медикаментима утиче на промене у њиховом понашању. Тврди се да ће овакве медикаментне терапије потпуно искоренити овакав облик криминалних радњи.

Сматра се да ће се и на плану репресивне психијатрије, створити услови за политичко-полицијску делатност, уз могућу злоупотребу медицине, када је у питању болест и криминалитет (непоправљиви рецидивисти), што ће чинити репресивну психијатрију. Посматрајући ставове и размишљање ове, прве групе футуролога, свет у будућности делује и те како утопијски.

Друга група футуролога, опет, има другачије мишљење. Ова група тврди да ће професионални криминалитет бити савршенији и достићи врло савршено организоване форме у духу будућег времена. Посебно се указује на пораст тероризма, али истовремено, ова група футуролога не пориче да ће генетска контрола моћи да утиче на поједине психокарактеристике преступника.

Криминалитет ће, у будућности, добити нове форме, посебно онај компјутерски, па ће и методи разоткривања морати да постану ефикаснији. Апсолутне заштите од криминалних радњи никада није било, а претпоставља се да је никада неће ни бити. Стога је засигурно неће бити ни на пољу компјутерског криминалитета. Сасвим је могуће да ће се ова врста криминалитета ублажити и применом адекватних мера заштите, свести на минимум. Међутим, сигурно је да тај циљ није лако постићи.

Адекватно смањење криминалних радњи у смислу целокупне превенције биће сасвим могуће, јер ће се конкретне полицијске мере заснивати на сазнањима превентивних истраживања. У складу са тим, футуролози сматрају да ће, сада већ неопходна виктимолошка, феноменолошка и етиолошка истраживања, обухватати и

испитивање појаса „тамне бројке криминалитета“, криминографију, организације и начин живота преступника, и томе слично. Највероватније је да се будуће савремено друштво неће устручавати и од критичког преиспитивања важећих норми кривичног права, а сам темпо модернизације на свим нивоима тераће их на то. Превенција ће бити озакоњена, а криминалистичка статистика постаће саставни део будућих криминалистичких инстутута и полицијске превентивне оперативе, која ће према егзактним показатељима бити у простору и времену пре извршиоца криминалне радње.

Најзад, сматра се да ће кривични поступак у целини морати коначно да се окрене ка личности извршиоца, поштујући индивидуалност, почев од истраге, оптужбе, преко пресуде до издржавања казне. У складу са тим, криминалистичке евиденције ће бити, не само компјутеризоване као што су сада, већ ће се преносити путем сателита, а сарадња међу регионима света постаће блиска, како на пољу репресије, тако и на пољу превенције.

5. ПРЕПОРУКЕ ЗА БУДУЋА ИСТРАЖИВАЊА

Ово истраживање бавило се једном веома сложенем тематиком. У настојању да се утврди који су то социодемографски и криминолошки фактори који се налазе у релацији са рецидивом осуђених лица, дошло се до закључака који се поклапају са многобројним резултатима домаћих и страних истраживања. Међутим, на овом пољу остаје још много простора за будућа истраживања. Пре свега, резултати овог истраживања указују на то да су пенолошки рецидивисти популација која је „заступљенија“ у казнено-поправним институцијама, у односу на кривичноправне рецидивисте. Одговор који се може дати на основу свега до сада наведеног јесте, да сама чињеница да је лице осуђено на казну затвора оставља неки „траг“ на осуђеника, али и на његову непосредну околину. Неоспорно је да ће чињеница да је особа провела неко време у затвору, на неки начин „кочити“ исту да у будућности пронађе посао, да се социјализује и да је друштво прихвати.

Оно што је такође важно, а чиме се ово истраживање није бавило, јесте затворски третман и начин на који се спроводи. Стога, испитивање ефекта затворског третмана на починиоца кривичног дела, могла би бити веома интересантна тема за будућа истраживања. Она не би, засигурно, била прва у том пољу, али би допринела детаљнијем испитивању мера и метода које се спровode у затворима, као и испитивању стопе рецидива.

Ако се пође од социодемографских карактеристика испитиваних у овом истраживању као фактори повезани са рецидивом осуђеника показали су се запослење, образовање, социоекономски статус, комуникација са сродницима и посете сродника. Од великог би значаја било покренути пројекте који ће се озбиљно бавити укључивањем бивших осуђеника у друштвену заједницу. То би значило да је потребно укључити низ институција које би се бавиле постпеналном заштитом и ресоцијализацијом бивших осуђеника. Центри за социјални рад до сада су били укључени као једна од институција постпеналне заштите, пружајући бившим осуђеницима једнократну новчану помоћ. Међутим, поставља се питање да ли је то добар начин постпеналне заштите? Пружити једнократну помоћ бившем осуђенику који је изашао из затвора и налази се у процесу ресоцијализације, а поред тога имати неуређен систем када је запослење истих у питању, веома је бесмислено. Али, чини се да држава, с обзиром на генерално ниску стопу запослења, нема бољу алтернативу у

овом моменту. У истраживању је показано да је ниво образовања повезан са стопом рецидива. Међутим, овакав налаз не треба посматрати „црно-бело“, јер не значи да ће свака особа која је нижег образовања, бити починилац кривичног дела. Оно што је препорука за будућа истраживања и рад са осуђеницима у затворским установама, јесте да истраживања врше на пољу испитивања мотивације осуђеника, још док су у затворским установама, као и на пољу образовања истих. Јер, истраживања наведена у раду која се баве управо овом тематиком, показала су да су осуђеници изузетно мотивисани да „попуне празнине“ у свом образовању. Образовање осуђеника на казну затвора, могло би утицати на повећање свести о томе шта је заправо криминал и „криминални животни стил“, а какав би живот могао бити уз образовање и запослење.

Резултати овог истраживања показали су да је комуникација са породицом много значајнији фактор од саме чињенице да ли је осуђено лице на казну затвора ожењен, разведен, удовац, да ли има деце или их нема. Ово није ни мало нелогичан налаз, стога су препоруке за будући рад са осуђеним лицима на казну затвора, сарадња сродника са осуђеником, али и са институцијама укљученим у постпеналну заштиту, ради успешне ресоцијализације након изласка из затвора. Социоекономски фактор показао се закође битним и повезаним са рецидивом осуђеника. Међутим, и такве резултате треба гледати са опрезом, јер не значи да је свако лице ниског социоекономског статуса, учинилац кривичног дела. Како је наведени фактор повезан са рецидивом, већ је објашњено у истраживању.

Када су у питању криминолошке карактеристике, значајним су се показале насилно понашање у затворским установама, дисциплинско кажњавање и број дисциплинских казни, конзумирање алкохола и количина алкохола, санкција, број учињених кривичних дела и претходна осуђиваност.

У овом истраживању испитивана је повезаност дисциплинских казни и броја истих са рецидивом осуђених лица и резултати су показали да су, пенолошки рецидивисти махом склонији непрописном понашању у затвору у односу на кривичноправне. Препоруке за даља истраживања јесу испитати какав ефекат имају награде на осуђенике. Конзумирање и количина алкохола показали су се значајним факторима, међутим, ово истраживање није се бавило испитивањем процента осуђеника који су починили кривично дело под дејством алкохола, али се није бавило ни испитивањем особа зависника од алкохола.

Број учињених кривичних дела и претходна осуђиваност, такође су фактори повезани са рецидивом осуђених лица. Ово истраживање је обухватило и чињеницу за које је кривично дело осуђеник осуђен на казну затвора, али су препоруке за будућа истраживања да се овај фактор узме у обзир у широј популацији затвореника, како би се могло проценити која популација осуђеника је најзаступљенија у затворима (учиниоци кривичних дела насилног карактера, имовинских деликата и слично). Наиме, овакви резултати упућују на смањену варијабилност врсте кривичног дела, с обзиром на то да је више од 50% свих испитаника починило ово дело. Селектовањем испитаника у будућим истраживањима потребн је обухватити у ширем дијапазону и друга дела, и то у већој размери, или бар приближној размери са осталим кривичним делима. Налази овог истраживања могу да се интерпретирају чак и у контексту само осуђених лица која су починила крађу, те је стога невалидно закључивати о криминолошким и социо-демографским карактеристикама свих осуђеника чији је пропорционални удео у укупном узорку доста нижи од испитаника који су починили крађу.

Најзад, када су санкције у питању, процењено је да је највећи проценат осуђеника већ био осуђен на казну затвора. У раду су већ наведена истраживања која су се бавила ефектом затворске казне, односно, релацијама ове казне са рецидивом. Препоруке за будућа истраживања јесу испитати да ли је дужина затворске казне повезана са рецидивом осуђеника и на који начин.

Социодемографски и криминолошки фактори који се нису показали значајним, односно, који нису доведени у везу са рецидивом осуђеника су старост, старост када је учињено прво кривично дело, место становања, брачни статус, деца, конзумирање наркотика и количина. И када су наркотици у питању, изостављена је чињеница да ли су испитаници само конзумирали дрогу или су исти зависници и да ли су у тренутку учињења кривичног дела били под дејством наркотика.

Поред свега наведеног, препорука је испитати и породичне односе осуђеника (да ли је у породици неки члан учинилац кривичног дела, да ли је био у затвору, да ли је било насиља у породици, да ли су чланови породице конзумирали алкохол и наркотице, да ли су зависници...). Обзиром на то да се ово истраживање није бавило личношћу осуђеника, веома је важно за даља истраживања да узму у обзир и проучавање осуђеника на пољу психологије личности, како би им се у складу са тим, између осталог, прилагодио третман у затворским установама.

Све ово, до сада наведено, препоруке су за будућа истраживања, али и за практичан рад са „познатим“ учиниоцима кривичних дела. Међутим, остаје отворено питање шта је са „тамном стопом криминалитета“, односно, са учиниоцима кривичних дела која никада нису и/или неће бити откривена.

6. ЛІТЕРАТУРА

- Abbey, A. (2002). Alcohol-Related Sexual Assault: A Common Problem among College Students. *Journal of Studies on Alcohol Supplement*, 14, 118-128.
- Agnew, R. (1999). Why do criminals offend: a general strain theory of crime and delinquency. U: Francis, T., Cullen & Agnew, R. (Eds.), *Criminological Theory: Past to Present* (pp. 125-156). Los Angeles: Roxbury Press.
- Akers, R. L. (1985). *Deviant behavior: A social learning approach*. Belmont, CA: Wadsworth.
- Allen, R. C. (1996). Socioeconomic conditions and property crime: a comprehensive review and test of the professional literature. *American Journal of Economics and Sociology*, 55 (5), 293–308.
- Altschuler, D.M., & Brash, R. (2004). Adolescent and teenage offenders confronting the challenges and opportunities of reentry. *Youth Violence and Juvenile Justice*, 2 (1), 72-87.
- Andrews, D. (1989). Recidivism Is Predictable and Can Be Influenced: Using Risk Assessments to Reduce Recidivism. *Forum of Corrections Research Risk Assessment and Prediction*, 1 (2), 11-17.
- Andrews, D.A., & Bonta, J. (1994). *The psychology of criminal conduct*. Cincinnati, OH: Anderson.
- Andrews, D.A., & Dowden, C. (2007). The Risk-Need-Responsivity Model of assessment and human service in prevention and corrections: Crime-prevention jurisprudence. *Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice*, 49 (3), 439–464.
- Andrews, D.A., Bonta, J., & Wormith, J.S. (2011). The risk-need-responsivity (RNR) model: Does adding the good lives model contribute to effective crime prevention? *Criminal Justice and Behavior*, 38 (7), 735–755.
- Andrews, D.A., Bonta, J., & Wormith, S.J. (2006). The recent past and near future of risk and/or need assessment. *Crime and Delinquency*, 52 (3), 7–27.
- Arboleda-Flores, J. (1994). *An epidemiological study of mental illness in a remanded population and the relationship between mental condition and criminality*. Calgary: University of Calgary.
- Beck, J. L., & Hoffman, P. B. (1976). Time Served and Release Performance: A Research Note. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 13 (3), 127-132.

- Becker, G. (1974). A Theory of Social Interactions. *Journal of Political Economy*, 82 (6), 1063-1093.
- Benson, B.L., Rasmussen, D.W., & Zimmerman, P.R. (2001). *The impact of alcohol control policies on the incidence of violent crime: summary*. U.S. Department of Justice.
- Bonta, J. (1997). Predicting adult offender recidivism. *Correctional Research and Development*, 2 (2), 1-3.
- Branham, L.S. (1992). *The Use of Incarceration in the United States: A Look at the Present and the Future*. SAD: American Bar Association- Criminal Justice Section.
- Brewster, D.R., & Sharp, S. (2002). Educational Programs and Recidivism in Oklahoma: Another Look, *The Prison Journal*, 82 (3), 314–334.
- Brochu, S., Cournoyer, L.G., & Motiuk, L. (1999). Drugs, alcohol and crime: patterns among Canadian federal inmates. *Bulletin on Narcotics*, 51 (2), 57-70.
- Brown, S. L. (2000). Cost-effective correctional treatment. *Forum on Corrections Research*, 12 (2), 35-51.
- Bucholz, K. K., Heath, A. C., & Reich, T. (1996). Can we subtype alcoholism? A latent relatives of alcoholics in a multicenter family study of alcoholism. *Alcoholism: Clinical and Experimental Research*, 20, 1462-1471.
- Budd, T. (2003). *Alcohol-related assault: findings from the British Crime Survey Home*. London: Home Office, Research Development and Statistics Directorate.
- Calhoun, C. (2002). *Dictionary of the social sciences*. Oxford University Press on Demand.
- Callan, V., & Gardner, J. (2007). The role of VET recidivism in Australia. In S. Dawe (Ed.), *Vocational Education and Training for Adult Prisoners and Offenders in Australia: Research Readings* (pp. 34-46). Adelaide, Australia: National Centre for Vocational Education Research.
- Campbell, A., & Muncer, S. (1994). Men and meaning of Violence; J.Archer (Eds.), *Male Violence*. New York: Routledge, London.
- Canino, G. J., Bravo, M., & Ramirez, R. (1999). The Spanish Alcohol Use Disorder and Associated Disabilities Interview Schedule (AUDADIS): Reliability and concordance with clinical diagnoses in a Hispanic population. *Journal of Studies on Alcohol*, 60 (2), 790–799.
- Capaldi, D. M., & Patterson, G.R. (1996). Can Violent Offenders be Distinguished from Frequent Offenders: Prediction from Childhood to Adolescence. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 33 (2), 206-231.

- Carpenter, C. (2003). *Does heavy Alcohol use cause Crime? Evidence from Underage Drunk Driving Laws*. University of Michigan: Robert Wood Johnson Scholar in Health Policy.
- Chalub, M., & Telles, L.E.B. (2006). Alcohol, drugs, and crime. *Rev Bras Psiquiatria*, 28 (2), 69-73.
- Cho, R. M., & Tyler, J. (2013). Does Prison-Based Adult Basic Education Improve Postrelease Outcomes for Male Prisoners in Florida. *Crime & Delinquency*, 59 (7), 975-1005.
- Cho, R., & Tyler, J. (2008). *Prison-based Adult Basic Education (ABE) and Post –release Labor Market Outcomes*. Washington: Reentry Roundtable on Education.
- Clemmer, D. (1940). The Prison Community. *International Annals of Criminology*, 28 (1), 135-150.
- Cooke, D.J., Wozniak, E., & Johnstone, L. (2008). Casting light on prison violence in Scotland: evaluating the impact of situational risk factors. *Criminal justice and behavior*, 35 (8), 1065-1078.
- Corn, R., & McCorkle (1964). *Criminology and Psychology*. New York: Criminology.
- Coyle, W. J. (1987). *Libraries in Prisons: A Blending of Institutions*. USA: Greenmood press.
- Cronin, J. (2011). *Prison Education Programs Reduce Inmate Prison Return Rate, Study Shows*. Canada: Institute for the Humanities Simon Fraser.
- Cunningham, M. D., & Sorensen, J.R. (2007). Nothing to lose? A comparative examination of prison misconduct rates among life-without-parole and other long-term high-security inmates. *Criminal justice and behavior*, 33 (6), 683-705.
- Cunningham, M.D., Sorensen, J. R., & Reidy, T.J. (2005). An actuarial model for assessment of prison violence risk among maximum security inmates. *Assessment*, 12, 40-49.
- Currie, E. (1996). Missing pieces: notes on crime, poverty, and social policy. *Critical Criminology*, 7 (2), 37–52.
- Cusson, M., & Pinsonneault, P. (1986). The Decision to Give Up Crime. In D.B. Cornish & R.V. Clarke (Eds.), *The Reasoning Criminal: Rational Choice Perspectives on Offending*. *Journal of Criminal Justice*, 7 (2). 72-82.
- Davis, L., Bozick, R., Steele, L. J, Saunders, J., & Miles, J. (2013). *Evaluating the Effectiveness of Correctional Education: A Meta Analysis of Programs that Provide Education to Incarceration Adults*. Bureau of Justice Assistance, U.S.: Department of Justice, Rand Organization.

- Deehan, A. (1999). *Alcohol and Crime: Taking stock. Crime Reduction Research Series Paper 3*. London: Home Office-Policing and Reducing Crime Unit Research, Development and Statistic Directorate.
- DeLisi, M., & Conis, J.P. (2013). *American corrections: Theory, research, policy and practice*. USA: Cathleen Sether.
- DeLisi, M., & Conis, P.J. (2008). *Violent offenders: Theory, Research, Public Policy and Practice*. USA: Jones & Bartlett Publishers.
- Desjardins, N., & Hotton, T. (2004). *Trends in Drug Offences and the role of Alcohol and Drugs in Crime*. Statistics Canada-Catalogue 24 (1), 85-101.
- Durosi, R. M., Cooper, D. A., & Snyder, N. H. (2014). *Recidivism of prisoners released in 30 states in 2005: Patterns from 2005 to 2010*. Washinngton, DC: Bureau of Justice Statistics.
- Duwe, G., & Clark, V. (2014). The Effects of Prison-Based Educational Programming on Recisivism and Employment. *The Prison Jurnal*, 94 (4), 454-478.
- Eagly, A. (1987). *Полне разлике у социјалном понашању: Анализа улоге друштва*. Hillside, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Eagly, A.H., & Steffen, V.J. (1986). Полови и агресивно понашање: метааналитички преглед социјалне психолошке литературе. *Психолошки билтен*, 100 (3), 309-384.
- Edwards, G. (1986). The Alcohol Dependence Symdorme: A concept as stimulus to enquiry. *British Journal of Addiction*, 81 (3), 171-183.
- Elliot, M. (1962). *Злочин у савременом друштву*. Сарајево: Веселин Маслеша.
- Ellwood, C. (1912). Lombroso's Theory of Crime. *Journal of the American Institute of Criminal Law and Criminology*, 2 (5), 716-723.
- Engels, R., Vermult, A., Dubas, J., Bot, S., & Gerris, J. (2005). Long-term Effects of Family Functioning and Cnild Characteristics on Problem Drinking in Young Adulthood. *European Addiction Research*, 11 (1), 301-324.
- English, D.R., Holman, C.D.J, Milne, E., Hulse, G., & Winter, M.G. (1995). *The quantification of drug caused morbidity and mortality in Australia, 1995* eds. Canberra: Commonwealth Department of Human Services and Health.
- Farrington, D. P. (1998). *Individual differences and offending*. U: M. Tonry (Ed.), *The handbook of crime and punishment* (pp. 125–142). New York: Oxford University Press.

- Fergusson, D.M., & Horwood, L.J. (2000). Alcohol abuse and crime: A fixed effects regression analysis. *Addiction*, 95 (10), 1525-1536.
- Firestone, P., Bradford, M., McCoy, M., Greenberg, D., Curry, S., & Larose, M. (2000). Prediction of Recidivism in Extrafamilial Child Molesters Based on Court-Related Assessments. *A Journal of Research and Treatment*, 12 (3), 203-222.
- Flanagan, T.J. (1980). Time served and institutional misconduct: patterns of involvement in disciplinary infractions among long-term and short-term inmates. *Journal of criminal justice*, 8, 357-367.
- Freeman, R. B. (1987). The relation of criminal activity to black youth employment. *The Review of Black Political Economy*, 16 (4), 99-107.
- Gendreau, P., Goggin, C., & Cullen, F. (1999). *The Effects of Prison Sentences on Recidivism*. Canada, Ottawa: Solicitor General.
- Gendreau, P., Little, T., & Goggin, C. (1996). Meta-Analysis of the Predictors of Adult Offender Recidivism: What Works! *Criminology*, 34 (4), 575-607.
- Gerber, J., & Fritsch, E. J. (1995). Adult Academic and Vocational Correctional Education Programs: A Review of Recent Research. *Journal of Offender Rehabilitation*, 22 (1), 119-142.
- Gottfredson, M. R., & Hirschi, T. (1990). *A general theory of crime*. USA: Stanford University Press.
- Gravholt, C. H. (2013). Sex-chromosome abnormalities. *Emery and Rimoin's Essential Medical Genetics*, 157.
- Griffiths, C.T., Dandurand, Y., & Murdoch, D. (2007). *The Social Reintegration of Offenders and Crime Prevention*. New York: Oxford University Press.
- Gyimah-Brempong, K. (2003). *Alcohol Availability and Crime: A Robust Approach*. Syracuse: Department of Economics and Center for Policy Research, Syracuse University.
- Hagan, J. (1993). The Social Embeddedness of Crime and Unemployment. *Criminology*, 31 (4), 465-491.
- Hanson, K., & Thornton, D. (1999). *Static 99: Improving Actuarial Risk Assessments for Sex Offenders*. Ottawa: Department of the Solicitor General of Canada.
- Harer, M. (1994). *Prison Education Program Participation and Recidivism: A Test of the Normalization Hypothesis*. Washington, DC: Federal Bureau of Prisons Office of Research and Evaluation.

- Harer, M. D. (1995). Recidivism among Federal Prisoners Released in 1987. *Journal of Correctional Education*, 46 (3), 98-128.
- Harlow, C. W. (2003). *Education and Correctional Populations*. U.S.: Department of Justice.
- Hartney, C., & Vuong, L. (2009). Created equal: Racial and ethnic disparities in the US criminal justice system. National Council on Crime and Delinquency.
- Hasin, D., Grant, B. F., & Endicott, J. (1990). The natural history of alcohol abuse: Implications for definitions of alcohol use disorders. *American Journal of Psychiatry*, 147 (5), 1537-1541.
- Hawley, J., Murphy, I., & Souto-Otero, M. (2013). *Prison Education and Training In Europe. Current stay-of-play and Challenges*. London: Home Office.
- Henslin, J.M. (2008). *Essentials of Sociology: A Down-to-Earth Approach (8th Edition)*. Boston, MA: Allyn and Bacon.
- Hill, L. (2002). *Alcohol and Violence- What's the connection?* University of Auckland: Alcohol and Public Health Research Unit.
- Holtman, R. (1981). *The Napoleonic Revolution*. Louisiana: Baton Rouge.
- Horn, M., Saunders, J., & White, M. (2008). *Evaluation of the Rikers Island discharge planning initiative (RIDE)*. Columbus, OH: American Society of Criminology.
- Huebner, M.B., & Berg, M.T. (2011). Examining the sources of variation in risk for recidivism. *Justice Quarterly*, 28, 146–173.
- Hull, K.A., Forrester, S., Brown, J., Jobe, D., & McCullen, C. (2000). Analysis of recidivism rates for participants of the academic/vocational/traditional education programs offered by the Virginia Department of Correctional Education. *Journal of Correctional Education*, 5 (12), 256/261.
- Jancic, M. (1998). Does correctional education have an effect on recidivism? *Journal of Correctional Education* 49 (2), 152-161.
- Johnson E. (1978). *Crime, correction and society*. Washington: Dorsey Press.
- Jordan, B.K., Schlenger, W.E., Fairbank, J.A., & Caddell, J.M. Prevalence of psychiatric disorders among incarcerated women II. Convicted felons entering prison. *Arch Gen Psychiatry*, 53 (6), 513-519.
- Khodayarifard M., Shokoohi-Yekta M., & Hamot G. E. (2010). Effects of Individual and Group Cognitive-Behavioral Therapy for Male Prisoners in Iran. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 54 (5), 7473-755.

- Kirk, D.S. (2009). A natural experiment on residential change and recidivism: Lessons from Hurricane Katrina. *American Sociological Review*, 74, 484-505.
- Klinterberg, B., Almsquist, Y., Beijer, U., & Rydellius, P. (2011). Family psychosocial characteristics influencing criminal behavior and morality- possible mediating factors: a longitudinal study of male and female subjects in the Stockholm Birth Cohort. *BMC Public Health*, 11 (2), 756-771.
- Korn, R.R., & McCorkle, L.W. (1959). *Criminology and Penology*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Kubrin, C.E., & Stewart, E.A. (2006). Predicting who reoffends: The neglected role of neighborhood context in recidivism studies. *Criminology*, 44, 165-197.
- Kurlychek, M., Bushway, S., & Brame, R. (2006). Scarlet letters and recidivism: Does an old criminal record predict future offending? *Criminology and Public Policy*, 5 (1), 483-504.
- Langan, P.A., & Levin, D.J. (2002). *Recidivism of prisoners released in 1994*. Washington, DC: Bureau of Justice Statistics.
- Lemert, E. M. (1967). *Human deviance: Social problems and social control*. New York: Prentice-Hall.
- Lisak, D., & Miller, P. (2002). Repeat Rape and Multiple Offending Among Undetected Rapists. *Violence and Victims*, 17 (1), 73-84.
- Loeber, R. (1990). Development and risk factors of juvenile antisocial behavior and delinquency. *Clin Psychol Rev*, 10, 1-41.
- Lotar, M., Kamenov, Ž. i Lebedina-Manzoni, M. (2010). *Spolne razlike u stigmatizaciji osuđenih počinitelja kaznenih djela*. Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
- Lykken, D. (1996). Psychopathy, sociopathy and crime. *Society*, 34, 30-38.
- Makarios, M., Steiner, B., & Travis III, L. F. (2010). Examining the predictors of recidivism among men and women released from prison in Ohio. *Criminal Justice and Behavior*, 37(12), 1377-1391.
- Martin, S. (1993). Introduction, Alcohol and Interpersonal Violence: Fastening Multidisciplinary Perspectives. *Research Monograph*, 24 (1), 5-11.
- Matthew, R., Durose, Alexia, D., Cooper, Ph.D., Howard, N., & Snyder, Ph.D. (2014). *Recidivism Of Prisoners Released In 30 States In 2005: Patterns From 2005 To 2010*. USA: Bureau of Justice Statistics.

- McGuire, J. (2000). Defining correctional programs. *Forum on Corrections Research*, 12 (2), 61-76.
- McManimon, P.F. (2004). *Correlates of jail violence*. Washington: American jails.
- McNeill, A. (2003). *Alcohol-Related crime and disorder: Briefing Note*. UK: Institute of Alcohol Studies.
- Merton, R. (1965). *Social Theory and Social Structure*. New York: Social problems.
- Mikšaj-Todorović, Lj., i Buđanovac, A. (2001): Prijedlog modela institucionalnog tretmana utemeljen na instrumentu LSI-R. U: Mejovšek, M. (ur.): *Prema modelu intervencija u kaznenim zavodima*. Zagreb: Edukacijsko rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Milunsky, J. M. (2010). Prenatal diagnosis of sex chromosome abnormalities. In *Genetic disorders and the fetus: diagnosis, prevention and treatment* (pp. 273-312). Wiley-Blackwell, Oxford.
- Moffitt, T. E., Caspi, A., & Rutter, M. (2005). Strategy for investigating interactions between measured genes and measured environments. *Archives of general psychiatry*, 62(5), 473-481.
- Mohan, D., Ray, R., & Sethi, H. (1995). Undimensionality of alcohol dependence syndrome. *Drug and alcohol dependence*, 37, 163-166.
- Morgan, M., & Kett, M. (2003). *The Prison Adult Literacy Survey, Results and Implications*. Dublin: Irish Prison Service.
- Motiuk, L. L. (1996). Targeting employment patterns to reduce offender risk and need. *Forum on Corrections research*, 8 (1), 22-24.
- Motiuk, L. L. (2012). The Effectiveness, Efficiency and Relevancy of Correctional Programs: A System's Perspective. 151 International Training Cours on "Evidence-Based Treatment of Offenders". *UNAFEI-United Nation Asia and FAR FAST Institute for the Prevention on the Crime and Treatment of Offenders*, 138 (2), 136-155.
- Mulder, E., Vermunt, J., & Brand, E. (2012). Recidivism in subgroups of serious juvenile offenders: Different profiles, different risks? *Criminal Behaviour and Mental Health*, 22 (2), 122-135.
- Murdoch, D., & Ross, D. (1990). Alcohol and Crimes of Violence: Present Issues. *Substance Use & Misuse*, 25 (9), 1065-1081.

- Murray, J., Farrington, D.P., Sekol, I. & Olsen, R.F. (2009). Effects of parental imprisonment on child antisocial behavior and mental health: a systematic review. *Campbell Systematic Reviews*, 4, 22-34.
- Mays, L.G. & Winfree, T.L. (2009). *Essentials of corrections*, 4th eds. Wandsworth: Criminal justice.
- Mennis, J., Harris, P., Obradovic, Z., Izenman, A., Grunwald, H. & Lockwood, B. (2011). The effects of neighborhood characteristics and spatial spillover on urban juvenile delinquency and recidivism. *The Professional Geographer*, 63 (4), 174-192.
- National Institute of Justice-Office of Justice Programs (2014). *National Statistics on Recidivism*.
- Nicholson, M.E., Qi Wang, M., Maney, D., Yuan, J., Mahoney, B.S., & Adame, D.D. (1998). Alcohol related Violence and unwanted Sexual Activity on the College Campus. *American Journal of Health Studies*, 14 (1), 1-10.
- Nisbet, I. A., Wilson, P. H., & Smallbone, S. W. (2004). A prospective longitudinal study of sexual recidivism among adolescent sex offenders. *Sexual abuse*, 16(3), 223-234.
- Obot, I.S. (2006). Alcohol use and related problems in Sub-Saharan Africa. *African Journal of Drug & Alcohol Studies*, 5 (1), 18-26.
- Olson, D. E., & Stalans, L.J. (2001): Violent Offenders on Probation: Profile, Sentence, and Outcome Differences Among Domestic Violence and Other Violent Probationers. *Violence Against Women*, 7, (10), 1164-1185.
- Opalić, P. (2006). Main features of narrow sociological theories explaining mental disorders. *Sociološki pregled*, 40(2), 189-205.
- Orsagh, T., & Chen, J. R. (1988). The Effect of Time Served on Recidivism: An Interdisciplinary Theory. *Journal of Quantitative Criminology*, 4 (2), 155-171.
- Palmer, T. (1975). "Martinson revisited". *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 12 (1), 1-23.
- Papageorgiou, V., & Vostanis, P. (2000). Psychosocial characteristics of Greek young offenders. *The Journal of Forensic Psychiatry*, 11 (2), 390-400.
- Parker, R., & Rebhun, L. (1995). *Alcohol and Homicide: a Deadly Combination of Two American Traditions*. Albany: State University of New York Press.
- Parry, C., & Dewing, S. (2006). A public health approach to addressing alcohol-related crime in South Africa. *African Journal of Drug & Alcohol Studies*, 5 (1), 41-56.

- Pearson, F. S., & Lipton, D. S. (1999). A meta-analytic review of the effectiveness of corrections-based treatments for drug abuse. *The Prison Journal* 79 (4), 384–410.
- Petersilia, J. (2003). *When prisoners return to communities: Political, economic and social consequences*. New York: Oxford University Press.
- Plomin, R., Reiss, D., Hetherington, E. M., & Howe, G. W. (1994). Nature and nurture: genetic contributions to measures of the family environment. *Developmental Psychology*, 30(1), 32.
- Polaschek, D.L.L., Calvert, S.W., & Gannon, T.A. (2009). Linking Violent Thinking. *Journal of Interpersonal Violence*, 24 (1), 75-96.
- Pratt, J. (2007). *Penal Populism*. London: Mannheim Centre for Criminology.
- Purser, R.M. (1995). *Alcohol & Crime. Submission to the All Party Group on Alcohol Misuse*. London: Home Office.
- Rehn, N., Room, R., & Edwards, G. (2001). *Alcohol in the European Region-consumption, harm and policie*. Genewa: World Health Organization Regional Office for Europe.
- Robertson, C. (1990). Alcohol- a public health problem. Is there a role for the general practitioner? *Journal of the Royal Society of Medicine*, 83, 232-235.
- Rock, P. (2006). *Sociological theories of crime*. Oxford University Press.
- Rosenfeld, R., Petersilia, J., & Visser, C. (2008). The first days after release can make a difference. *Corrections Today*, 70, 86-90.
- Ryan, T.A. (1997). Literacy training and reintegration of offenders. *Forum of Corrections Research*, 3 (1), 19/26.
- Rydellius, P.A. (1981). Children of alcoholic fathers. Their social adjustment and their health status over 20 years. *Acta Paediatrica Scandinavica*, 5 (2), 1–89.
- Sampson, R., & Laub, J. (2003). *Shared beginnings, divergent lives: Delinquent boys to age 70*. Boston: Harvard University Press, 2003.
- Sampson, R.J., Morenoff, J.D., & Gannon-Rovley, T. (2002). Assessing “neighborhood effects”: Social processes and new directions in research. *Annual Review of Sociology*, 28 (2), 443–478.
- Sellin, T. (1958). Pioneers in Criminology XV-Enrico Ferri (1856-1929). *Journal of Criminal Law and Criminology*, 48 (5), 479-492.
- Shinkfield, A. J., & Graffam, J. (2009). Community reintegration of ex-prisoners: Type and degree of change in variables influencing successful reintegration. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 53 (1), 29–35.

- Shultz, J. M., & Rice, D.P. (1991). Quantifying the disease impact of alcohol with ARDI software. *Public Health Reports*, 106 (5), 443-450.
- Siegel, L.J., & McCormick, C.R. (2006). *Criminology in Canada: theories, patterns and typologies*. Nelson Education Limited.
- Silberg, J. L., & Eaves, L. J. (2004). Analysing the contributions of genes and parent-child interaction to childhood behavioural and emotional problems: A model for the children of twins. *Psychological Medicine*, 34(2), 347-356.
- Singer, M. (1994). *Kriminologija*. Zagreb: Nakladni zavod globus.
- Singh, J.P., & Fazel, S. (2010). Forensic risk assessment: A metareview. *Criminal Justice and Behavior*, 37 (1), 965-988.
- Slijepčević, D., Vujović, S., & Nestorović, Z. (2002). *Humana klinička endokrinologija*. Beograd: Obeležja.
- Smederevac, S. i Mitrović, D. (2006). *Ličnost – metodi i modeli*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Smith, P., Goggin, C., & Gendreau, P. (2002). *The Effects of Prison Sentences and Intermediate Sanctions on Recidivism: General Effects and Individual Differences*. New Brunswick: Centre for Criminal Justice Studies.
- Smith, R., Grimshaw, R., Romeo, R., & Knapp, M., (2007). *Poverty and disadvantage among prisoners families*. UK: Joseph Rowntree Foundation.
- Song, L., & Lieb, R. (1994). *Adult Sex Offender Recidivism: A Review of Studies*. Washington State: Institute for public policy.
- Steurer, S. J., Smith, L. J., & Tracy, A. (2001). *Three State Recidivism Study*. Landham, MD: Correctional Education Association.
- Stevenson K., Tufts, J., Hendrik, D., & Kowalski, M. (1999). Youth and Crime. *Canadian Social trends*, 17 (2), 35-43.
- Strickland, T., & Collins, T. (2010). *What Works? General Principles, Characteristics, and Examples of Effective Programs*. Ohio: Department of Rehabilitation and Correctional.
- Sullivan, E., Mino, M., Nelson, K., & Pope, J. (2002). *Families as a resource in recovery from drug abuse: An evaluation of La Bodega de la Familia*. New York: Vera Institute of Justice.

- Sung, H.E. (2010). Prevalence and risk factors of violence-related and accident-related injuries among state prisoners. *Journal of Correctional Health Care*, 16 (3), 178-187.
- Sutherland, E. H., & Cressey, D. R. (1978). *Criminology*. New York: Social problems.
- Teplin, L.A., Abram, K.M., & McClelland, G.M. (1996). Prevalence of psychiatric disorders among incarcerated women. *Arch Gen Psychiatry*, 53 (5), 505-512.
- Travis, J., Solomon, A.L. & Waul, M. (2001). *From prison to home: The dimensions and consequences of prisoner reentry*. Washington, DC: Urban institute.
- Tripodi, S. J., Kim, J. S., & Bender, K. (2010). Is employment associated with reduced recidivism? The complex relationship between employment and crime. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 54(5), 706-720.
- Tucić, N. i Matić, G. (2002). *O genima i ljudima*. Beograd. Centar za primenjenu psihologiju.
- Turley, A., Thornton, T., Johnson, C., & Azzolino, S. (2004). Jail Drug and Alcohol Treatment Program Reduces Recidivism in Nonviolent Offenders: A Longitudinal Study of Monroe County, New York's, Jail Treatment Drug and Alcohol Program. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 48 (6), 721-728.
- Uggen, C. (1999). Ex-Offenders and the Conformist Alternative: A Job Quality Model of Work and Crime. *Social Problems*, 46 (1), 127-151.
- Uggen, C. (2000). Work as a turning point in the life course of criminals: A duration model of age, employment, and recidivism. *American Sociological Review*, 67 (5), 529–546.
- Visher, C. A., & Courtney, S. M. E. (2006). *Cleveland prisoners experiences returning home*. Washington, DC: Urban Institut.
- Visher, C. A., & Travis, J. (2003). Transitions from prison to community: Understanding individual pathways. *Annual review of sociology*, 29(1), 89-113.
- Visher, C., Kachnowski, V., La Vigne, N., & Travis, J. (2004). *Baltimore prisonersexperiences returning home*. Washington, DC: Urban Institut.
- Visher, C.A., & Travis, J. (2003). Traditions from prison to community: Understanding individual pathways. *Annual Review of Sociology*, 8 (1), 89-113.
- Wadsworth, T. (2000). Labor markets, delinquency, and social control theory: An empirical assessment of the mediating process. *Social Forces*, 78(3), 1041-1066.

- Wehrman, M.M. (2010). Race, concentrated disadvantage, and recidivism: A test of interaction effects. *Journal of Criminal Justice*, 38, 538-544.
- Weissman, M. M., & Myers, J. K. (1980). Prevalence and psychiatric heterogeneity of alcoholism in a United States urban community. *Journal of Studies on Alcohol*, 41 (7), 672-681.
- Western, B., Kling, J. R., & Weiman, D. (2001). The labor market consequences of incarceration. *Crime & Delinquency*, 47 (2), 410-427.
- Wiley, J.A., & Weisner, C. (1995). Drinking in violent and non-violent events leading to arrest. *Journal of Criminal Justice*, 23 (5), 461-476.
- Wilson, D.B., Gallagher, C.A., & MacKenzie, D.L. (2000). A Meta-Analysis of Corrections Based Education, Vocation and Work Programs for Adult Offenders. *Journal of Research in Crime & Delinquency*, 37 (3), 347-368.
- Wolff, N., & Shi, J. (2009). Contextualization of physical and sexual assault in male prisons: incidents and their aftermath. *Journal of correctional health care*, 15 (1), 58-77.
- Wolff, N., Blitz, C., Shi, J., Siegel, J., & Bachman, R. (2007). Physical violence inside prisons: rates of victimization. *Criminal justice and behavior*, 34 (5), 588-599.
- Wutzke, S. E., Conigrave, K. M., Saunders, J. B., & Hall, W. D. (2002). The long-term effectiveness of brief interventions for unsafe alcohol consumption: A 10-year follow-up. *Addiction*, 97, 665-675.
- Zergollern. Č.LJ., Mardesic, D., Beck, M., Geber, J., & Hranuelli, D. (1994). *Humana genetika*. Zagreb: Medicinska naklada.
- Аврамовић, С. (1996). *Опита правна историја- Први део*. Београд: Досије.
- Аврамовић, С. (2005). *Исејево судско беседништво и атинско право*. Београд: Службени лист.
- Алексић, Ж. и Шкулић, М. (2002). *Криминалистика*. Београд: Правни факултет.
- Бејатовић, С., Ђурђић, В., Шкулић, М., Илић, Г., Киурски, Ј., Матић, М., Лазић, Р., Ненадић, С. и Трнинић, В. (2012). *Примена начела опортунитета у пракси-изазови и препоруке*. Београд: Удружење јавних тужилаца и заменика јавних тужилаца Србије.
- Богојевић, С. (1991). *Психолошка атмосфера затвора*. Зеница: КПЗ Зеница.
- Бошковић, М. (2001). *Психосоцијални фактори малолетничког криминалитета*. Нови Сад: Матица српска.

- Бошковић, М. (2002). *Социјална патологија*. Нови Сад: Правни факултет.
- Бошковић, М. (2007). *Криминологија*. Нови Сад: Правни факултет.
- Бошковић, М. (2015). *Криминологија*. Нови Сад: Правни факултет.
- Бошковић, М. и Скавац, З. (2013). *Криминологија*. Бања Лука: Факултет за безбједност и заштиту.
- Бујановић, Т. (2007). Дипломски рад: *Узроци, услови и феномен девијантног понашања малолетника*. Бања Лука: Факултет праних наука.
- Букелић, Ј. (1988). *Дрога, мит или болест*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Букелић, Ј. (2000). *Социјална психијатрија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Васиљевић-Продановић, Д. (2011). *Преступници под лупом*. Београд: Задужбина Андрејевић.
- Водиленић, В. (1994). *Криминалистика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Грозданић В., Шкорић М. и Виња, И. (2010). Насиље у обитељи у свјетлу промјена казненог закона. *Хрватски љетопис за казнено право и праксу*, 17 (2), 669-698.
- Давидовић, Д. (1983). *Основи Пенологије*. Београд: Дефектолошки факултет.
- Долежал, Д. (2009). *Разлике у дубини укључености у криминални животни стил међу затвореницима с обзиром на доб, рецидивизам те насилност казненог дјела*. Загреб: Свеучилиште у Загребу, Едукацијско- рехабилитацијски факултет.
- Ђорђевић, М. (2011). Утицај појединих фактора на процес ресоцијализације осуђених лица. *Социјална мисао*, 18 (2), 73-89.
- Ђурђић, В. (2006). *Кривично процесно право- посебни део*. Ниш: Свен.
- Ђуричић, М. (2011). Психосоцијалне карактеристике осуђених лица. *Социјална мисао*, 18 (2), 59-72.
- Жакман-Бан, Б. (1992). Повратништво-увјек актуелан кривичноправни, криминалополитички и пенолошки проблем. *Дефектологија*, 28 (1-2), 93-111.
- Жегарац, Н., Бауцал, А. и Гвозден, У. (2005). *Ничија деца- трговина децом у Србији и Црној Гори*. Београд: Центар за евалуацију, тестирање и истраживање.
- Живановић, Б. (2004). *Аморалност и криминално понашање*. Београд: Net forum.

- Жуковић-Палијан, Т. (2004). Докторска дисертација: *Значајке особности алкохоличара починитеља и непочинитеља казнених дјела*. Загреб: Медицински факултет свеучилишта у Загребу.
- Жунић-Павловић, В. (2004). *Евалуација у ресоцијализацији*. Београд: Паретенон.
- Жунић-Павловић, В. и Јованић, Г. (2006). Савремене форме образовања одраслих осуђених лица. *Београдска дефектолошка школа*, 12 (3), 143-152.
- Закон о психоактивним контролисаним супстанцама („Службени гласник РС“, бр.99/2010).
- Златарић, Б. (1968). *Легални аспект поврата*. Београд: Југословенска ревизија за кривично право и криминологију.
- Игњатовић, Ђ. (1992). *Криминологија*. Земун: ВШУП.
- Игњатовић, Ђ. (1998). *Криминологија*. Београд: Номос.
- Игњатовић, Ђ. (2002). *Криминолошко наслеђе*. Београд: Полицијска академија.
- Игњатовић, Ђ. (2011). Појам и етиологија насилничког криминалитета. *Crimen*, 2, 179-211.
- Игњатовић, Ђ. (2014). *Стање и тенденције криминалитета малолетника у Србији*. Београд: Правни факултет.
- Игњатовић, Ђ. и Симеуновић-Пантић. (2011). *Виктимологија*. Београд: Правни факултет.
- Илијић, Љ. (2014). Улога образовања и професионалног оспособљавања осуђених у редукцији рецидивизма. *Ревииа за криминологију и кривично право*, 52 (1), 121-131.
- Илијић, Љ. и Јованић, Г. (2014). Дисциплинско кажњавање осуђених. *Зборник Института за криминолошка и социолошка истраживања*, 33 (2), 163-177.
- Илић З. и Јованић, Г. (2011). *Затвор и /или слобода под надзором- стање и перспективе претмана осуђених лица у Србији*. Београд: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију.
- Јанковић, И. и Пешић, В. (1988). *Друштвене девијације-критика социјалне патологије*. Београд: Научна књига.
- Јашовић, Ж. (2000). Криминологија малолетничке делинквенције. *Ревииа за криминологију и кривично право*, 3 (1), 15-23.
- Јованић, Г. (2010). Кривично-правни и пенолошки рецидивизам осуђених лица. *Специјална едукација и рехабилитација*, 9 (2), 271-282.

- Јованић, Г. (2011). *Извршење казне затвора и друштвена криза*, У: З. Исаиловић, (ур.). *Зборник радова међународне научне конференције „Правни систем и друштвена криза“*, Свеска друга (: 477-494). Косовска Митровица: Правни факултет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.
- Јованић, Г. (2012). *Стандардизација поступка условног отпуста као мера заштите од рецидива* (докторска дисертација). Универзитет у Београду: Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију.
- Јованић, Г. И Петровић, В. (2017). Условно отпуштање у пракси окружног затвора и надлежних судова. *Специјална едукација и рехабилитација*, 16 (1), 95-122.
- Јованић, Г., Жунић, В. и Илић, З. (1999). Криминалитет малолетника и кривичноправна реакција у Србији (1990-1995). *Београдска дефектолошка школа*, 99 (1), 101-121.
- Јовановић, С. (2003). *Условни отпуст у југословенском кривичном праву*. Београд: Универзитет у Београду, Правни факултет.
- Јовановић, С. (2010). *Правна заштита од насиља у породици*. Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Јовашевић, Д. (2010). *Кривично право- општи део*. Београд: Номос.
- Јовашевић, Д. (2011). *Малолетничко кривично право*. Ниш: Правни факултет.
- Кандић, Љ. (1992). *Одабрани извори из опште историје државе и права*. Београд: Савремена администрација.
- Капамација, Б. (1981). *Убиство (психопатологија и судска психијатрија)*. Нови Сад: Матица српска.
- Кнежевић, С. (2007). *Заштита људских права окривљеног у кривичном поступку*. Ниш: Центар за публикације Правног факултета у Нишу.
- Кнежевић, С. (2007). *Кривични поступак према малолетницима*. Ниш: Центар за публикације Правног факултета у Нишу.
- Кнежевић, С. (2010). *Малолетничко кривично право- материјално, процесно и извршно*. Ниш: Центар за публикације Правног факултета у Нишу.
- Кнежевић, С. и Миладиновић-Стефановић, Д. (2011). *Медијација у кривичном поступку према малолетницима*. Ниш: Теме.
- Кнежевић-Томашев, Љ. (2009). *Кривичноправна заштита од насиља у породици са посебним освртом на малолетне учиниоце кривичних дела из чл.194. КЗ и малолетне жртве*. Билтен судске праксе Врховног суда Србије, 1/2009.

- Кнежић, Б. и Савић, М. (2012). *Образовање иза решетака. У: Крон, Л. (Ур.) Деликти, казна и могућности социјалне профилаксе (:179-193)*. Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Кнежић, Б. и Савић, М. (2013). *Образовање у затвору: од права до реализације. Андрагошке студије, (1)*, 99-116.
- Ковчо Вукадин, И., Рајић, С. и Баленовић, М. (2009). Успостава пробацијског састава- нови изазов за Хрватску? *Хрватски љетопис за казнено право и праксу, 16 (2)*, 711-753.
- Ковчо, В., Малоић, И. и Рајић, С. (2011). Полиција и пробација- нови партнери у заштити заједнице? *Полиција и сигурност, 21 (4)*, 800-821.
- Константиновић- Вилић, С. и Костић, М. (2011). *Систем кривичних санкција и пенални третман у Србији*. Ниш: центар за публикације Правног факултета у Нишу.
- Константиновић-Вилић С., Николић-Ристановић В. и Костић М. (2009). *Криминологија*. Ниш: Пеликан принт.
- Константиновић-Вилић, С. (1977). Узроци рецидивизма и третман повратника. *Зборник Правног факултета у Нишу, 6 (1)*, 389-409.
- Константиновић-Вилић, С. и Костић, М. (2006). *Извршење казни и других кривичних санкција у Републици Србији*. Ниш: Свен.
- Константиновић-Вилић, С. и Костић, М. (2006). *Пенологија*. Ниш: Свен.
- Константиновић-Вилић, С. и Костић, М. (2011). *Заштита деце и малолетника према Закону о малолетним учиниоцима кривичних дела и кривичноправној заштити малолетних лица*. Ниш: Правни факултет у Нишу.
- Константиновић-Вилић, С. и Костић, М. (2012). *Различити модели ресторативне правде примењени према малолетним делинквентима*. Ниш: Правни факултет.
- Константиновић-Вилић, С., Николић-Ристановић, В. и Костић, М. (2003). *Криминологија*. Ниш: Правни факултет, Центар за публикације.
- Константиновић-Вилић, С., Николић-Ристановић, В. и Костић, М. (2012). *Криминологија*. Ниш: Правни факултет.
- Константиновић-Вилић, С., Николић-Ристановић, В. и Костић, М. (2010). *Криминологија*. Ниш: Центар за публикације Правног факултета у Нишу.
- Костић, И. (2000). *Криминалистичка психологија*. Београд: Виша школа унутрашњих постова.
- Костић, М. (1995). Девијантно понашање деце као последица претрпљене виктимизације. *Социјална мисао, 5 (6)*, 21-34.

- Костић, М. (2001). *Наркоманија и делинквентно понашање деце*. Београд: Социјална мисао.
- Костић, М. (2002). *Форензичка психологија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Костић, М. (2006). *Насиље у породици- две методе судске заштите*. Ниш: Правни факултет.
- Костић, М. (2010). *Превенција криминалитета- појам и историјски развој*. Ниш: Зборник радова Правног факултета у Нишу.
- Костић, М. (2011). *Личност малолетног делинквента- криминолошка обележја*. Ниш: Правни факултет.
- Костић, М. И Скакавац, Т. (2013). *Криминолошке теорије о малолетном преступнику*. Бања Лука: Министарство правде.
- Коцеић, В. и Шимпрага, Д. (2013). Интердисциплинарна сурадња у третману насилничког понашања у оквиру извршавања пробацијских санкција и мјера. *Социјална психијатрија*, 41 (3), 197-203.
- Крапец, И.И. (1971). *Поврат у Кривичном праву СССР-а, проблем поврата*. Београд: XVII међународни конгрес криминолога.
- Кривични законик Републике Србије, Службени гласник бр. 104/13, 2013.
- Кривични законик Републике Србије, Службени гласник РС, 85/05, 2005.
- Кркљуш, Љ. (2002). *Правна историја српског народа*. Нови Сад: Прометеј.
- Крстић, О. (1996). *Симболи, знакови и значења у криминалистици*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Крстић, О. (2009). *Малолетничка делинквенција*. Бања Лука: Факултет за безбједност и заштиту.
- Лазаревић, Љ. (2006). *Коментар Кривичног законика Републике Србије*. Београд: Савремена администрација.
- Лечић, Б. (2005). *Кривичноправни и криминолошки аспект поврата*. Нови Сад: Правни факултет.
- Лештаревић, М. (2005). *Форензичка психопатологија*. Ниш: Impressum.
- Лукић, Р. и Кошутић, Б. (2009). *Увод у право*. Београд: Правни факултет, Службени гласник.
- Лукић, М., Пејаковић, С. и Марић, Ј. (1990). *Правна медицина*. Београд: Научна књига.

- Лукић, Н. (2015). Емпиријска анализа резултата сексуалних преступника. *Часопис за правне и друштвене науке*, 63 (2), 23-34.
- Малоић, И. и Рајић, С. (2012). Потреба и значај сурадње пробацијског сустава и сустава социјалне скрби у РХ. *Летопис социјалног рада*, 19 (1), 29-52.
- Матаија, А. (2014). *Запошљавање затвореника и социјална реинтеграција*. Загреб: Правни факултет.
- Матијевић, М. (2013). *Узроци и карактеристике малолетничког рецидивизма*. Лакташи: Зборник радова.
- Мацановић, Н. (2009). Рецидивизам. *Социјална мисао*, (3), 169-177.
- Мацановић, Н. (2011). *Ресоцијализација осуђених лица*. Бања Лука: ИК Бесједа.
- Мацановић, Н. и Надаревић, Д. (2014). *Пенолошка андрагогија*. Бања Лука: Европски дефендологија центар.
- Машић, С. и Вишић, М. (1985). *Законици древне Месопотамије*. Београд: Просвета.
- Међедовић, Ј. (2009). Базична структура личности и криминалитет. *Примењена психологија*, 2 (3), 339-367.
- Миладиновић, В. (1983). *Поврат у кривичном праву*. Београд: Издравачка радна организација „Светозар Марковић“.
- Милутиновић, М. (1973). *Криминологија*. Београд: Савремена администрација.
- Милутиновић, М. (1977). *Пенологија*. Београд: Савремена администрација.
- Милутиновић, М. (1988). *Криминологија*. Београд: Савремена администрација.
- Мирић, Ф. (2014). Докторска дисертација: *Савремена схватања феноменологије и етиологије малолетничке делинквенције*. Ниш: Правни факултет.
- Мирков, Ј., Палибрк, Љ., Илић, З. И Безаревић, А. (2016). *Мониторинг реформе затворског система*. Београд: Хелсиншки одбор за људска права у Србији.
- Митровић, М. И Петровић, С. (2008). *Социологија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Млађеновић-Крупич, Р. (2001). *Криминологија*. Сарајево: Универзитет у Сарајеву, Факултет криминалистичких наука.
- Мрвић-Петровић, Н. и Ђорђевић, Ђ. (1998). *Моћ и немоћ казне*. Београд: Правни факултет.
- Николић-Ристановић, В. (2010). *Насиље у породици у Војводини*. Нови Сад: Покрајински секретаријат за рад, запошљавање и равноправност полова.

- Николић, З. (2009). *Савремена пенологија-Студија казни и кажњавања*. Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Николић-Ристановић, В. (2002). *Породично насиље у Србији*. Београд: Прометеј.
- Перовић, К. (1993). *Криминологија*. Никшић: Универзитетска ријеч.
- Перовић, К. (1998). *Криминологија*. Никшић: ОДП Штампарија „Требиње“.
- Петковић, Ж. (2009). Феноменологија злоупотребе дрога у Републици Хрватској с освртом на тренутну ситуацију у свету. *Криминологија и социјална интеграција*, 17 (2), 1-138.
- Петровић, И. (2014). *Повезаност психо-социјалних карактеристика и респонзивности осуђених на примењени пенитенсијарни третман*. Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Петровић, С. (1989). *Дрога и људско понашање*. Београд: Дечије новине.
- Радоман, М. (2003). *Пенологија и систем извршења кривичних санкција*. Нови Сад: Правни факултет Универзитета у Новом Саду.
- Радуловић, Д. (2004). *Тешки облици криминала психопата*. Будва: Зборник радова Тешки облици криминала.
- Радуловић, Љ. (2010). *Малолетничко кривично право*. Београд: Правни факултет универзитета у Београду.
- Ристивојевић, Б. (2011). *Међународна кривична дела- део I*. Нови Сад: Правни факултет.
- Ристић, Ј. (1972). *Медицински аспекти наркоманије*. Ниш: Институт за алкохолизам и наркоманију.
- Рот, Н. (2010). *Основи социјалне психологије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Сенковић, Ж. (2007). Антрополошки темељи одгоја. *Живот и школа: часопис за теорију и праксу одгоја и образовања*, 13 (17), 62-69.
- Симеуновић-Патић, Б. (2002). Убиства хетеросексуалних партнера: криминолошке и виктимолошке карактеристике. *Темида*, 5 (3), 3-13.
- Симоновић, Б. (1991). Докторска дисертација: *Криминолошки, кривичноправни, кривичнопроцесни и криминалистички аспекти мотива кривичног дела*. Крагујевац: Правни факултет.
- Скакавац, Т. (2009). Економски услови као криминогени фактори. *Зборник радова међународног научног скупа: Појединац, породица и предузеће у условима друштвено економске кризе- стање и могућности превазилажења*, 22, 139-146.

- Скакавац, Т. (2014). Докторска дисертација: *Рецидивизам малолетних учинилаца кривичних дела*. Универзитет у Нишу, Правни факултет.
- Соковић, С. (2011). *Савремене глобалне тенденције у контроли криминалитета (карактеристике, перспективе и осврт на домаће прилике)*. Крагујевац: Правни факултет.
- Срзетић, Н., Стајић, А. и Лазаревић, Љ. (1990). *Кривично право СФРЈ – општи део*. Београд: Правни факултет.
- Срнић, Ј., Симић, Ј., Даниловић, М. и Вулевић, Д. (2016). *Приручник за рад са осуђеним лицима и члановима њихових породица*. Београд: Центар за превенцију криминала и постпеналну помоћ- НЕОСТАРТ.
- Стајић, М., Слијепчевић, Д. и Вујовић, С. (2003). *Болести зависности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стевановић, З. и Играчки, Ј. (2011). Дужина затворске казне и рецидивизам. *Ревиија за криминологију и кривично право*, 49 (1), 119-131.
- Стојановић, З. (2011). *Кривично право у доба кризе*. Београд: Службени гласник.
- Стојановић, З. (2015). *Кривично право- општи део*. Београд: Правни факултет универзитета у Београду.
- Стојановић, З. и Делић, Н. (2013). *Кривично право- посебни део*. Београд: Службени гласник.
- Ћоровић, Е. (2010). Докторска дисертација: *Мере безбедности обавезног лечења наркомана и алкохоличара у кривичном праву*. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Правни факултет-кривичноправне студије.
- Удаљцов, А., Космински, Е. и Вајнштајн, О. (2011). *Историја средњег века*. Београд: Вулкан.
- Фојербах, А. (2008). *Однос филозофије и емпирије према позитивној правној науци*. Београд: Досије.
- Хелсиншки одбор за људска права у Србији: Праћење реформе затворског система у Србији – стање људских права – Установе за извршење кривичних санкција према малолетницима, Београд, 2002.
- Шовљански, Р. и Шовљански, М. (1971). *О отровима и наркотицима у криминалистичкој обради*. Београд: Савремена администрација.
- Шпадијер-Џинић, Ј. (1996). *Самоубиства у Војводини*. Београд: Институт за криминологију и социолошка истраживања.

ПРИЛОЗИ

ИНСТРУМЕНТИ КОРИШЋЕНИ У ИСТРАЖИВАЊУ

ZA KOJU VRSTU KRIVIČNOG DELA JE OSUĐENIK IZDRŽAVAO KAZNU? _____ KOLIKO JE VREMENSKO TRAJANJE KAZNE ZATVORA? • DO 1 GODINE • 1-2 GODINE • VIŠE OD 2 GODINE	DA LI JE TOKOM IZDRŽAVANJA KAZNE VRŠENA REKATEGORIZACIJA OSUĐENOG? • NE • U ISTU KATEGORIJU • U LAKŠU KATEGORIJU • U TEŽU KATEGORIJU
KOLIKO GODINA JE ISPITANIK IMAO KADA JE SMEŠTEN U ZATVOR ZA KRIVIČNO DELO KOJE JE POČINIO? _____ DA LI JE OSUĐENIH PRETHODNO VRŠIO KRIVIČNA DELA SA ELEMENTIMA NASILJA? _____ KOLIKI JE PROCENJENI STEPEN RIZIKA KOD OSUĐENIKA? • NIZAK • SREDNJI • VISOK	DA LI JE PRE OSUĐIVANJA NA TRENUTNU KAZNU ZATVOROM BIO NOVČANO KAŽNJAVAN ZA KRIVIČNA DELA? (zaokružiti) DA NE AKO JE ODGOVOR „DA“ KOLIKA JE BILA KAZNA? _____ dinara
DA LI JE U TOKU IZDRŽAVANJA KAZNE BIO DISCIPLINSKI KAŽNJAVAN? DA NE KOLIKO PUTA JE DISCIPLINSKI KAŽNJAVAN? • NIJEDNOM • 1-2 PUTA • 3-5 PUTA • VIŠE OD 5 PUTA	DA LI ISPITANIK ZLOUPOTREBLJAVAO ALKOHOL? (zaokružite) DA NE UKOLIKO JE ODGOVOR „DA“ KOLIKO ČESTO SE ISPITANIK NAPIJAO? (zaokružite) • 1-2 PUTA GODIŠNJE • 1-2 PUTA MESEČNO • 1-2 PUTA NEDELJNO • SVAKI DAN
DA LI JE ISPITANIK TOKOM IZDRŽAVANJA KAZNE ZATVORA ISPOLJAVAO AGRESIVNO PONAŠANJE PREMA: • OSOBLJU ZATVORA • DRUGIM OSUĐENICIMA • SEBI • NI PREMA KOME (MOGUĆE ZAOKRUŽITI VIŠE ODGOVORA)	DA LI JE ISPITANIK KONZUMIRAO NARKOTIKE (DROGE)? (zaokružite) DA NE UKOLIKO JE ODGOVOR „DA“ KOLIKO ČESTO IH JE KONZUMIRAO? (zaokružite) • 1-2 PUTA GODIŠNJE • 1-2 PUTA MESEČNO • 1-2 PUTA NEDELJNO • SVAKI DAN

1. **KOLIKO ISPITANIK IMA GODINA U VREME PRIJEMA NA IZVRŠENJE KAZNE? _____**
2. **GDE ŽIVI?**
 - NA SELU
 - U GRADU
3. **DA LI JE BIO ZAPOSLEN?**
 - DA
 - NE
 - SEZONSKI RADNIK (povremeno)
4. **KOJI JE NJEGOV NIVO OBRAZOVANJA?**
 - OSNOVNA ŠKOLA ILI BEZ ŠKOLE
 - SREDNJA ŠKOLA
 - VIŠA ŠKOLA ILI FAKULTET
5. **KAKO (otprilike) PROCENJUJETE ISPITANIKOV MATERIJALNI STATUS?**
 - ISPOD PROSEKA
 - PROSEČAN
 - IZNAD PROSEKA
6. **KAKO SE ISPITANIK IZDRŽAVA?**
 - SAMOSTALNO
 - OD STRANE DRUGOG LICA
 - OD STRANE CENTRA ZA SOCIJALNI RAD
7. **PORODIČNI STATUS:**
 - NIKADA SE NIJE ŽENIO
 - OŽENJEN
 - RAZVEDEN
8. **DA LI IMA DECE?**
 - DA
 - NE
9. **DA LI JE IMAO POSETE U ZATVORU?**
 - DA
 - NE
10. **DA LI GA ČLANOVI PORODICE REDOVNO POSEĆUJU ?**
 - DA
 - NE
11. **KAKO (otprilike) PROCENJUJETE KOMUNIKACIJU I ODNOS ISPITANIKA SA PORODICOM NA OSNOVU PODATAKA IZ ARHIVE?**
 - LOŠA KOMUNIKACIJA I ODNOSI
 - DOBRA KOMUNIKACIJA I ODNOSI
 - ODLIČNA KOMUNIKACIJA I ODNOSI

PRED VAMA SE NALAZI NIZ PITANJA KOJA SU U VEZI SA KRIVIČNIM DELIMA KOJE STE DO SADA POČINILI. MOLIMO VAS DA, ZAOKRUŽIVANJEM I PODVLAČENJEM OPCIIA ILI PISANJEM ODGOVORA, ODGOVORITE NA NJIH ISKRENO. SVI PODACI, KOJI BUDU DOBIJENI OD VAS, BIĆE ANONIMNI, POD ŠIFROM I ZAŠTIĆENI ZAKONOM.

KOLIKO GODINA STE IMALI KADA STE PRVI PUT POČINILI KRIVIČNO DELO, A DA NISTE KAŽNJENI ZA TO? _____ godina	KOLIKO PUTA STE DO SADA IZDRŽAVALI KAZNU U ZATVORU, NE RAČUNAJUĆI TRENUTNU KAZNU? _____ puta
KOLIKO GODINA STE IMALI KADA STE PRVI PUT POČINILI KRIVIČNO DELO ZA KOJE STE KAŽNJENI? _____ godina Koja sankcija Vam je izrečena za to delo? 2. NOVČANA 3. KAZNA ZATVOROM 4. USLOVNA OSUDA 5. NEKA DRUGA (navedite koja) _____	DA LI STE U ZATVORU DISCIPLINSKI KAŽNJAVANI? DA NE KOLIKO PUTA STE DISCIPLINSKI KAŽNJAVANI? • NIJEDNOM • 1-2 PUTA • 3-5 PUTA • VIŠE OD 5 PUTA
KOLIKO KRIVIČNIH DELA STE DO SADA IZVRŠILI? _____ krivičnih dela Da li ste bili osuđivani za većinu krivičnih dela koje ste počinili? i. DA ii. NE ZA KOJU VRSTU KRIVIČNOG DELA TRENUTNO SLUŽITE KAZNU? _____	DA ILI STE ZLOUPOTREBLJAVALI ALKOHOL (da li ste se napijali)? (zaokružite) DA NE UKOLIKO STE ZAOKRUŽILI „DA“ KOLIKO ČESTO SE NAPIJETE? (zaokružite) • 1-2 PUTA GODIŠNJE • 1-2 PUTA MESEČNO • 1-2 PUTA NEDELJNO • SVAKI DAN
DA LI STE SAD PRVI PUT OSUĐENI NA ZATVORSKU KAZNU? (zaokružite) DA NE DA LI STE NEKADA VRŠILI KRIVIČNA DELA SA ELEMENTIMA NASILJA? DA NE	DA LI KONZUMIRATE ILI STE KONZUMIRALI NARKOTIKE (DROGE)? (zaokružite) DA NE UKOLIKO STE ZAOKRUŽILI „DA“ KOLIKO ČESTO IH KONZUMIRATE? (zaokružite) • 1-2 PUTA GODIŠNJE • 1-2 PUTA MESEČNO • 1-2 PUTA NEDELJNO • SVAKI DAN